

ELISHEVA SADAN

KÖZÖSSÉGI TERVEZÉS ÉS
EMPOWERMENT

*A fordítás alapjául szolgáló elektronikus kiadvány:
Elisheva Sadan (2005): Empowerment and Community Planning
<http://www.mpow.org/>*

Fordította: Luxor Grafika Kft.

A fordítást az eredetivel egybevetette és szerkesztette: Bányai Emőke

Az elektronikus kiadvány a TÁMOP 4.1.2-08/2/A/KMR keretében jelent meg.

© Elisheva Sadan

Szerkesztés © Bányai Emőke

Hungarian translation © Luxor Grafika Kft.

Hungarian edition © ELTE TáTK, 2011

Budapest, 2011

Tartalom

Bevezetés az elektronikus kiadványhoz.....	8
Előszó.....	10
Bevezetés.....	11
Első rész	
<i>Az empowerment elmélete</i> 19	
Bevezetés.....	20
1. fejezet	
A hatalomelméletek.....	22
Egy hatalomelmélet fejlődésének vizsgálata.....	22
A hatalomelméletek rövid története.....	22
Gaventa hatalomelmélete.....	26
1. A hatalom egydimenziós megközelítése.....	26
2. A hatalom kétdimenziós megközelítése.....	27
3. A hatalom háromdimenziós megközelítése.....	28
Hatalmi mechanizmusok.....	28
1. Az első, a nyílt dimenzió mechanizmusai: nyílt konfliktusok a döntéshozatal küzdőterén.....	28
2. A második, a rejtett dimenzió mechanizmusai: az elfogultság, a döntéshozatal elkerülése.....	29
3. A harmadik, a latens dimenzió mechanizmusai: a tudat és észlelés befolyásolása.....	29
A hatalom és a kiszolgáltatottság modellje.....	30
Mann szervezeti bekebelezés elmélete.....	31
Clegg elmélete a hatalom körforgásáról.....	33
Michel Foucault a hatalomról.....	36
A hatalommal kapcsolatos feltételezések.....	38
A hatalommal szembeni ellenállás.....	39

A hatalommal kapcsolatos kutatások.....	40
A hatalom kutatásának módszere.....	42
Foucault és a hatalomelmélet fejlődése.....	43
Giddens a hatalomról.....	44
Összegzés	46

2. fejezet

<i>Empowerment: definíciók és jelentések</i>	<i>47</i>
Szó szerinti definíció	47
Az <i>empowerment</i> kezdeti jelentései	47
Az egyéni <i>empowerment</i>	48
A lélektani fogalmi konstrukciók és az <i>empowerment</i>	49
Az egyéni <i>empowerment</i> mint politikai fogalom.....	51
A csoport mint az <i>empowerment</i> eszköze	52
A kritikus tudatosság és az egyéni <i>empowerment</i>	53
Közösségi <i>empowerment</i>	54
A közösség és a közös megkülönböztető jegyek	55
A földrajzi elhelyezkedésen alapuló közösségi <i>empowerment</i>	57
A közös megkülönböztető jegyeken alapuló közösségi <i>empowerment</i>	60
Etnikai kisebbségek	61
A nők	62
Az idősek	63
A fogyatékkal élők	64
A közösségi <i>empowerment</i> mint politikai fogalom	64
Szervezeti <i>empowerment</i> – a szervezet mint a közösségi <i>empowerment</i> eszköze	66
A közösségi <i>empowerment</i> néhány kérdése	67
Az ellenállás.....	67
A konfliktus.....	68
Tudatosság a közösségben.....	69
A közösség megszervezése és megteremtése	69
Eredmények és következmények.....	70
Az <i>empowerment</i> mint szakmai gyakorlat.....	71
Az <i>empowerment</i> gyakorlatát irányító értékek.....	71
Az <i>empowerment</i> gyakorlatának alapelvei	73
A szakemberek és a segítségre szorulóknak közötti kapcsolat alapelvei	75
A szociális programok megtervezésének alapelvei	75
Szakmai szerepek	77

Beavatkozási módszerek	79
Stratégiák	79
Taktikák	80
A szakemberek <i>empowerment</i> folyamata	83
Összegzés	85

3. fejezet

Az <i>empowerment</i> elméletének megalkotása	87
Egy metaelmélet keresése	87
A mikro- és makroszintek integrációja a feminista gondolkodásban	87
A környezeti pszichológia tranzakcionális megközelítése	89
Strukturációs elmélet: Giddens duális struktúraelmélete	91
Az <i>empowerment</i> elmélete	92
Az <i>empowerment</i> definíciója	92
Az egyéni <i>empowerment</i> , azaz az egyes ember fontossága	93
A közösségi <i>empowerment</i> , azaz a társadalmi struktúra alakító hatása	94
A struktúra dualitásának dinamikája az <i>empowerment</i> folyamataiban	95
A tudatos behódolás	100
Az öntudatlan behódolás	101
Az <i>empowerment</i> mint társadalmi átalakulás	102
Az <i>empowerment</i> politikája	103
„Mit tesz az <i>empowerment</i> ?”	104
Van-e esélye az <i>empowerment</i> nek?	105
Az első rész összegzése	106

Második rész

Az *empowerment* gyakorlatának felépítése a közösségi tervezésben 107

Bevezetés	108
-----------------	-----

4. fejezet

A közösségi tervezés	111
Közösségi tervezés a közösségi munkában	112
Közösségi tervezés a tervezésselméletben	113
Közösségtervezési orientáció a várostervezésben	114
A közösségi tervezés definíciói	116
Felülről vagy alulról jövő tervezés	117

Decentralizált szomszédsági és centralizált alregionális tervezés	117
Projektközpontú és emberközpontú tervezés	117
Direktív és nondirektív szakmai intervenció.....	118
A közösség mint a tervezés tárgya vagy alanya	118
A <i>szakértő</i> és a <i>reflektív</i> tervező	119
A közösségi tervezés definíciója.....	119

5. fejezet

Egyéni <i>empowerment</i> folyamatok a közösségi tervezésben	121
A csoport fontossága az egyéni <i>empowerment</i> folyamatában.....	121
Egyéni <i>empowerment</i> és a környezet iránti felelősség.....	123
Az egyéni <i>empowerment</i> növeli környezettudatosságunkat	124
A környezet iránti tudatosság elősegíti az egyéni <i>empowerment</i> folyamatát	125
Az egyéni <i>empowerment</i> további jelei	127
A düh és a disszonancia érzése	127
Kölcsönös segítség és önbecsülés.....	128
Társadalmilag értékes szerep betöltése és a vezetői szerep.....	129
Szociális készségek elsajátítása és gyakorlása.....	131
A kritikus tudatosság kialakulása	131
A gyakorlat	132
A tisztelet helyreállítása	133
Elkötelezettség a folyamat iránt és az időráfordítás biztosítása	134

6. fejezet

A közösségi <i>empowerment</i> folyamatai és a közösségi tervezés.....	136
Bevezetés	136
A közösségi <i>empowerment</i> folyamatának szakaszai	138
A felismerés szakasza	138
A partneri viszony kialakulásának szakasza.....	138
Az öndefiníció szakasza	139
A saját érdekek képviselése.....	139
A fennálló közpolitikával való szembeszállás szakasza.....	140
Az alternatív megoldási javaslat felmutatásának szakasza	141
Az értékelési szakasz	142
Az önszerveződés és a szervezetépítés: a közösségi <i>empowerment</i> alapja.....	144
A közösségi tervezés mint a speciális igényű csoportokkal végzett <i>empowerment</i> munka háttere	145
<i>Empowerment</i> a kisebbségi csoportok körében	146

<i>Empowerment</i> a nők körében	148
Közösségi birtokbavétel és konfliktus	150
A közösségi <i>empowerment</i> következményei	152

7. fejezet

A közösségi tervezés mint az *empowermentet* alkalmazó szakmai gyakorlat 155

A közösségi tervezők és az őket alkalmazó szervezetek	156
A közösségi tervezők <i>empowermentje</i>	157
Az <i>empowermentre</i> alapozott közösségi tervezés folyamata	158
Az átfogó racionális tervezés szakaszai.....	159
Az <i>empowermentet</i> középpontba helyező közösségi tervezés szakaszai	161
A tervezés kezdeti szakasza	161
1. szakasz: A bizalmon és párbeszédre alapuló kapcsolatok kialakítása.....	164
2. szakasz: A részvétel infrastruktúrájának kialakítása	166
Az óvatosság szabályai.....	167
Gyakorlati szabályok	169
3. szakasz: A tervező szerepének meghatározása	170
A tanári és mentori szerep	170
Az aktivátor szerepe	172
4. szakasz: A szervezet kialakítása	173
Az <i>empowermenten</i> alapuló közösségi szervezet elvei.....	175
5. szakasz: A stratégia kidolgozása	176
A hatalommal való megküzdési stratégiák kifejlesztése	178
6. szakasz: Az <i>alternatív</i> terv bemutatása.....	184
7. szakasz: Értékelés	185
A program által elért <i>empowerment</i> szintjének értékelése	186
A tervezési folyamat eredményeképpen létrejött közösségi <i>empowerment</i> értékelése	188
Az egyéni <i>empowerment</i> mértékének értékelése a tervezési folyamatban.....	189
Összefoglalás	190

Hivatkozások 192

További, a közösségre és az <i>empowermentre</i> vonatkozó munkák	209
---	-----

BEVEZETÉS AZ ELEKTRONIKUS KIADVÁNYHOZ

E könyv eredetileg papír alapon 1997-ben jelent meg (kétszer újranyomtatták, 1999-ben és 2002-ben), ugyan-
ezzel a címmel, héber nyelven.¹ Az első megjelenés idején mindkét szó – a közösségi tervezés és az *empow-
erment* – még viszonylag ismeretlen fogalom volt. Az *empowerment* egy új koncepció, ami érdekességével
sok lehetőséget nyújt, intellektuális vitákat vált ki; míg a közösségi tervezés régi fogalom, ami egy olyan
társadalmi konstrukciót jelöl, amely felett már eljárt az idő. Az 1997-es kiadás bevezetésében (1997: 21)
említettem, milyen csalódott vagyok amiatt, hogy a hatvanas évektől kezdve kevés érdeklődés kíséri a helyi
kezdeményezéseket. Ez a helyzet azóta alapvetően megváltozott. A helyi kezdeményezések ismét a figyelem
központjába kerültek, elterjedt a „*Gondolkodj globálisan, cselekedj lokálisan!*” szlogen, az *empowerment*
ma széles körben használt kifejezés, amelynek van némi felszólító jellege, és a közösségi tervezés szókap-
csolat is pezsgő hangulatot áraszt. Couto (1999), Putnam (2001), Sirianni és Friedland (2001), Smock (2003)
és Taylor (2003) könyvei jó példái ennek.

Az olyan régi/új kifejezések újraéledése, mint a *civil társadalom* vagy a *társadalmi tőke*, jelzi, hogy a helyi
szerveződések – amelyek fontos szerepet játszanak a személyiség és a társadalom formálódásában – sok-
kal inkább méltányoljuk, és sokkal pozitívabban értékeljük, mint korábban.

Örömmel ajánlom ezt a kiadást az angolul olvasók számára,² és szeretném előrebocsátani, miért lehet
napjainkban érdekes a könyv. Az *empowerment* olyan koncepció, amelynek elméleti alátámasztására ma is
szükség van, mivel az ezzel foglalkozó irodalomnak általában sajnálatos módon nem témái az elméleti kérdé-
sek. A könyv első része ezt a hiányt pótolja. A második rész a közösségi munkáról szól. A közösségfejlesztés
és a közösségi tervezés ugyanolyan fontos ma, mint tíz vagy húsz évvel ezelőtt, amikor ezeket a fogalmakat
ugyan széles körben használták, de nem kaptak elég figyelmet.

Az elektronikus kiadás az eredeti könyv angol nyelvű változata; a bevezetésen változtattam némiképp.
A hivatkozásokat nem változtattam meg, de kiegészítettem a listát az 1997 óta megjelent művekkel; ezek a

¹ Sadan, Elisheva (1997): *Empowerment and Community Planning: Theory and Practice of People-Focused Social Solutions*. Tel Aviv. Hakibbutz Hameuchad Publishers (héber nyelven).

² A bevezetés a 2005-ös angol nyelvű elektronikus kiadáshoz íródott. – A szerk.

könyv végén, *További, a közösségre és az empowermentre vonatkozó munkák* címen találhatók meg ebben a kötetben.

Az eredeti kiadás előszavában köszönetet mondtam sok nagyszerű embernek, akik segítségemre voltak az *empowerment* koncepciójának megfogalmazásában és kidolgozásában; a következő oldalon olvasható a nevük. Szeretnék itt köszönetet mondani további két embernek, akik közreműködtek abban, hogy a könyv elektronikus formában is megjelenhessen. Kedves barátom, Dorit Barak biztatott arra, hogy a könyvet elektronikusan is közzétegyem, és fiam, Meir Sadan végezte a tervezési és formázással kapcsolatos munkákat, ő hozta létre a Mpow.org webcímet, idejével és tehetségével támogatta a projekt megvalósítását.

Remélem, tetszeni fog a könyv. Hálás vagyok minden visszajelzésért, amit ezzel kapcsolatban az Olvasó meg kíván osztani velem.

Elisheva Sadan

Tel Aviv, 2004. szeptember

ELŐSZÓ

Azokban az években, amelyekben a *Közösségi tervezés és empowerment* című könyvet írtam, nagyszerű emberektől kaptam segítséget, ösztönzést és inspirációt; köszönöm mindannyiuknak.

Az *empowerment* elméletének kidolgozására doktori disszertációm elkészítése során került sor, melyet az izraeli Műszaki Egyetem Építészeti Kara Várostervezési Intézete doktori programja keretében írtam. Köszönöm tanárainknak és az intézménynek az értékes éveket, melyeket ott tölthettem. Szívből jövő köszönet illeti témavezetőmet, Arza Churchman professzort mindazért a tudásért, bölcsességért, elkötelezettségért és felelősségért, támogatásért és barátságért, amit munkám során nyújtott.

Nagyon köszönöm Yehezkel Hasenfeld professzor segítségét a Los Angeles-i California Egyetemről, akitől mindvégig ötleteket, ösztönzést és támogatást kaptam.

Szintén köszönet illeti azokat az embereket, akik nagyon fontos szerepet játszottak kutatásom során, de nevüket személyiségi jogaik védelme érdekében nem említhetem. Köszönet mindazoknak a közösségi tervezőknek, akik megbíztak bennem, és értékes idejükből kutatásomra áldoztak. Köszönetemet szeretném kifejezni a könyvben sokszor említett iskola tanulóinak, akiknek a nevét szintén nem írhatom le, és köszönet a szülőknek is. Köszönetem azoknak a fejlődési rendellenességekkel élő gyerekek szüleinek, akik szolgáltatásokat akartak létrehozni gyerekeik számára – valamint a nekik segítő közösségi tervezőknek. Végül köszönetet mondok mindazoknak a különböző tisztségeket viselő embereknek, akik megosztották velem gondolataikat és szempontjaikat.

BEVEZETÉS

Az *empowerment*³ fogalma azt a folyamatot jelöli, amelynek során a gyenge, kiszolgáltatott állapotból (*powerlessness*) eljut valaki odáig, hogy saját életéről, sorsáról és környezetéről rendelkezni tud. A folyamat a társadalmi körülményeket kívánja módosítani három dimenzióban: változást hozni egyrészt az egyes emberek érzelmei és képességei terén, másrészt annak a közösségnek az életében, amelyhez tartoznak; harmadrészt megváltoztatni azt a szakmai gyakorlatot, amit az adott helyzetben alkalmaznak. Könyvemben széles körűen áttekintem az *empowerment* három, egymáshoz szorosan kapcsolódó szintjét: az egyén személyes, belső változásait; a társadalmi változást előidéző közösségi *empowerment* folyamatát, valamint az *empowerment* szakmai gyakorlatát, mely a fenti két folyamat kibontakozását támogató szervezeti és funkcionális változásokat foglalja magában. A későbbiekben kifejtem, hogy az egyes ember élete feletti kontroll elősegítését célzó, sikeresen tervezett változási folyamat az *empowerment* valamennyi dimenziójában hatást gyakorol.

Miért fontos kérdés az, hogy az egyes emberek mennyiben képesek irányítani saját életüket és környezetüket? Miért sürgősebb és fontosabb ezekre választ kapni most, mint bármikor korábban?

Az *empowerment* lényegét tekintve a nehezen megoldható, súlyos társadalmi problémák körforgásának megszakítására irányuló törekvés. Az emberek nemcsak az elhanyagoltságtól, apátiától szenvednek, hanem attól is, hogy a szociális szolgáltatások nem megfelelően működnek. A 21. század küszöbén a szegény or-

³ Az *empowerment* magyarra rendkívül nehezen fordítható kifejezés. A „képesé tevés” adja vissza leginkább az eredeti jelentés egyik rétegét, ez viszont a magyar nyelvben hiányos szó szerkezetet hoz létre (hiányzik ugyanis a vonzat: magyarul képesé tenni csak *valamire* lehet); valamint az eredetiben a folyamaton és ennek eredményén van a hangsúly, nem a „képesé tevő” aktoron. Az angol kifejezés másik rétege a képességek kibontakozására, kiteljesedésére helyezi a hangsúlyt, ezért szokták megerősítésnek is fordítani. Az *empowerment*nek határozott politikai tartalma is van: erővel, hatalommal való felruházást, a hatalom delegálását is jelenti. Olyan kifejezés nincs a magyar nyelvben, mely mindezeket a jelentéseket együttesen hordozná – nem véletlenül, hiszen maga az *empowerment* folyamata is csak igen korlátozottan érvényesül hazai viszonyok között. Mivel minden fordítási kísérlet során lényeges jelentéstartalmakat veszünk el, egyre gyakrabban fordul elő, hogy a magyar szakirodalmi szövegkörnyezetben egyszerűen átveszik az eredeti angol kifejezést. A fordítóval együtt hosszasan mérlegeltük a különböző lehetőségeket, majd ez utóbbi megoldás mellett döntöttünk. Ennek kétségtelen hátránya, hogy a fordításban rendkívül sokszor fordul elő az *empowerment* szó, melynek írásképe is, hangzása is rendkívül idegen a magyar nyelvtől – ezért a kifejezést minden alkalommal dőlt betűvel jelöltük. Előnye lehet ugyanakkor, hogy megőrizhetjük a szó összetett és gazdag jelentéstartományát, melynek jelentős részét bármelyik korábban említett változat alkalmazásával elveszítettük volna. Zárójelben és dőlt betűvel jelöltük néhány olyan kifejezés eredetijét is, melynek szintén nincs széles körben elfogadott fordítási gyakorlata. – A szerk.

szágokban bizonyos csoportok nyilvánvalóan nemcsak a közöny, az erőszak és az erőforrások hiánya miatt önállótlanok és erőtlenek, hanem a demokratikus világ látszólag felvilágosult részein kialakított megalázó szociális eljárásoknak tulajdoníthatóan is.

Az *empowerment* mindenekelőtt egy ideológia és egy világnézet; részleteit és gyakorlati alkalmazásának metodikáját csak az értheti meg igazán, aki elfogadja az ebből a szemléletmódból fakadó értékeket. Épp ezért ki kell tárgitanunk az *empowerment* ideológiájával kapcsolatos diskurzust.

Egy új koncepció adaptálása lehetőséget nyújt a bevett fogalmak és módszerek felelevenítésére és megújítására. Legrosszabb esetben nem aknázzák ki kellő mértékben a lehetőségeket, így az egyetlen eredmény az lesz, hogy egy újabb szó jelenik meg a szakzsargonban. Amikor a nyolcvanas években az *empowerment*t kapcsolatos kutatásokba kezdtem; e koncepció sorsa még egyáltalán nem volt előre látható. Időközben az *empowerment* fogalma széles körben megjelent társadalmi és politikai tudományos munkákban. Ahogy az valamennyi új elképzelés bevezetésére jellemző, az *empowerment* fogadtatása sem volt egységes vagy kedvező. Egyes szakemberek a munkájuk során kizárólag retorikájuk gazdagítására alkalmazzák az *empowerment* fogalmát, anélkül hogy elköteleznék magukat a valódi üzenete mellett. Néhányan kizárólag az *empowerment* pszichológiai, illetve politikai aspektusait hangsúlyozzák, holott épp az a lényege, hogy integrálja a kettőt. Ismét mások radikális nézeteik mérséklésére használják: az *empowerment* ugyanis lehetőséget nyújt arra, hogy a társadalom átalakítására való törekvésekkel egyidejűleg az egyes embert is figyelembe vegyék. Az *empowerment* fogalma különféle, a *mainstream*től eltérő irányzatokat is magában foglal, új megvilágításba helyez olyan hagyományos liberális értékeket, mint a polgári jogok és a *társadalmi felelősség*. Az *empowerment* fogalma továbbá összeköt korábban egymásnak ellentmondónak vélt nézeteket, kapcsolatot teremt közöttük, és összehangolja lényegi elképzeléseiket.

Az *empowerment* mint világnézet az egzisztenciális pszichológiából merít ihletet, különösen Nietzsche és Albert Camus eszméiből; szellemiségében Martin Buberhez áll közel. A pszichológia világában erős rokonságot mutat Victor Frankl, Carl Rogers és Rollo May egzisztencializmuson alapuló humanista pszichológiájával. Az egzisztenciális megközelítés szerint az embernek szüksége van a szabadságra és a választás lehetőségére, annak ellenére – vagy épp amiatt –, hogy biztosan tudja: sorsa mindenképpen a halál. Az élet ideiglenes és töredékes jellegéből következően minden igazság relatív, és nem szabad egy igazságot sem dogmaként kezelni. Az emberek világ iránti elkötelezettsége és a világgal kapcsolatos felelősségtudata képességeik fejlődésének következménye, és nem fordítva. E képességek többek holmi technikai szakértelemnél, valójában olyan értelemkeresés eredményei, amelyek saját szükségleteink tudatosításából és mások szükségletei iránti érzékenységünkől erednek.

A köznyelvben az *empowerment* eredeti értelme meghatalmazás (*power of attorney*), mely feljogosít a társadalom nevében és érdekében való fellépésre, egyfajta hatalomdelegálás, társadalmi és egyéni szinten egyaránt. Az *empowerment* nagy mennyiségben meglévő energiát szimbolizál, amit erőszakkal nem lehet megszerezni; társadalmi folyamatokban, a működés során jelenik meg, nem egyszeri történésként. Néhány szerző megpróbálta megtisztítani a fogalmat ijesztő forradalmi felhangjától, attól, hogy a polgári jogok követeléseként és a diszkriminációval szembeni legitim, demokratikus ellenállásként fogalmazódjon meg, aminek

meg kell jelennie a társadalompolitika makroszintjén is. Ugyanakkor tisztán látható, hogy – mint bármely, az erőviszonyokban beálló változási folyamatban – az *empowerment*ben is jelen van, és korántsem figyelmen kívül hagyható a konfliktus lehetősége. Az *empowerment* az emberi természethez és a társadalmi kapcsolatokhoz szorosan kötődő természetes folyamatnak kíván feltűnni, mely minden emberi lény életének fontos összetevője. Azok a polgárok, akik a saját életüket irányítják, illetve a jövőt és a környezetet érintő döntések meghozatalában részt vesznek, nagyban hozzájárulnak a demokratikus társadalom egészének működéséhez. Ennélfogva helyénvaló az *empowerment* fogalmának az az értelmezése, hogy ha az egyes ember jobban tudja irányítani saját életét, az valószínűleg növeli a társadalmi erőforrásokat is – az egyéni nyereséget, a társadalmi profitot, a fizikai, környezeti előnyöket és a szociális intézményi profitot –, ami minden lehetséges értelemben egyértelmű nyereség.

Az *empowerment* ideológiájának stratégiai fontosságú összetevője a társadalmi előnyök hangsúlyozása, különösen azért, mert a tehetős potenciális partnerekre is megnyugtató hatással van, így ők nem állnak ellen a folyamatnak. Lényeges, hogy mindenki számára érthető legyen az, hogy az *empowerment* milyen módon releváns az ő életében, ugyanakkor továbbra is figyelembe kell venni, hogy egy átfogó társadalmi terv sikeréhez szükség van a középosztály állandó támogatására. Ebben az esetben az *empowerment* egy pragmatikus világszemlélet, melynek célja, hogy irányt mutasson különféle demokratikus elméleteknek.

Az *empowerment* posztmodern szemléletmód. Mint ilyen, tisztában van saját magával és törekvéseivel; nem hátrál meg előfeltevéseinek dekonstrukciója és felfedése előtt, történjen ez tanulási célzattal, más megközelítés fényében, vagy önmegismerés és önbírálat céljából. E felfogás szerint úgy alakítjuk a világot, ahogy érzékeljük: a versengő ethosz versengő környezetet, a recesszió előjelzése recessziót teremt. Az, ahogy az emberek önmagukról és saját közösségükről gondolkodnak (kik ők, mit akarnak tenni, és hogyan akarnak élni), sokkal inkább realizálódik, mint gondolnánk. Az *empowerment* társadalmi konszenzussal körülvéve kíván legitim pozíciót elérni, ahonnan lehetősége nyílik a társadalom jellemzőinek, irányelveinek és céljainak befolyásolására.

Az előbbiek egyfajta törekvést jeleznek az *empowerment* ethoszának kialakítása érdekében. Ez az ethosz fontos és szükséges, mivel hiányzik abból a társadalmi valóságból, amiben élünk. A társadalom tele van a hatalomtól való megfosztás (*disempowerment*) különféle formáival – diszkriminációval, előítéletekkel, stigmatizációval, az áldozat hibáztatásával. Olyan ideálok jönnek létre, amelyek behatolnak a magánéletbe, elszigetelnek és kirekesztenek egyes embereket, és egymással szembefordítják őket – az egyén sikerét az alapján mérik, hogy milyen eredményeket ér el a gyenge piacon –, tehát győztesnek kell lenni a vesztesek között. A szolidaritást, a szociális integrációt, az elesettek segítségét, az együttérzést és az empátiát támogató társadalmi gyakorlat meglehetősen ritka, ennek következményeképpen tömegben élő, magányos emberekből álló társadalom jön létre.

A közösség létrehozása egyéni és társadalmi folyamat – lényegében azt jelenti, hogy csoportként küzdünk meg azokkal a problémákkal, amelyeket egyénileg nem vagyunk képesek megoldani. Igaz, nincs rá garancia, hogy a közös erőfeszítés győzedelmeskedik ott, ahol az egyén kudarcot vallott. Ám az együttműködés, a közreműködés, a közös cél elérése iránti elkötelezettség, az ember életét érintő döntéshozási folyamat befolyáso-

lásának képessége annak érdekében, hogy az életminőséget és a környezetet jobbá tegye, mind-mind olyan folyamatok, amelyek a résztvevőkben új érzelmeket és új képességeket hoznak létre – és ez önmagában is nagyon fontos eredmény. Az *empowerment* folyamatának lényege, hogy a résztvevők megszabadulnak az elidegenedés, a marginalitás és a jelentéktelenség érzésétől, melyeket gyakran éreznek azok, akiknek nincs befolyásuk az őket érő hatásokra.

A közösségben fontos szükségletek jelennek meg, amelyek a közösségi lét során lesznek hangsúlyosak. Az elidegenedés egzisztenciális állapottá is válhat, ha valaki nem éli át, hogy egy olyan közösséghez tartozik, amelynek tagjai megbíznak egymásban, és közös céljaik vannak. Izraelben éveken keresztül azt feltételezték, hogy az állam valamennyi lakosának biztosítja a hovatartozás tudatát a központi intézmények, különösen az oktatás és a katonaság révén, valamint a védelem és az integráció érdekében létrehozott, rendkívül fontos egalitárius ethosz útján. A polgárok nagy többsége így érezte – és talán még most is így érzi –, de sokan kívül maradtak az aktivisták körén. Az idő múlásával az állam egyre összetettebbé vált, immáron kevésbé működött közösségként. Egyre többen kerültek a perifériára, és általános nemzeti tapasztalattá vált az elszigetelődés és az elidegenedés. Minél jobban veszélyezteti az elkötelezettségen és bizalmon alapuló társadalmat a marginalizálódás folyamata, annál inkább beszélünk kell róla. Nagyon fontos, hogy emberek otthon érezhessék magukat egy adott helyen, mert csak így tudnak sokkal absztraktabb entitásokhoz tartozni: az államhoz vagy a világhoz. Ha sehol nem vagyok otthon a világban, akkor nem tudom megérteni az univerzális dolgokat, nem tudok foglalkozni velük. Mivel az emberek társadalmi felelősségtudatának kiindulópontja a helyi közösség, a közösségépítésnek és -fejlesztésnek nemzeti érdekké kell válnia, ami az állam és polgárai közötti megállapodás része.

Azok számára, akik közösségben élnek, ez az élet alapvető tényezője. Vannak, akik szívesen megszabadulnának tőle, mivel a közösség meghatározza az egész életüket, és elnyomja egyéniségüket. Mások közösségen kívül élnek, és egyáltalán nincs is rá szükségük – talán azért, mert sikerült megvalósítaniuk, hogy otthon érezzék magukat a világban, netán szakmai vagy ideológiai közösségeikben. Ezzel szemben vannak, akiknek közösségre van szükségük ahhoz, hogy aktív polgárként valósítsák meg önmagukat – munkájukban vagy civil szervezetekben. Ám vannak olyanok is, akiknek pusztán létezésük fenntartásához is közösségre van szükségük. Azok az emberek, akik nem találhatnak megfelelő társadalmi megoldást az őket érintő problémákra, közösségeket alkotnak – akár életminőségük és gyermekeik jövőjének javítása, akár a testi korlátozottságukkal kapcsolatos szolgáltatások elérése vagy a szokásostól eltérő életmód lehetőségének megteremtése végett. Nekik különböző mértékben van szükségük az *empowermentre*. Nem tudják az életüket megfelelően irányítani, mert reménytelenségben, szegénységben, diszkriminációtól sújtottan és függőségben élnek. Túlélésükhöz *empowermentre* és közösség létrehozására van szükségük.

A valahová tartozás és az, hogy a dolgoknak jelentésük legyen, meghatározó az emberek többségének életében, még ha ezt elkülönüléssel, cinizmussal leplezik is; vagy nem hiszik, hogy az ember változtatni tud a dolgokon. Sokféle módon jelenhet meg az a szükséglet, hogy az emberek a velük egyenlő pozícióban lévő, támogató másokhoz kapcsolódjanak; és ennek így is kell lennie. Az *empowerment* minden szinten úgy nyil-

vánul meg, hogy életet hozzon a közösségekbe, amelynek tagjai polgári jogait gyakorolva részt vesznek a politika alakításában, hallatják hangjukat – így fogalmazzák meg egyedi szükségleteiket.

Ebben a könyvben három feladatot tűztem ki magamnak. Az első, hogy áttekintsem az *empowerment* fogalmának eredetét, és összefoglalam az elméletek fejlődését. A második az *empowerment* által hozott változások lényegének megértése. A harmadik az *empowerment* szakmai gyakorlatának áttekintése. Az utóbbi feladat elvégzése során kérdéseket teszek fel azzal kapcsolatban, hogy az emberek életébe beavatkozó szakemberek milyen alapelvek szerint és milyen munkamódszerekkel dolgoznak. A három feladat egy könyvben való kifejtésének célja, hogy az *empowerment*tel kapcsolatos tudást átadjam, és felhívjam az olvasó figyelmét, hogy mind személyes, mind szakmai életében milyen fontos ez a fogalom.

Immáron sokadik éve beszélgetek az emberekkel az *empowerment* fogalmáról, és úgy látom, hogy sokan izgalmasnak találják, lelkesednek érte. Az *empowerment* jelenkori eszme, ebben rejlik az ereje is. A társadalomtudományok különböző területein működő szakemberek, például a filozófusok, szociális munkások, pedagógusok, tervezők, értékelők és szervezetfejlesztők gondolataiba is beopta magát. Az *empowerment* fogalma széleskörűen elterjedt a világon mindenütt. Az *empowerment* mint fogalom hozzájárul a társadalmi problémákkal kapcsolatos értekezések és viták kialakításához, mert megmutatja, hogy a sérülékeny csoportok életét milyen mértékben befolyásolja az elnyomás, a diszkrimináció és más megbélyegzések. Különösen igaz ez azokban a társadalmakban, amelyek az egalitárius demokrácia víziójára építenek.

Az *empowerment*tel kapcsolatos beszélgetések során több fenntartás is megfogalmazódott. Vannak, akik nem hajlandók elfogadni, hogy az *empowerment* kiindulópontja a kiszolgáltatottság. A helyi és közösségi szervezetek nagy hatalmú vezetői például nem fogadják el, hogy a szegénységet, a marginalitást, a társadalmi elidegenedést és a közömbösséget stigmnak tekintsük. Mivel ők maguk se nem szegények, se nem önállótlanok, az életükben nem játszik fontos szerepet az ebből a kiszolgáltatottságból való kilépés igénye. Fontosnak érzem itt megjegyezni, hogy az *empowerment* minden ember számára rendkívül lényeges, mivel valamennyien ki vagyunk téve annak a veszélynek, hogy hosszú távon gyengék és erőtlenekek leszünk. A veszély nemcsak az egyént érinti, hanem a társadalmat is, mivel a legyengülés, az elerőtlenedés mindenkinek árt; legyen akár betegség vagy kórházi kezelés alatt álló, kezelésre és ápolásra szoruló ember, akár a beilleszkedési válság idején a szociális szolgáltatásokra szoruló bevándorló, vagy a társadalombiztosítási rendszer anyagi szolgáltatásaira szoruló, házastársát elvesztő özvegy. A szociális szolgáltatások igénybevétele során mindig felmerül az erő- és kontrollvesztés veszélye; tartós és destruktív, tehetetlen függőség alakulhat ki. A problémás társadalmi helyzetekbe való beavatkozás során a szakmai intervenció kimenetele sokféle lehet – legyengítheti, erőtlenné teheti az embereket, vagy megerősítheti őket, aktivizálhatja személyes és közösségi forrásait. Azok az emberek, akik irányítani tudják saját életüket, általában nem veszik tudomásul, milyen veszélyekkel jár, ha az irányítást elveszítik – nem rosszindulatból, egyszerűen nem gondolnak rá –, de ezzel kiszolgáltatott helyzetbe hoznak másokat. Hasonló történt a közösségi szervezetek életében is (csakúgy, mint sok saját erejéből felemelkedett férfi és nő magánéletében). Előfordul, hogy az *empowerment* folyamata során létrehozott szervezetek később gyengítik azokat, akik szolgáltatásaikat igénybe veszik.

Vannak, akik szerint az *empowerment* túl kritikus és radikális megközelítés, ezért nem támogatják. Az *empowerment* a polgárok önmeghatározásához való jogával, az emberek társadalmi helyzetének kritikus észlelésével, fontos célok elérése érdekében történő szerveződésével és közösségek építésével foglalkozik. Vannak, akik az ilyen társadalmi mozgalmakat polgári engedetlenségnek tekintik. Fontos velük megértetni, hogy a bennünket körülvevő társadalmi változások mindenképpen végbemennek, és befolyásolni fogják az életünket. Az egyetlen kérdés: részt veszünk-e mindabban, ami megeshet velünk az életünk során, és megpróbáljuk befolyásolni a változás irányát, vagy csak figyeljük a végbemenő folyamatot, és mintegy „vis major”-ként elfogadjuk, akárhogyan ér bennünket. Az *empowerment* célja, hogy olyan polgári kultúrát hozzon létre, ahol elfogadott érték, hogy befolyásoljuk azokat a változásokat, amelyek hatással vannak az életünkre.

Az *empowerment* az említetteken felül a helyi szintű társadalmi változásokra irányuló törekvések legitimációját is biztosítja. A változásokra irányuló helyi kezdeményezések az 1960-as évek óta nem kaptak kellő figyelmet a tudományos életben.⁴ Később beszéltek ellenállásról és polgári engedetlenségről. Habár napjainkban a tiltakozások sokkal mérsékeltebb és józanabb formában jelennek meg, az egyenlőséggel és az emberi méltósággal kapcsolatos igények változatlanok maradtak. Még a 21. században is érdemes a status quót kockára tenni annak érdekében, hogy az emberek jobban irányíthassák életüket, valamint jövőjüket és környezetüket.

Számtalan ellentmondás, azaz paradoxon kapcsolódik az itt tárgyalt fogalom különböző szintjeihez.

Az első paradoxon az *empowerment* nyelvezetéhez kötődik. Az *empowerment*-ről szóló könyveknek olvasmányosnak kell lenniük, üzenetüket világosan és közérthetően kell továbbadniuk, szakzsargon és paternalizmus nélkül. Ez igen nehéz feladat, amelynek én magam sem tudok mindig megfelelni. Az elv teljes mértékben jogos, hiszen az *empowerment* nyelvezetének alkalmasnak kell lennie üzenetének továbbítására, hogy az olvasónak egyfajta kontrollt biztosítson a téma felett, és elősegítse az alapelvek elsajátítását.

Egy másik paradoxon a közösséggel függ össze, vagyis a különböző típusú közösségi entitások létrejöttének leírására használt fogalommal. Első pillantásra a lokális közösség némiképp elveszti a fontosságát ebben az összefüggésben. Paradox módon azonban a közös, fontos jellemző alapján létrehozott közösségek is helyhez és időhöz kötöttek. Amikor az özegek saját közösséget alkotnak, többek közt azért van rá szükségük, hogy ez kárpótolja őket a lokális közösségükből feléjük irányuló érzéketlenséggel, előítéletekkel és közönyösséggel szemben. Az újonnan megalakult női közösség szembeszáll a lokális közösséggel, és így az utóbbira is hatással van.

Egy újabb paradoxon kapcsolódik a választás jogához. Egy bizonyos alapvető szemléletmódot követve figyelniünk kell: ne hogy tagadjuk az ellentétes álláspont kialakításának jogát! Az *empowerment* szépsége abban rejlik, hogy tudatosan viszonyul ahhoz a gazdagsághoz és változatossághoz, amellyel az emberi társadalmat megáldották. Legitimálja az emberek közötti különbségeket, illetve az életükért, gondolkodásmódjukért és preferenciáikért való kiállásuk jogát; valamint azt, hogy büszkéek legyenek erre, akkor is, ha egy kisebbséghez tartoznak. Ez a könyv óva int azoktól a beavatkozásoktól, amelyek a különböző embereket bármilyen módon

⁴ Lásd az elektronikus kiadvány előszavát.

gyengítenék. Kerüli az áldozat megbélyegzését, és javasolja, hogy az egyéni nehézségek társadalmi okait vegyük figyelembe. Célja, hogy elősegítse: a közösségből különlegességük és másságuk miatt kirekesztett emberek más, hasonló helyzetűekkel közösséget alkothassanak. Ez a könyv a lokalitást csak az egyik közösségképző tényezőnek tekinti, és hangsúlyozza azokat a más, közös jellemzőket, amelyekre egy közösség épülhet. Mégis, noha az *empowerment* egy olyan uniformizált világszemlélet elkerülése érdekében emeli fel a hangját, amely másokra erőlteti magát, ugyanakkor ezzel éles ellentétben hajlamos rátelepedni másokra, amitől saját maga is neveltség tárgyává lesz.

Az utolsó paradoxon a társadalmi változások iránti elkötelezettségből származik, ami szinte árad ebből a könyvből. Ajánlom szüleimnek, Marek-Meir és Liliana Opatowskynak, akik három különböző időszakot éltek át ezen a világon: az elsőt egyenlő jogú polgárként a két világháború közötti felvilágosult Európában; a másodikat üldözött zsidóként a kétségbeesés és a halál poklában; a harmadikat Izrael állam új bevándorlóiként. Káosz kísérte végig az életüket. Erre itt vagyunk mi, fiaik és lányaik, akik a változás elméleteinek bűvöletében élünk, élvezetünket leljük a szüntelen változásokról és konfliktusokról szóló teóriákban; mindeközben stabilabb, gazdagabb és sokkal biztonságosabb környezetet tudhatunk magunkénak, mint amilyenben a modern időkben minket megelőző zsidók generációi valaha is éltek. Ez vajon minek köszönhető? A szuverenitás iránti vágyunknak, a sorsunk irányításért folytatott küzdelmeinknek. A jelen évszázad, és talán az emberiség történelmében az *empowerment* egyik legjobb példája az Izrael földjén létrejött zsidó állam megalakulásának története. Habár ez a folyamat nem értekezésem tárgya, ezzel a történeti példával összefüggésben bárki számára érthetővé válik a biztonság és az emberi méltóság fontossága, amit az *empowerment* folyamata biztosít azok számára, akik vállalva a kockázatot részt vesznek benne.

A könyv két részből áll. Az első rész az *empowerment* fogalmának kialakulásával, a második az *empowerment* szakmai gyakorlatának fejlődésével, tehát a közösségi tervezéssel foglalkozik.

Az *empowerment* elméletének fejlődésével foglalkozó első rész három fejezetre osztható. Az első fejezet a hatalom elméletéről és a hatalom fogalmának a szociológiai gondolkodásban bekövetkezett fejlődéséről értekezik, továbbá egy olyan hatalomelméletet mutat be, amely az *empowerment* fogalmának gazdagításához és folyamatai mélyreható megismeréséhez nyújt segítséget. E fejezeten belül tisztázom, miből származik a kiszolgáltatottság, mi az erőviszonyokban betöltött szerepe, milyen előnyökkel jár a szervezet számára, és milyen szerepet tölt be a szaktudás az erőviszonyok alakításában. Az *Empowerment: definíciók és jelentések* című második fejezetben kifejtem az *empowerment* fogalmát, és elhelyezem abban a kulturális régióban, ahol kiváltképpen releváns: a nyugati demokratikus társadalmakban. Elemzem az *empowerment* legfőbb folyamatait (egyéni, közösségi és szakmai folyamatok), valamint az e folyamatokhoz szorosan kapcsolódó kérdéseket is. Az egyéni *empowerment*ről szóló rész figyelembe veszi a fogalomhoz kapcsolódó lélektani összefüggéseket, a személyes tényezők politikai jelentőségét és a csoportot, amelynek tagjai számára az *empowerment* eszköz lehet. A közösségi *empowerment* tárgyalása során meghatározom a közösség fogalmát, illetve bemutatom azokat a csoportokat, amelyek életének fontos része a közösségi *empowerment*, és leírom a folyamat különféle aspektusait. Bemutatom a szervezetet mint a közösségi *empowerment* egyik legfontosabb

eszközét. A fejezet harmadik részében az *empowerment*tel mint szakmai gyakorlattal foglalkozok, ennek értékeivel és alapelveivel, valamint kifejtem azokat a szakmai szerepeket és beavatkozási módokat, amelyeket az *empowerment* szemléletét alkalmazó szakemberek használnak. Az *empowerment* elméletének fejlődéséről szóló harmadik fejezetben olyan elméleti módszert keresek, amely egyesíti az egyéni és társadalmi értelmezést. Giddens strukturációs elméletére alapozva fejtem ki az *empowerment* elméletét. A bennünket körülvevő társadalomban élő egyes embereket, csoportokat, szervezeteket, közösségeket és erőviszonyokat olyan kontextuális kapcsolatokként mutatom be, amelyek folyamatosan és kölcsönösen befolyásolják egymást.

A könyv második része az első részben kialakított elmélet alkalmazását mutatja be a szakmai gyakorlatban. A negyedik fejezetben – *A közösségi tervezés* – újraértelmezem a folyamatot, amelyben különféle szakmák képviselői együttesen vesznek részt a közösségen belüli tervezésben és beavatkozásokban. Az *Egyéni empowerment folyamatok a közösségi tervezésben* című ötödik fejezetben az *empowerment*et alkalmazó, közösségi tervezéssel foglalkozó emberek életében bekövetkező folyamatokat tárom fel; azokkal a jelekkel, amelyek alapján ezek a folyamatok felismerhetővé válnak. A hatodik fejezetben – *A közösségi empowerment folyamatok és a közösségi tervezés* – a közösségi *empowerment* folyamatainak lényeges szakaszait mutatom be. A hetedik fejezetben – amelynek címe *A közösségi tervezés mint az empowermentet alkalmazó szakmai gyakorlat* – sorra veszem a változás folyamatának egyes szakaszaiban alkalmazható, az *empowerment*re alapozó beavatkozásokat. Ebben a fejezetben egy folyamatba integrálom a hagyományos szakmai módszereket és az *empowerment*re alapozó eljárásokat. Ugyanitt bemutatom az *empowerment* kontextuális fogalmi modelljét, amely lehetővé teszi a könyv konklúzióinak átültetését a gyakorlatba.

ELSŐ RÉSZ

AZ EMPOWERMENT ELMÉLETE

BEVEZETÉS

Alighogy tárgyalni kezdem az *empowerment* elméletek kialakulását, máris megállok egy kicsit, hogy bemutassak egy olyan jellegzetességet, amelyre a könyv e részének írása során bukkantam rá. Amikor a hatalommal kapcsolatos elméleteket kutattam, azt találtam, hogy a pszichológia, a szociológia, a filozófia, a politikai tudományok úgy foglalkoztak ezzel a témával, hogy teljes mértékben figyelmen kívül hagyták egymás területeit. Az *empowerment* fogalmának vizsgálata során olyan területeket vizsgáltam, amelyek a hatalmi viszonyokat írják le, ugyanakkor alkalmasak arra is, hogy megalapozzák az *empowerment* fogalmát. A pszichológiában sok új, érdekes ismeretet találtam a témával kapcsolatban, de nem találtam olyan módszert, illetve olyan komplex leírást, mely metaelméletnek alkalmas lett volna (Griscom 1992). A filozófiai megközelítéstől tartózkodtam, mert nincs elegendő módszertani tudásom ezen a területen. Mivel Michel Foucault rendkívül értékes és fontos gondolatokkal járult hozzá e terület elméleti megalapozásához, így emiatt némiképp kényelmetlenül éreztem magam. A szociológiai megközelítés tűnt a leginkább termékeny forrásnak elméleti szempontból. Különösen örültem annak, hogy a metaszociológia, a szociológia elméletalkotói nem kerülik meg Foucault-t, hanem a helyére teszik azzal, hogy *posztstrukturalista* gondolkodónak tekintik (amit Foucault majdnem mindig elutasított, de ez már egy másik könyv témája lehetne). A hatalomelméletek áttekintése során ötféle megközelítést választottam ki, ebből az egyik Foucault-é; ezek alapján építettem fel az *empowerment* elméletét, és tárgyaltam gyakorlatát.

A hatalomról szóló fejezet a hatalom lényegét próbálja különféle megközelítések szerint vizsgálni és definiálni. Ezzel az a szándékom, hogy olyan elméleti keretbe helyezzem a hatalom fogalmát, amely segít az olvasónak abban, hogy megérthesse az *empowerment* elméletét. Így a definíció csak a fejezet végén jelenik meg; a címe az is lehetett volna: Mit jelent a hatalom?

Az *empowerment*tel kapcsolatos adatgyűjtés újabb nehézséget jelentett. Az erre vonatkozó irodalom csak az utóbbi időszakban alakított ki saját metodológiát (Lee 1994; Gutiérrez, Parsons és Cox 1998). Így több szerző intuitív módon használja a fogalmat, anélkül hogy meghatároznák a jelentését. Sok esetben csak a szöveg elemzése során derült ki, milyen értelemben használja a szerző a fogalmat, illetve hogy az *empowerment* melyik szintjére utal (Heskin 1991). Kötelességemnek tartottam utalni olyan szerzőkre is, mint Paulo Freire (1985) és Miles Horton (1990), akik nem használják közvetlenül az *empowerment* fogalmát, de akiknek a gondolatai beleépültek a fogalomba, és akiknek gyakorlata és megközelítésmódja megtermékenyítően hatott nemcsak rám, hanem másokra is.

Amint nyomon követtem a fogalom kialakulását és használatát, láttam, hogy egyre népszerűbb lesz. Az 1960-as években az amerikai egyetemi kampuszokon használták radikális fiatalok, akik azoknak az évek-

nek a forradalmi üzenetét fejezték ki. Érezni lehet, ahogy a fogalom együtt érett ezzel a generációval, és a fókusza lassan megváltozott. A nyolcvanas években az Egyesült Államokban főként az új baloldal populista gondolkodói használták (Boyte 1984), valamint néhány olyan szerző, akik a szociális munka vagy a közösségi pszichológia területén mozogtak. Az 1990-es években a fogalom más területeken is megjelent: újságokban, politikusok, nyugati társadalomtudósok és humán szolgáltatók megnyilatkozásaiban. Mikor ezt a könyvet írtam a kilencvenes évek végén, az *empowerment* fogalma már a világon mindenütt a társadalmi-politikai diskurzus része volt.

A fogalom elterjedésének rövid áttekintésére azért volt szükség, hogy érzékelhető legyen, milyen nehézségekkel találtam szembe magam, miközben válogattam és rendszereztem különféle szövegkörnyezetekben való előfordulásait. Sokféle jelzős szerkezetben használták a fogalmat, például csoport-*empowerment*, szervezeti *empowerment*, társadalmi *empowerment*. A legtöbb szerző nem tett különbséget aközött, ahogy az emberek életében megjelenik az *empowerment*, és a szakmai beavatkozás között, amely az előbb említett folyamatot hivatott elősegíteni. Világossá vált, hogy az *empowerment* olyan gyakran használt fogalom, amely különböző jelenségekre utal, és különféle utakat kell követnünk jelentésének megismerése során. A fogalom az elmúlt pár év során drámai módon megváltozott (Russel-Erich és Rivera 1986): a távoli, homályos elképzelésből széleskörűen elfogadott koncepció lett. Egyrésztől nagyon valószínű, hogy az új társadalmi koncepciók mindig hasonló utat járnak be – a marginális, kísérleti szakasztól az elfogadottságig a lelkes üdvözlésig; amikor a központba kerülnek, lelkesen üdvözlők, és innovatív módon használják sokféle jelentésben. Lehet, hogy előre látható az is, hogy hamarosan rutinná, klisészerűvé válik, eléri a határait, elkopik, és új fogalmak jönnek helyette. A társadalomról való gondolkodás mostani szakaszában az *empowerment* jól integrálható a jelenkori társadalmi ideológiák és értékek diskurzusába, hozzájárul ezekhez a diskurzusokhoz, és fontos erkölcsi támpontokat nyújt számukra.

1. fejezet

A HATALOMELMÉLETEK

Egy hatalomelmélet fejlődésének vizsgálata

Mielőtt hozzálátnék, hogy kifejtsem az *empowerment* fogalmát, és bemutassam egy hozzá kapcsolódó elmélet kialakulását, egy másik, az *empowerment*-nél korábbi fogalommal is szeretnék foglalkozni – ez a hatalom (*power*). A hatalom alapfogalomnak számít az *empowerment* folyamatainak megértéséhez. Az *empowerment* elmélete, amelyet a későbbiekben fejtek ki részletesen, két terület összekapcsolódásából eredeztethető. Egyrészt a hatalomelméleteket értelmeztem, és az így nyert rálátást alkalmaztam az *empowerment* elméletének kidolgozása során; másrészt az *empowerment* egyes folyamatait elemeztem. Épp ezért ez a tanulmány – amely részletekbe menően foglalkozik az *empowerment* fogalmával – azt is lehetővé teszi, hogy közelebb kerüljünk a hatalomnélküliség (*powerlessness*) jelenségeinek, vagyis a hatalomtól való megfosztás (*disempowerment*) folyamatainak megértéséhez, valamint azoknak a folyamatoknak a feltárásához, amelyek során az egyének és a közösségek erőfeszítéseket tesznek életük és környezetük szabályozására.

A hatalomelméletek rövid története

Nem is próbálok úgy tenni, mintha ebben a fejezetben kísérletet tennék arra, hogy a hatalomelméletek területének teljes szakirodalmát áttekintsem. Ehelyett először azt vizsgálom, hogyan jelent meg a hatalom fogalma a társadalomtudományokban a történelem során, és csupán a legjelentősebb elméletekkel foglalkozom. Ezt követően részletesen bemutatok majd több olyan elméletet, amelyek az *empowerment* elméletének kifejlődése szempontjából fontos elemeket tartalmaznak.

Az újkori gondolkodásban először Niccolò Machiavelli (*A fejedelem*, 16. század eleje) és Thomas Hobbes (*Leviathán*, 17. század közepe) írásaiban merül fel a hatalom témája. Műveiket a politikai irodalom klasszikusaiként tartjuk számon, és kettejük egymással szemben álló elképzelései jól mutatják azt a két fő vonalat, amely mentén a hatalomról való gondolkodás a mai napig is zajlik (Clegg 1989). Machiavelli az intézményben megjelenő hatalmat stratégiai jellegűnek és decentralizáltnak tartja. A hatalmat eszköznek, nem pedig forrásnak tekinti, és központi kérdése az, hogy a fejedelem másokkal szemben hogyan szerezhet stratégiai

(pl. katonai) előnyt. Hobbes ezzel szemben hegemoniaként tekint a hatalomra, és ezzel az ok-okozati gondolkodásmódot képviseli. Szerinte a hatalom centralizált, és szuverén.

Hobbes abból indul ki, hogy van egy politikai közösség, legyen az állam, a közösség vagy a társadalom. Ez a politikai közösség egységet alkot, időben és térben egységes irányelvek szerint működik – ebből ered a hatalom. Machiavelli szerint azonban a teljes hatalom az elérni kívánt végső cél, amelyet csupán ritkán sikerül megszerezni.

A 20. század közepén úgy tűnt, Hobbes nézete győzedelmeskedik.⁵ Művének nyelvezete és az általa használt képek, fogalmak, amelyek több mint egy évszázaddal *A fejedelem* után íródtak, sokkal közelebb álltak a modern tudományos gondolkodáshoz, mint Machiavelli militarista elképzelései. A társadalomtudományos kutatás hagyományosan főként a precizításra és a logikára helyezte a hangsúlyt (és helyezi még ma is), valamint arra keresi a választ, hogyan vizsgálható, mérhető, számszerűsíthető a hatalom. A hatalmat az akarat megnyilvánulásának tekintették, amellyel mások akarata legyőzhető. A hetvenes évek Franciaországában azonban újra felfedezték Machiavelli stratégiai, előrelátó megközelítését. Számos olyan elképzelés kristályosodott ki abban az időszakban, amely rámutatott a hatalmi játszmák előre megjósolhatatlan és kontextusfüggő jellegére (Clegg 1989).⁶

A második világháborút követően a társadalomtudományok – érthető módon – növekvő érdeklődéssel fordultak a hatalom fogalma felé. Akkoriban Max Weber elmélete (1947) szolgált kiindulópontként, mivel elképzelései a racionális hobbesi vonalat vitték tovább, és a szervezetekről való gondolkodás volt munkásságának egyik fontos vonulata. Weber a bürokrácia iránti érdeklődése vezette a hatalom fogalmához; és a hatalmat az autoritás és a szabály fogalmával hozta kapcsolatba. Úgy határozta meg a hatalmat, mint annak a valószínűségét, hogy egy társadalmi kapcsolatban az egyik félnek ellenállással szemben is módja van megvalósítani az akaratát. A hatalom aktiválása tehát az adott személy akaratán múlik, még akkor is, ha az szemben áll valaki más akaratával.

Webert a hatalommal kapcsolatban elsősorban az uralom érdekelte, alapuljon akár gazdasági, akár tekintélyelvű érdekeken. Történelmi szempontból kutatta a formális autoritás forrásait, amelyek legitim hatalmat hoznak létre; és három típust határozott meg. A hatalom gyakorlására adott társadalmi felhatalmazás forrása lehet karizmatikus, tradicionális vagy racionális-legális.

Webert követően a hatalomelméletek az illegitim hatalom vizsgálatát helyezték előtérbe. Fő kérdésük az volt, hogyan alakulhat ki illegitim hatalom hierarchikus és bürokratikus, formális és legitim keretek között. Ezek

⁵ A hatalom iránti érdeklődés számtalan tudományterületen megjelenik. Karl Marx munkássága az összes társadalomtudományban hatással volt a hatalom fogalmának megalkotására, majd Marxot követően Alfred Adler a pszichológiában is teret nyitott a hatalom fogalmáról folytatott tudományos párbeszédnek, Friedrich Nietzsche pedig a hatalomról való filozófiai gondolkodásra hatott. Ebben a fejezetben azonban azokra a kortárs gondolkodókra összpontosítunk, akiknek a munkásságában a hatalom központi fogalomként jelenik meg.

⁶ Stuart Clegg: *Frameworks of Power* [A hatalom keretei] (1989) című könyve segítette a hatalom témakörében született szociológiai írások történetének áttekintésében, és az ő munkássága szolgált egyik fő forrásként a jelen fejezet megírásakor.

a hatalomelméletek Weber bürokratikus modelljével szemben, annak kritikájaként születtek meg (Merton 1957). Weber elképzelésének kritikája – igazságtalanul – abból az értelmezésből ered, amely szerint elmélete a bürokratikus szerveződés idealizálása lenne. Valójában azonban a bürokrácia szervezői hatalmában az emberi élet mechanikussá és rutinszerűvé tételének forrását látta, ami veszélyt jelent az emberi szellem szabadságára. Megjósolta azt is, hogy ez a szervezeti forma mint hatalmi eszköz ellehetetleníti bármilyen más demokratikus szervezeti forma megjelenését és kialakulását (Morgan 1986, 1997).

Robert Dahl (1961) a weberi megközelítést viszi tovább, mind a hatalom meghatározását, mind annak valamely konkrét emberi tényezőhöz kapcsolódó felhasználását illetően. Amíg azonban Weber a szervezet és annak felépítése szempontjából vizsgálta a hatalmat, addig Dahl egy konkrét közösség keretei közé helyezte a hatalom fogalmának vizsgálatát és az ehhez kapcsolódó párbeszédet. Dahl elméletének legjelentősebb hatása mégis abban rejlik, hogy a vezető elit megértése felé fordul az érdeklődés a második világháborút követően (Mills 1956; Hunter 1953). Az úgynevezett *közösségi hatalmi elmélet* szerint a hatalmat egy-egy közösségben meghatározott egyének gyakorolják, míg más, szintén konkrét egyének akadályozva vannak abban, hogy az igényeik szerinti tevékenységeket folytassák. A hatalmat annak érdekében gyakorolják, hogy a hatalomnak alárendelt egyének a vezető pozícióban lévők személyes akaratának és igényeinek megfelelően cselekedjenek. A hatalom tehát a mások akaratának való engedelmeskedésből következik, amibe az is beletartozik, hogy a hatalomnak alárendelték igényei megváltoznak, hogy alkalmazkodjanak a hatalmon lévőkéhez. A szervezeti viselkedéssel foglalkozó szakírók nagy része a mai napig Dahl hatalommeghatározását használja, miszerint a hatalom az a képesség, amellyel ráveszünk valakit, hogy olyasmit tegyen, amit egyébként szabad akaratából nem tenne meg.

Peter Bachrach és Morton Baratz (1962) Dahl elméletére válaszul fejlesztették ki a *hatalom két arca* elnevezésű modellt, amely egyben Dahl alapvető feltételezéseinek kritikája is. Dahl ugyanis egy pluralista társadalomból indult ki, amelyben a közösség legkülönbözőbb érdekei nyílt folyamatok révén jelennek meg. Bachrach és Baratz megkérdőjelezi a Dahl által feltételezett döntéshozatali folyamat demokratikus és nyílt voltát. Ők ugyanis a hatalom két arca közötti kapcsolattal foglalkoztak: vagyis a nyílt, nyilvánvaló megnyilvánulás (a döntéshozatal módja) és a titkos, rejtett megnyilvánulás (a döntéshozatal megakadályozásának módja) közötti összefüggésekkel. Elméletükben arra összpontosítottak, hogy milyen stratégiával aktivizálható az elfogultság, a hátrányos megkülönböztetés annak érdekében, hogy adott kérdésekben ne jöhessen létre párbeszéd, meghatározva ezzel, mi *lényeges* és mi *lényegtelen*. Arra hivatkoznak, hogyan szerveződik meg, hogy mi marad *bent*, és mi marad *ki*: miről nem fog döntés születni. A hatalmi konfliktusok nem kerülnek a felszínre, az értékek, szokások és elképzelések többnyire bizonyos csoport(ok) érdekeinek kedveznek – más csoportokéval szemben (Clegg 1989).

Bachrach és Baratz megközelítését Steven Lukes (1974) fejlesztette tovább a hetvenes években. Szintén az ő nevéhez köthető az a fókuszváltás, amely a *közösségi hatalom* helyett a hatalmat mint olyat helyezi a vizsgálódás középpontjába, amit háromdimenziós modellje segítségével mutat be. Lukes modelljének a hatalom elemzéséhez hozzáadott harmadik dimenziója – amely elméletben jóváhagyja a korábban meghatározott nyílt és rejtett dimenziót – a hatalom latens dimenziója. Míg a nyílt dimenzió a nyilvánvaló, megfogalmazott

politikai akaratra és annak a nyílt politikai játszmákban való megnyilvánulásaira vonatkozik, a rejtett dimenzió olyan preferenciákkal foglalkozik, amelyek azokban a panaszokban fogalmazódnak meg, hogy a politika nem figyel rájuk, a harmadik dimenzió pedig a politikai akarat és a *valódi érdekek* közötti viszonyra vonatkozik. Lukes szerint a hatalom aszerint is mérhető, mennyire lehetséges olyan érdekekről meggyőzni az embereket, amelyek valójában ellentétesek az igényeikkel. A harmadik, a latens dimenziót a legnehezebb azonosítani, hiszen igen bonyolult feladat felfedezni egy olyan dimenziót, amelynek magunk is a hatása alatt állunk. A hatalom vizsgálatának épp ezért – mondja Lukes – a nyílt döntések (a Dahl által megfogalmazott nyílt megnyilvánulás) és a „nem döntések” (amelyeket Bachrach és Baratz a hatalom rejtett megnyilvánulásának tekintenek) mellett a teljes politikai eszköztárral is foglalkoznia kell, így lehet ugyanis megfigyelni, mennyire felel meg ez az eszköztár a különböző csoportok érdekeinek. (A hatalom három dimenziójának vizsgálata, illetve a három dimenzió kialakulásával foglalkozó bővebb magyarázat a Gaventa elméletével foglalkozó részben található.)

Michel Foucault munkássága (Foucault 1979, 1980, 1996) a szociológia területéről a társadalomtudományok és a bölcsészettudományok mindegyikére kiterjesztette a hatalom fogalmának vizsgálatát. Foucault hatásának eredményeképp pedig jelentőségét veszítette az az empirikus folyamat, amelynek során azonosítható a hatalom helye és gyakorlója. Az ő megközelítése ugyanis szisztematikusan elutasítja azt a feltételezést, amely szerint létezik egyfajta kontrollált irányító hatalom. Foucault gondolatrendszerében a cselekedeteknek nincs meghatározható forrása – csupán a tevékenységek végtelen sorozata létezik. Egyik legnagyobb hatású gondolati újítása a hatalom helyzetének decentralizációja, amellyel a későbbiekben részletesen is foglalkozunk.

Anthony Giddens (1982, 1984) Foucault és elődei nyomdokaiba lépve, de egyben kritikusan is alakította ki álláspontját. Olyan átfogó társadalomelméletet dolgozott ki, amelyet *strukturációnak* vagy a *struktúra dualitásának* nevezett. Véleménye szerint a hatalom fontos, vagy akár egyedüli eleme a társadalmi struktúrának. A hatalmat emberek gyakorolják, és ők is hozzák létre, ez pedig befolyásolja és meghatározza őket. Más szóval a hatalom nem egyfajta minőség vagy az emberek rendelkezésére álló erőforrás, esetleg a társadalmi struktúrában elfoglalt hely, sokkal inkább társadalmi tényező, amely befolyásolja az emberi társadalom összetevőit, és egyben általuk jön létre. Ezt a kettőséget közelebbről is megvizsgálom abban a részben, ahol majd Giddens elméletét mutatom be.

Ez a sűrített kutatás nagy vonalakban leírja, hogyan tört ki a hatalommal foglalkozó tudományos párbeszéd a szervezet és a helyzet keretei közül, és hogyan hatotta át a társadalmi diskurzus minden területét. Az elképzelés gyökereit a politikaelméletben és a politikai filozófiában kereshetjük. A második világháborút követő időszakban a *hatalom* csupán a politikatudományban szerepelt központi fogalomként. Lukes és Giddens munkássága azonban hozzájárult a hatalom fogalmának a kortárs szociológiai diskurzusban való elhelyezéséhez, és fontosságának felismeréséhez. Foucault-nak köszönhetően a hatalom vizsgálata széles körben szellemi vita tárgya lett. Foucault teljesen új területeken is górcső alá vette a fogalmat: az orvostudomány, a pszichiátria, a kriminológia és az emberi szexualitás terén. Mások azután tovább folytatták munkásságát az irodalom, a művészet és a filmkritika terén, a szemiotika, a feminista megközelítésű elemzés, a társadalomtörténet és a tervezésemélet területén.

E fejezet további részeiben különböző kortárs hatalomelméletek vizsgálatával foglalkozom, majd bevezetem a hatalom fogalmának azt a megközelítését, amely az ebben a könyvben bemutatott megközelítés alapját képezi.

Szintén foglalkozom számos olyan kérdéssel, amelyek ugyancsak kapcsolódnak az *empowerment* fogalmához, mint például a *kiszolgáltatottságból* származó emberi és társadalmi kár (Gaventa 1980), a hatalom nélküiség szervezeti gyökerei (Mann 1986), a cselekvésre és struktúrára egyaránt irányuló megközelítés szükségessége a társadalomban (Giddens 1984), valamint a hatalomnak mint a társadalmi viszonyok velejárójának értelmezése (Foucault 1980).

Gaventa hatalomelmélete

John Gaventa (1980) azzal a tehetetlenséggel foglalkozott, amellyel a *kirívó egyenlőtlenségek* létét hallgatólagosan tudomásul vesszük, és megpróbált választ találni arra, miért nem tapasztalható ellenállás a társadalmi elit uralma ellen az elnyomás és a diszkrimináció körülményei közepette. Arra a következtetésre jutott, hogy a társadalmi elit olyanképpen hasznosítja a hatalmát, hogy elkerülje az adott területen jelentkező konfliktusokat, és egyfajta társadalmi tehetetlenséget érjen el. Más szóval: a látszólag konfliktus nélküli helyzet egyrészt a hatalmi mechanizmusok szándékos használatának jeleként, másrészt annak következményeként értelmezhető.

A hatalom célja megelőzni, hogy bizonyos csoportok részt vegyenek a döntéshozatali folyamatban, illetve elérni, hogy ezek a csoportok passzív módon hozzájárulásukat adják az adott helyzethez. A hallgatólagos beleegyezés tehát nem annak kifejeződése, hogy valaki nem kíván részt venni a folyamatban, hanem a helyzetbe való csendes belenyugvás bizonyítéka. Éppen ezért a tehetetlenség megtörése lázadással ér fel, függetlenül attól, hogy a döntéshozatali folyamatban való részvétel igényének explicit kifejeződését jelzi, vagy pedig csekélyebb reakcióról van szó, például a helyzettel való egyet nem értésről. Gaventa a tehetetlenség és a lázadás fogalmainak vizsgálatához alkotott modelljét Lukes-nak a hatalom három dimenzióját vizsgáló elképzelésére (Lukes 1974) alapozza, amelyről már szót ejtettünk ebben a fejezetben. Most ezeket a dimenziókat módunk van közelebbről is megvizsgálni, hogy megértsük, hogyan kapcsolódnak egyenként a hatalomhoz, illetve a kiszolgáltatottsághoz.

1. A hatalom egydimenziós megközelítése

A hatalmi viszonyok nyílt küzdőterén A-nak B feletti hatalma úgy nyilvánul meg, hogy A olyasmire készítheti B-t, amit az nem tett volna meg A ráhatása nélkül. A hatalom nyílt dimenziója a viselkedés megfigyelésének módszerével vizsgálható: vagyis annak a megválaszolásával, ki vesz részt a döntéshozatalban, kinek származik előnye belőle, és kinek sikerül kifejezésre juttatnia az akaratát a folyamat során.

Az egydimenziós megközelítés olyan feltételezéseken alapul, amelyeket a későbbiekben éles kritika ért a témával tovább foglalkozók részéről. Vegyük például azt a gondolatot, miszerint az emberek minden esetben

felismerik az őket ért sérelmeket, és fel is lépnek azok orvoslása érdekében; vagy azt a feltételezést, miszerint a hatalmi viszonyokban való részvétel csakis nyíltan, a döntéshozatali folyamatokban jelenik meg. Kritizálták azt a gondolatot is, hogy ezek a politikai terek bármely szervezett csoport számára elérhetők, illetve a vezetők nem a saját érdekeiket szolgáló elitet képeznek, hanem az egész társadalmat képviselik, és annak érdekében szólnak. Mindezek a feltételezések az egydimenziós megközelítésre oly jellemző konklúzióhoz vezettek: eszerint azok az emberek, akik felismernek egy adott problémát, cselekedni is képesek egy nyitott rendszer keretein belül a probléma kezelése érdekében, és mindezt saját maguk vagy vezetőik révén teszik meg – így a részvétel hiánya, vagyis az inaktivitás nem társadalmi probléma, hanem azoknak a döntése, akik úgy határoztak, hogy nem vesznek részt egy adott folyamatban.

E konklúzió alapján az egydimenziós megközelítés magyarázatot ad az elnyomott csoportok inaktív viselkedésére: az érdeklődés hiánya általános emberi tulajdonság, és az emberek különféleképpen lehetnek – aktív, politikai hozzáállású vagy passzív magánemberek. Az alacsony társadalmi-gazdasági státusz és a minimális részvételi igény közötti kapcsolatot az érdeklődés és a politikai kapacitás hiányával, cinikus hozzáállással vagy elidegenedéssel magyarázza ez az elmélet. A részvételt elkerülő tehetetlenségét mindenestre életkörülményeikkel vagy kulturális jellemzőikkel indokolja, nem pedig a hatalmi viszonyokkal. E megközelítés – mely *az áldozatot hibáztatja* a részvétel hiányáért – következményeként a javasolt megoldások is az áldozatot kívánják megváltoztatni, főként az oktatás és a társadalmi integráció révén (Pateman 1970).

Az egydimenziós megközelítésnek még saját alapvető feltételezéseire támaszkodva is aligha sikerül választ adnia arra a kérdésre, valójában mi is rejlik az alacsony jövedelem, a társadalmi státusz és a végzettségi szint vagy a hagyományos vidéki kultúra mögött, ami megmagyarázná az emberi tehetetlenséget, a cselekvés hiányát. És hogyan is láthatnánk át, hogy a különböző helyeken az egyébként hasonló emberek politikai viselkedésmódja miért különbözik?

2. A hatalom kétdimenziós megközelítése

A hatalom a második, rejtett dimenzióban aktiválódik – nem csupán azért, hogy egy adott döntéshozatali folyamatban győzelemre vigye a hatalom birtokosát a többi résztvevő felett, hanem azért is, hogy megakadályozza részvételüket a döntéshozatali folyamatban, kizárjon bizonyos témákat, illetve résztvevőket a folyamatból (Bachrach és Baratz 1962). A hatalom rejtett dimenziójára vonatkozó vizsgálatnak arra kell fókuszálnia, ki dönt és miről, mikor és hogyan születik a döntés, ki marad ki a folyamatból, hogyan zajlik mindez, és milyen kapcsolat fedezhető fel e folyamatok között. A hatalom egyik legfontosabb aspektusa a küzdelemben megszerzett győzelem kívül annak előzetes eldöntése, hogy miről is szól a küzdelem. Vagyis annak eldöntése, hogy bizonyos kérdésekről szó lesz-e egyáltalán. A hatalom második dimenziójának megértése változást hozott a hatalomtól megfosztott csoportok tehetetlenségének magyarázatában. Ettől kezdve ugyanis a döntéshozatali folyamattól való távolmaradás nem feltétlenül az érdektelenség jeleként, hanem a félelem és a gyengeség megnyilvánulásaként értelmezhető.

Mivel az egydimenziós megközelítéshez hasonlóan a kétdimenziós megközelítés is azt feltételezte, hogy

a hatalommal nem rendelkezők teljes mértékben tudatában vannak helyzetüknek, egyik elképzelés sem tud igazán magyarázatot adni az eszközöknek arra a széles skálájára, amit a politikai arénában a különféle előnyök megszerzése érdekében vet be a hatalom. Hogyan lehet elérni például, hogy a vita során ne merüljenek fel bizonyos kérdések? Ez a megközelítés azzal sem foglalkozik, hogy a hatalommal nem rendelkezők tudatállapota a fennálló hatalmi viszonyokkal magyarázható: internalizálták azokat a hamis, manipulált vélekedéseket, amelyek körülveszik őket. A kétdimenziós megközelítés a nyílt konfliktusokkal, azok mértékének és tartalmának befolyásolásával foglalkozik, míg a hatalmi mechanizmusok közül az az egyik legfontosabb, hogy a döntéshozatal színterén a tehetetlenséget biztosítsák – épp a konfliktus kitörésének megelőzése érdekében.

3. A hatalom háromdimenziós megközelítése

A harmadik, a latens dimenzió – vagyis a valódi érdekek dimenziója (Lukes 1974) magyarázatot ad arra, miért tesz meg B olyan dolgokat, amelyeket A nélkül nem tett volna meg. A válasz: A befolyásolja, meghatározza és formálja B akaratát. A dimenzió további új eleme, hogy mindez bármiféle nyílt konfliktus nélkül is megtörténhet. A hatalmat gyakorlók és a hatalomból kizárt rétegek valódi érdekei teszik lehetővé a konfliktus – a latens konfliktus – kialakulását.

A latens folyamatokat feltételező megközelítés különleges kutatás-módszertani eszközöket igényel. Már nem elegendő eszköz a viselkedés elemzése és az egyéni megfigyelés ahhoz, hogy valóban megértsük a hatalmi viszonyokat. A rendszerek megakadályozzák a különböző igények felszínre kerülését, és megnehezítik valódi politikai kérdéssé alakulásukat – így a kutatáshoz olyan társadalmi és történelmi tényezőket kell tanulmányozni, amelyek magyarázatot adnak arra a kérdésre, hogyan is formálódnak az emberi elvárások, és hogyan alakul ki az emberi problématudat.

Hatalmi mechanizmusok

Miután meghatároztuk a három idevágó dimenziót, mindenképpen azonosítanunk kell azokat a különféle mechanizmusokat is, amelyek jó eszközül szolgálnak a hatalomnak arra, hogy ezekben a dimenziókban elérje céljait.

1. Az első, a nyílt dimenzió mechanizmusai: nyílt konfliktusok a döntéshozatal küzdőterén

Az első dimenzióban többé-kevésbé egyértelmű és egyenes mechanizmusok aktiválódnak. A résztvevők forrásaikra és képességeikre támaszkodva próbálnak előnyökhöz jutni a lényeges kérdések eldöntésekor. Ez a forrás lehet a szavazóládában összegyűlt halomnyi szavazócédula, vagy a résztvevő befolyása egy adott területen, amit latba vethet a játszmában. Bevetethető képesség lehet például a személyiség hatása, a politikai

tapasztalat és a jó szervezési készségek – mindezeket az előnyök megszerzése érdekében sorban felhasználhatják a résztvevők.

2. A második, a rejtett dimenzió mechanizmusai: az elfogultság, a döntéshozatal elkerülése

Az első dimenzió forrásaihoz még hozzáadódik, hogy a hatalmon lévők olyan játékszabályokat vezetnek be, amelyekkel a saját malmukra hajtják a vizet – mások kárára. A döntéshozatalt erő alkalmazásával, szigorításokkal való fenyegetéssel vagy részrehajlással is meg lehet akadályozni, ami hátráltató, negatív környezetet teremt. Az elfogultság eredményeképpen bizonyos értékek, meggyőződések, szertartások és intézményi folyamatok megerősítésével és hangsúlyozásával a problémáknak csupán egy igen egyedi és korlátozott része kerül a fókuszba. Az elfogultság révén új szabályok és jelképek vezethetők be, meghiúsítva ezzel a konfliktusok körének kiterjesztését.

Számos olyan, a *döntéshozatalt elkerülő* mechanizmus van, amelyeket nehezebb felismerni. Ilyen például a *döntések elodázásával* járó passzív intézményi hozzáállás. Ez tulajdonképpen egy sor döntésnek – vagy a döntéshozatal elkerülésének – és meg nem valósuló eseményeknek a végeredménye, amelyek természetükből adódóan nem vizsgálhatók, így megtéveszthetik a megfigyelőt.

3. A harmadik, a latens dimenzió mechanizmusai: a tudat és észlelés befolyásolása

Ezek a mechanizmusok elméleti szinten kevésbé kidolgozottak, így nem is annyira tisztán érthetők. Ehhez a dimenzióhoz tartozik egy azonosítási folyamat: annak a meghatározása, hogy milyen módon jönnek létre olyan jelentések és cselekvési minták, amelyek B-t az A számára hasznos, de saját maga számára előnytelen meggyőződésekre és cselekvésre készítetik.

Mivel a latens konfliktushelyzetekben különösen nehéz felismerni azt, hogyan formálódik a szükségletek, elvárások és stratégiák észlelése, számos területet meg kell vizsgálnunk. Ilyen például az a kérdéskör, hogyan hasznosítjuk a társadalmi mítoszokat, a nyelvet és a szimbólumokat annak érdekében, hogy a hatalmi viszonyok terén előnyökre tegyünk szert. Ahhoz, hogy megértsük, mi válik részévé a kommunikációnak, és mi nem, illetve hogyan zajlik mindez; hogyan születik meg a domináns csoportokhoz kapcsolódó társadalmi legitimáció, valamint hogyan épül be az emberek tudatába meggyőződések és szerepek formájában, meg kell vizsgálnunk a kommunikáció és az információáramlás folyamatait. Úgy tűnik, hogy e dimenzió közvetett mechanizmusai számottevő hatással vannak az emberek politikai gondolkodására, különösen azokéra, akik nem rendelkeznek hatalommal, és nagymértékben függenek másoktól.

A hatalom és a kiszolgáltatottság modellje

Gaventa hatalmi modellje arra tett kísérletet, hogy a hatalom három dimenzióját egy modellben összegezve magyarázza meg a társadalmi egyenlőség különböző helyzeteiben jelentkező, a hatalomhoz és a kiszolgáltatottsághoz kapcsolódó folyamatokat. Gaventa az ilyen helyzetekhez kapcsolódó, a három dimenzióból kiinduló mechanizmusok egyesített hatását vizsgálja meg. Úgy véli, hogy ellenszegülés vagy lázadás csakis a hatalmi viszonyok megváltozásával jöhet létre: ehhez vagy A-nak kell veszítenie hatalmából, vagy B-nek kell hatalomhoz jutnia. Mindemellett, mielőtt a nyílt konfliktusra sor kerülne, B-nek meg kell tennie a szükséges lépéseket arra vonatkozóan, hogy leküzdje a kiszolgáltatottságot. B-nek tehát a harmadik dimenzióknak nem csupán a közvetlen, de a közvetett hatásaival is szembe kell néznie, és át kell lendülnie azokon. Át kell esnie az ügyek és cselekedetek formálódásának folyamatán, és tudnia kell a tettek mezejére lépni egy-egy adott ügy kapcsán. E folyamatok révén B kialakítja a tényleges konfliktusban való részvételhez szükséges saját forrásait – legyenek bár ezek kézzelfoghatóak vagy jelképesek. Más szóval: B csakis akkor tud ténylegesen részt venni az első dimenzió nyílt konfliktusaiban, ha már sikerrel vette a második és harmadik dimenzióban felmerülő akadályokat. Tényleges részvétel alatt azt értjük, hogy B más, hasonló helyzetben lévő egyénnel együtt, egy vita keretein belül képes hangot adni jól körülhatárolt igényeinek és panaszainak a döntéshozatali szintén.

A-nak ugyanakkor számtalan eszköz áll rendelkezésére ahhoz, hogy átlendüljön a B kezdeményezte nyílt vagy rejtett konfliktusok hatásán. Először is: A egész egyszerűen felléphet B támogatójaként, ezzel távol tartva magát a konfliktustól, és elkerülve, hogy a konfliktusnak egyáltalán a létezését el kellene ismernie. A-nak azonban arra is lehetősége van, hogy B minden egyes lépésébe beleavatkozzon: megakadályozhatja a forrásokhoz való hozzáférést és képességeinek fejlesztését, hátráltathatja az adott ügy felvetését, de szabotálhat is bizonyos tevékenységeket. Ne feledjük, hogy a B előtt álló kihívások nehézsége megkönnyíti A számára a status quo fenntartását.

A kiszolgáltatottak (B) cselekvési képességének növekedésével párhuzamosan csökken a hatalmon lévők (A) eszköztára, és ezáltal lehetőségeik szűkülnek. A kiszolgáltatottak körében minden egyes győzelem önmagát erősíti, tudatosabban és bátrabban cselekszenek, ami pedig további változást eredményez. Az egész folyamat értelmét pedig a társadalmi változás adja – kilépés a tehetetlenségből, a politikai folyamatokban való részvétel, ami a gyöngék megerősödését is maga után vonja. A hatalmon lévők szempontjából nézve az ilyen fejlemények feltételezése okot ad arra, hogy a hatalom birtokosai minél több eszközzel próbálják fenntartani B tehetetlenségét.

Gaventa hatalomelmélete segít megvilágítani a társadalmon belül fennálló kiszolgáltatottság létrejöttének és fenntartásának közvetlen és közvetett módjait. Felhívja a figyelmet arra, milyen nagy hatással lehetnek azok a közvetett mechanizmusok, melyek a kiszolgáltatottságot létrehozzák – ezzel a jelenséggel a későbbiekben részletesebben foglalkozunk. A továbbiakban Gaventa hatalomelméletére támaszkodunk a kiszolgáltatottság kifejtése során – azonban nem a kiszolgáltatottak személyes problémájaként vizsgáljuk majd a jelenséget, hanem olyan társadalmi helyzetként, amely a társadalmi egyenlőtlenségből és a hatalomnélküliséget

előidéző társadalmi folyamatokból eredeztethető. A hatalom három dimenziójának különféle mechanizmusai a megerősítő tevékenységekre irányuló stratégiák eszközeként fognak szolgálni.

Mann szervezeti bekebelezés elmélete

A Mann (1986) által bevezetett szervezeti bekebelezés (*organizational outflanking*) elnevezésű fogalom egyértelművé teszi, hogy milyen mértékben van szükség a hatalommal szembeni hatékony ellenálláshoz bizonyos szervezeti forrásokra, illetve az ilyen források aktiválására alkalmas eszközökre. A hatalmi viszonyok tekintetében jobb pozícióban vannak azok, akik szervezeti előnyökkel rendelkeznek. Éppen ezért a szervezeti előnyökkel rendelkezők mindig sikeresebbek lesznek azoknál, akik szűkében vannak ilyen jellegű forrásoknak – a Mann által szervezeti bekebelezésnek nevezett jelenség következtében. A szervezeti bekebelezés abban nyilvánul meg, hogy segítségével viszonylag könnyedén megszüntethető az ellenállás, a forrásokat nélkülözők lépései megelőzhetők megfelelő szervezeti eszközök alkalmazásával, illetve elérhetők a szervezeti bekebelezésre képesek számára kívánt körülmények. Mindezeket a célokat megvalósíthatják tehát azok, akiknek birtokolják a megfelelő szervezeti eszközöket. Társadalomtörténeti elemzések kimutatták, hogy a különböző hálózatok és hatalmi szövetségek előnyei abból származtak, amilyen szervezeti háttérre támaszkodhattak. A kollektív szervezeti forma önmagában még nem elegendő ahhoz, hogy a hatalom által támogatott szervezet felett győzedelmeskedjen. A hatékony ellenálláshoz a kollektív szervezet mozgósításának módját is el kell sajátítani.

A szervezeti bekebelezés a hatalmi viszonyokon belül a „bekebelezőknek” kedvez, míg a „bekebelezetteket” hátrányosabb helyzetbe hozza. A szervezeti bekebelezés kapcsán felmerülő hatalomhiány magyarázható ugyan azzal, hogy a „bekebelezettek” nincsenek birtokában a megfelelő tudásnak, ugyanakkor olyan helyzetek is előfordulnak, amelyekben ez a tudás elérhető a hátrányos helyzetben lévőknek. Más szóval tehát nem minden helyzetben jelent hasznos eszközt a tudás ahhoz, hogy az érintettek ki tudjanak törni a szervezeti bekebelezés okozta helyzetből. Igen fontos ezért megértenünk, hogy adott esetekben – bár a hátrányból indulók tisztában vannak saját helyzetükkel – mégsem képesek vagy talán még nem felkészültek arra, hogy kitörjenek belőle.

A szervezeti bekebelezésnek való behódolás forrása a tudás hiánya. Amikor a szervezeti bekebelezés sikere a tudás hiányával magyarázható, számos esetet különböztethetünk meg.

A) A legáltalánosabb magyarázat a tudatlanság. Létezik a tudatlanságnak egy olyan formája, amely abban nyilvánul meg, hogy az emberek nem ismerik az adott helyzetre vonatkozó játékszabályokat. Vagyis nem tudják, hogyan építsenek fel egy stratégiát, illetve milyen forrásokkal rendelkezik az ellenfelük. Nem ismerik a viselkedési szabályokat, a napirendet és a hétköznapi viselkedési formák jelentését sem. Ennél is nagyobb tudatlanság azonban, ha a résztvevők magát a játszmát sem ismerik fel. Ennek szélsőséges példája, amikor egy komoly technológiai előnyökkel felmutató csoport egy vele tökéletes ellentétben álló csoporttal találja szemben magát. (Ilyen volt a hagyományos gyarmatosítás, amely során színes gyöngyök és tükrök segítségével

vel tettek szert hatalmas előnyökre, vagy azok a közösségfejlesztési szakértők és nemzetközi kereskedelmet folytatók, akik a fejletlen országokban a helyi szegénységet és az ott élők ártatlanságát kihasználva gazdagodnak meg.)

B) Az elszigetelődés a tudás hiányának bonyolultabb formája. Ez abban nyilvánul meg, hogy a közös sorsban osztozók nem jutnak elegendő információhoz egymásról, így nem tudnak arról, hogy kivel léphetnének szövetségre a hatalommal szembeni ellenállás során. A szervezeti bekebelezés sikere így abban rejlik, hogy az elszigetelt ellenállást könnyű letörni. Ez arra a helyzetre is igaz, amikor különböző helyszíneken zajlanak tüntetések – mindaddig, amíg a tüntetők tudomást nem szereznek egymásról, és nem lépnek szövetségre.

C) Megosztás. Az elkülönítés olyan lépés, amely a szervezeti beágyazás stratégiájának része, és az a célja, hogy az érintettek – bár tudnak egymásról, és szövetségre is léphetnének egymással – szigetelődjenek el egymástól. A szervezeti beágyazás egyik jellemzője, hogy a tér és az idő kihasználásával megosztja, és egymástól eltávolítja a különböző csoportokat. Jó példa erre a munkásoknak egy szervezeten belül való megosztása a szervezeti kultúra eszközeire támaszkodva – legyen ez a bonyolult munkamegosztás, vagy a versenyszellem szélsőséges módon való felerősítése. (Például a titoktartásra hivatkozva megtiltják a munkásoknak, hogy fizetésükről beszélgessenek, a hatékonyság jegyében pedig tilos egymással együttműködniük.)

A szervezeti bekebelezésnek való tudatos behódolás. Arra általában nem gondolunk, hogy a szervezeti bekebelezésnek való behódolás a hátrányos helyzetűek tudásával és helyzetismeretével magyarázható, ám erre is van példa. Ezekben az esetekben a hátrányos helyzetűek nemcsak a helyzetükkel vannak tisztában, de azzal is, milyen ára lenne az ellenállásnak. Bizonyos esetekben az érintettek úgy látják, hogy az ellenállás több kárt okozna nekik, mint a jelenlegi helyzet, amelynek pozitív végkifejlete is lehet, és akár még profitálhatnak is belőle. Amikor így értékeli a helyzetet, az adott körülmények között csökken a tudás gyakorlati haszna. A hátrányos helyzetűek számára elérhető tudás másik fajtája az, amikor az érintettek magáról a szervezeti bekebelezés által okozott elnyomásról tudnak, illetve arról, hogy az ebben a helyzetben eltöltött idő ellenük dolgozik, és az előnyöket birtoklókat erősíti meg pozíciójukban, az idő múlásával egyre kidolgozottabbá téve szervezeti képességeiket (Clegg 1989).

A szervezeti bekebelezés nem egy speciális taktika vagy hatalmi mechanizmus, sokkal inkább a társadalmi helyzetből adódik. A fogalom nyilvánvalóvá teszi, hogy a hatalmi hálózatokon és szövetségeken kívül esők híján vannak a szervezeti forrásoknak; rávilágít, miért általános társadalmi jelenség mások hatalomtól való megfosztása; és kiegészíti a kiszolgáltatottak tehetetlenségét tárgyaló elméletet (Gaventa 1980). A csend kultúrája a szervezeti szempontból hátrányban lévők megadását fejezi ki, ami abból ered, hogy tudatában vannak: nem tudják megvédeni magukat a hatalom birtokosai ellenében. Szemben azokkal az elméletekkel, amelyek a hatalom hiányát – egydimenziós szemlélettel – azzal magyarázzák, hogy az emberek nincsenek tisztában a helyzetükkel, a szervezeti bekebelezés elmélete arra mutat rá, miért nem elegendő a tudás önmagában a helyzet megváltoztatásához.

Való igaz, a szervezeti bekebelezés fogalma nem játszik főszerepet, amikor a hatalomról vagy a hatalom hiányáról van szó. Kiemelten foglalkozik azonban olyan fontos szempontokkal, amelyek mindig is hozzátartoztak a hatalomról alkotott elméletekhez. A szervezeti bekebelezés elmélete nagy hangsúlyt fektet a hata-

lommal szembeni ellenállásra: a hátrányban lévők nagy árat fizethetnek az ellenállásért, épp ezért igen fontos mihamarabb eredményt elérni – a lehető leghatékonyabb módon. A szervezeti bekebelezés elmélete révén egyértelművé válik: az aktív szervezetfejlesztés elengedhetetlen ahhoz, hogy a hatalommal szembeni ellenállás során számottevő eredmények szülessenek.

Clegg elmélete a hatalom körforgásáról

A Weberrel kezdődő, majd egészen Foucault-ig folytatódó elméleti hagyomány arra keresi a választ, hogyan teremtik meg a társadalmi intézmények az engedelmisséget. A tehetetlenség, a forradalom (Gaventa 1980) és a szervezeti bekebelezés (Mann 1986) fogalmai után az engedelmisség és az ellenállás jelentését vitatjuk meg. Stewart Clegg (1989) körkörös folyamatként tekint a hatalomra, amely három csatornán áramlik – ezeket nevezi a hatalom köreinek. Minden egyes körnek saját dinamikus formája van.

1. A hatalom nyílt köre – ezt a kört közvetlenül vizsgálhatjuk. Elemezhetjük például, hogy mi zajlik a döntéshozatal színterein. Ez egy viszonylag egyszerű kör, amelyben ez egyes szereplők a hagyományos magyarázatnak megfelelően gyakorolják a hatalmat: Forrásokat és eszközöket mozgósít, és ezzel olyan cselekvésre veszi rá B-t, amit B e befolyás nélkül nem tett volna meg.
2. A hatalom társadalmi köre – ez már elvont körnek mondható; a társadalmi integráció körének is nevezzük. Itt teremődnek meg a jelentés, a részvétel és a hovatartozás viszonyai.
3. A hatalom rendszergazdasági köre – ez szintén elvont kör; itt születnek meg mind a materiális, mind az immateriális források. A rendszerintegráció körének is nevezzük.⁷

A hatalom körei rávilágítanak arra, hogy mennyire fontos a hatalomelméletek kapcsán a kontextus értelmezése. A valóságos hatalmi cselekvések az első, egyszerű körben jelennek meg. A hatalom területének leírásai azonban – amelyhez számos előny kapcsolódik, de a hatalom által felállított korlátozások is – a második és harmadik körben jelentkeznek, amelyek már sokkal bonyolultabbak, és kontextusfüggők is. Ezekben a körökben a hatalmi viszonyok összetett és változatos módon jelennek meg. Első pillantásra azt hihetjük, hogy az a hatalom a leghatékonyabb, amelyet nem kötnek szabályok, és amelynek nincs szüksége különleges forrásokra céljai eléréséhez. Csakhogy a hatalmi viszonyokat valójában olyan komplexitás jellemzi, amely alááshatja hatékonyságukat, ezáltal kiszámíthatatlanná téve őket. Épp ezért a hatalmi viszonyok egydimenziós, epizód-

⁷ Clegg (1989: 236) a gazdasági hatalmi körben lejátszódó folyamatok leírására használja az *empowerment* fogalmát. Ugyanakkor – bár az *empowerment* és a hatalomtól való megfosztás (*disempowerment*) jelenségeinek a hatalom dinamikus folyamatában való megjelenését helyesen látja, az *empowerment* fogalmát a hatalom létrehozásának vagy eltörlésének értelmében használja. Véleményem szerint az *empowerment* szóban szemantikai megoldást talált a hatalom megszerzését vagy elvesztését leíró folyamatra. Ebben a könyvben azonban nem ilyen értelemben használom ezt a kifejezést.

szerű értelmezése segíthet ugyan megtudni valamit arról, mi zajlik le A és B között, de semmit nem árul el a kontextusról, arról a viszonymezőről, amelyben A és B mozog, sem pedig arról, hogyan befolyásolja ez a közeg a hatalomhoz való hozzáférésüket és annak alkalmazására való képességüket. Ezt a viszonymezőt a hatalom társadalmi, illetve rendszergazdasági körei írják le.

A hatalom társadalmi körében alakulnak ki a társadalmi élet legfontosabb szabályai. Jó párhuzamként szolgálhat a sakkjátszma metaforája: mivel a királynő hatalma nyílt, és nagyobb a huszárnál, az előbbi győzelme várható egy adott helyzetben. Ez a hatalom a játék szabályain alapul, és azokból eredeztethető. Társadalmi hatalom ez, amely lefektetett szabályok révén előírja, hogyan léphet a sakktáblán a királynő, és hogyan a huszár. Csakhogy a rendelkezésre álló hatalom bizonyos emberek számára nagyobb játékteret hagy, és lehetővé teszi a szabályok újraértelmezését. Mivel a szabályok hatalommal ruházzák fel őket, több lehetőségük van a saját értelmezésük szerint alkalmazni a szabályokat, mint azoknak, akiknek a mozgástere – akárcsak a királynőnek és a huszárnak – csupán bizonyos, meghatározott lépésre korlátozódik. A hatalommal szembeni ellenállás számos stratégiája rejlik ebben a helyzetben: ha például nem ismerjük el a mások által követett játékszabályokat, vagy ellenszegülünk annak a jelentésnek, amit a másik tulajdonít nekik, vagy azoknak a lépéseknek, amelyek a szabályokból következnének.

A hatalom nyílt köre magától értetődő, de nem független, hiszen a másik kettőn, a társadalmi és a rendszerintegrációs körön keresztül aktiválódik. Ezek határozzák meg ugyanis a szabályokat, és adnak lehetőséget a létrehozásukra, illetve ezek alkotják azokat a területeket, amelyeken végül is megszületik az epizódszerű hatalom. A hatalommal szembeni ellenállás *következményei* nem csupán a nyílt kör eseményeitől függnék, hanem – egyebek mellett – a „helyes és logikus *kontextustól*” is. Hogy mit értünk „helyes és logikus *kontextuson*”, arra jó példa a hatalom forrásának társadalmi körforgása. A termelési technikák pedig arra a hatalomra szolgálnak jó példaként, amely a rendszergazdasági körben születik meg. Felhatalmaznak és fejlődésre ösztönöznek, ugyanakkor korlátoznak és uralnak is. Épp ezért az uralom sosem végleges és örökké tartó. Befolyásolja ugyanis az alkotás és az innováció, amelyek egyaránt gyengíthetik és erősíthetik is az uralmat.

A *segítő hatalom* a rendszergazdasági körből eredeztethető, és új szervezeti formák létrejöttét teszi lehetővé változás és feszültség révén. Ezzel szemben az *intézkedő hatalom* a körből ered, és a hatalmi viszonyok stabilitását, illetve a társadalmi integrációt szolgálja. E szerint az értelmezés szerint könnyebb uralmi rendszert váltani, hiszen ezek felépülnek, majd a rendszergazdasági hatalom dinamikus körforgásában folyamatosan változnak. Sokkal nyitottabbak a változásra és a fejlődésre, mint a társadalmi hovatartozás és jelentés szerkezetei, amelyek a hatalom társadalmi körében épülnek fel.

Fontos megjegyezni, hogy a valóságban lezajló események nem csupán egy adott kör eseményeitől függnék. Az a lehetőség például, hogy az ellenállni kívánó szereplők megragadják és kamatoztassák a gazdasági körben jelentkező alkalmakat, többek között attól is függ, hogy mennyire hatékonyan tudják megszervezni saját soraikat, amihez a társadalmi és gazdasági körökben elérhető forrásokra egyaránt szükségük van. Felhívjuk tehát a figyelmet arra, hogy a szervezeti bekebelezés elmélete (Mann 1986) választ ad arra a kérdésre, miért is hódolnak be olyan gyakran az emberek az erősebbnek: azért, mert mások által irányított hatalmi

szervezetek veszik őket körül. Bekebelezettek egy szervezetbe, miközben ők maguk híján vannak a közösségi szervezeti stratégiának.

A hatalom és az ellenállás a társadalmi élet két különböző, de egymással szorosan összefüggő aspektusa. A hatalom köreinek modellje az ellenállás két fő formáját különbözteti meg:

Hatékony ellenállás. Ez az ellenállás megszervezett formája, és igen ritka: a szervezeti bekebelezés felett aratott győzelem esetén valósulhat meg. Új hatalom formájában intézményesül, és teljesen új viszonymezőt állít fel. Michel Foucault véleménye szerint a franciaországi 1968. májusi események – amikor a diákok szervezett formában tüntettek az akkori hatalom ellen – jó példát adnak a hatékony ellenállásra.

Epizódszerű ellenállás. Ez az ellenállás leggyakoribb formája. Általában csak konkrét hatalomgyakorlás ellenében valósul meg: olyan ellenállás tehát, amely a nyílt körben működik, és csak erről a körről van tudomása. Az epizódszerű ellenállás tulajdonképpen stabilizálja a hatalmat, és megerősíti annak képviselői jellegét. Ez a fajta ellenállás kézzelfogható szinten zajlik, a rejtett (vagyis a társadalmi és gazdasági) körökben kialakuló engedelmességre épülve. Az utóbbi két kör határozza meg a források elosztását és a hatalmi viszonyok szabályait. Az epizódszerű ellenállásra jó példa a rabok éhségsztrájkja vagy a rendőrfeladások tüntetése férjük munkakörülményeinek romlása ellen.

Clegg hatalmi körökről szóló elmélete stratégiai szemponttal egészíti ki a hatalomelméletet. A körök egy minden lehetőségre nyitott teret írnak le, amelyben senkinek sincs módja egyféle helyzet állandó fenntartására. Szintén rendkívül fontos gondolat, hogy a dinamikus, sőt viharos környezet – amelyhez összetett forrásokra van szükség – nyitva hagyja a változás és a hatalmi viszonyok megváltozásának esélyét: vagyis annak lehetőségét, hogy új csoport kerülhet hatalomra.

A hatékony ellenállás ritka előfordulása bizonyítja, mennyire fontos a szervezettség, ha az érintettek a hatalommal szembeni sikeres fellépésben érdekeltek. (Ez a katonai puccsok sikerességére is magyarázatot ad: háttérükben sokkal inkább a katonai szervezet, semmint a fegyverkészlet áll, bár a hatékony szervezeteknek a legtöbbször hatékony források is a rendelkezésükre állnak.)

A hatalom három köre felveti azt a kérdést: hogyan lehet mérni az ellenállás során elért hatalmat? Az értékelés során felmerülő kérdések három csoportra oszthatók. Ezek egyrészt a folyamat eredményére vonatkoznak (amelyek a nyílt körben nyilvánulnak meg), másrészt a folyamat során kialakult személyes képességekre (ezek a társadalmi körben jönnek létre), harmadrészt pedig a folyamatban hozzáférhető tényleges forrásokra (amelyeknek pedig a rendszergazdasági kör ad teret).

Michel Foucault a hatalomról

Ha a hatalom témáját szeretnénk vizsgálni, ma már szinte lehetetlen megkerülni Michel Foucault-t. Neki köszönhető, hogy a hatalomról való gondolkodás, ami évek hosszú során át nehézkes volt, és kevés meglepetést tartogatott, az utóbbi időben szórakoztató lett. Foucault nem hoz létre kőbe véselt elméletet a hatalomról. Békésen elfogadja, hogy megközelítésében és dialektikájában akadnak ellentmondások. Aki azonban – hozzám hasonlóan – érdeklődik e megközelítés iránt, az jó néhány nehézséggel kénytelen szembesülni. Az általam választott megoldást maga Foucault kínálta fel: úgy nyilatkozott, hogy ha bárki használni akarja ezt a tudást, az ragadjon ki részeket belőle, és anélkül hogy elkötelezné magát az egész elmélet mellett, hasznosítsa azt a részt, ami számára érdekes.

Ennek szellemében Foucault gondolatai közül én is csak a legfőbb pontokat emelem ki, amelyek bemutatják a hatalom jellegét és a hatalommal kapcsolatos kutatásokat.

Amint azt már korábban elmondtuk: Foucault írásai tele vannak ellentmondásokkal. Nem foglalkozik bizonyos alapvető és végső igazságokkal, ehelyett olyan rétegeket fedez fel, amelyek felfejtésre várnak. Hat rá a fenomenológia, de nem ért egyet annak legfőbb felvetésével, ami szerint a jelentés középpontja az autonóm szubjektum. Erős strukturális elemek is előfordulnak nála, de írásaiban nem kívánt egy önálló szabályok szerint működő modellt alkotni. Weber és Marx is hatott rá, de velük ellentétben nem köteleződött el egyetlen szervezeti vagy gazdasági aspektus mellett sem. Minden alkalommal más társadalmi helyzetet vizsgált. Annak ellenére, hogy állítása szerint a hatalom mikropolitikájával foglalkozik, előfordulnak benne szerkezeti jellegű makró irányelvek is (Walzer 1986; Ritzer 1988).⁸

Amint korábban említettük, Foucault-ra erősen hatottak a strukturalista elképzelések, de nem ragaszkodott hozzájuk, inkább egyazon magyarázaton belül jelenítette meg a személyes és strukturális szempontokat. Ezért posztstrukturalistaként tartjuk számon – noha ezzel nem mindenki ért egyet (lásd Walzer 1986), sőt még ő maga sem. Foucault-t a posztmodernizmus képviselőjeként is szokás emlegetni. Amennyiben a modernizmus olyan fogalmakkal köthető össze, mint a racionalitás, a célelvűség, a totalitás, a szintézis és a determinizmus, a posztmodernizmust pedig ezek ellentétei – vagyis az irracionalitás, a játékosság, a dekonstrukció, a különbözőségek és az indeterminizmus – jellemzik, akkor nyugodtan állíthatjuk: Foucault valóban posztmodern szerző.

⁸ Foucault írásain kívül két olyan könyvet említünk még itt, amelyek jórészt autentikus forrásnak tekinthetők Foucault hatalommegközelítését illetően, mivel még életében, másrészt közreműködésével szerkesztették őket. Ezek közül az egyik a Colin Gordon (1980) szerkesztette *Power/knowledge* [Hatalom/tudás], amely Foucault a témában tartott előadásainak és interjúinak gyűjteménye. A másik pedig a Dreyfus és Rabinow (1982) kötete, amely főként a két szerző értelmezéseit tartalmazza, kiegészítve két Foucault által írt fejezettel. Emellett a következőkre támaszkodtam még: Gane (1986) könyve, amely Foucault-ról szóló kritikai esszéket tartalmaz; Michael Walzer (1986) kritikai cikke; Giddens (1982, 1984) könyveinek Foucault-ról írott fejezetei; Rojek (1986) véleménye a foucault-i kutatási módszerekről és Ritzer (1988) könyvének a foucault-i szociológiáról írott fejezete, amely egyébként egy Gutting (1994) szerkesztette gyűjteményben már szerepelt; valamint az Eribon (1991) által írt életrajz.

Hatalom/tudás. Foucault Nietzschének a tudás és a hatalom viszonyáról alkotott elképzeléseit vitte tovább. A hatalom és a tudás között olyan kapcsolatot feltételez, amely szerint a két fogalom szemantikai szinten sem különböztethető meg. Foucault szövegeinek áttekintése az egyes könyveknél vagy esszéknél is jobban megmutatja hatalomelméletét, különösen ami a hatalom és a tudás közötti kapcsolat létrejöttét illeti.

A Felügyelet és büntetés –: A börtön története című könyvében (Foucault 1979, magyarul 1990) az 1757 és 1830 közötti időszakot vizsgálja, amikor a rabok kínzását a szigorú felügyelet váltotta fel – a börtönszabályok életbelépésének időszaka ez. Foucault ezt a változást – a közgondolkodással ellentétben – nem a büntetés humánusabbá válásának, hanem gazdaságosabb hatalomgyakorlásnak tartja. A változás értelmét szerinte egy új, általa fegyelmező hatalomnak nevezett módszer bevezetése és fejlődése adja. A fegyelmező hatalom a következő főbb mechanizmusokat fejleszti ki, és az alábbi eszközöket alkalmazza:

1. A hierarchikus megfigyelés. A hatalmon lévőknek az a képessége, hogy a felügyeletük alatt állókat egyetlen pillantással szemmel tudják tartani.
2. A normalitás megítélése. Döntés arról, hogy ki tekinthető normálisnak, és ki nem; valamint a normaszegés megbüntetése három dimenzió szerint: időben (ha valaki késik), a tevékenység vonatkozásában (ha valaki figyelmetlen) és a viselkedést illetően (ha valaki nem megfelelően viselkedik).
3. A kivizsgálás. Az érintettek vizsgáló megfigyelése és megítélése, ha nem a normáknak megfelelően cselekszenek. Ez a mechanizmus teszi lehetővé a tudományos kutatást. Felhasználja a hierarchikus megfigyelés eszközét, és a tudomány segítségével határozza meg a normalitás kritériumait az élet minden területén.

E mechanizmus segítségével válik teljessé a hatalom és a tudás köre: a tudományos megfigyelésre alapozott tudás és ítélet visszahat, az élet minden területén normákat állít fel a különféle intézmények és az ezekben uralkodó rezsim közvetítésével; ugyanakkor az ilyen módon felállított szabályokat meg is erősíti annak érdekében, hogy megelőzzön bármilyen eltérést, és felügyelje a fegyelmező társadalomban élő polgárokat.

A fegyelmező hatalom azonban nem csupán negatív lehet: a katonaság vagy az ipar megfelelő működése például e hatalom nélkül elképzelhetetlen. Ennek ellenére Foucault aggodalmát fejezi ki az ilyen jellegű fegyelmezés kormányzati vagy rendőrségi alkalmazásával kapcsolatban. Ezeknek a szervezeteknek a tevékenységi területe ugyanis az egész társadalomra kiterjed, így a társadalom fegyelmezhető tömeggé válik számukra. Bár Foucault nem hitte, hogy a fegyelmező hatalom szisztematikusan elterjed az egész társadalomban, felhívta rá a figyelmet, hogy a jelentősebb intézmények nagy részét már megérintette ez a jelenség – ebből adódik a börtönök, gyárak, iskolák, fogolytáborok és kórházak közötti nagyfokú hasonlóság. A kínzásról a szabályokra való áttérés egyúttal a fizikai büntetésről a lélek és az akarat pszichikai büntetésére való váltást is jelenti – magyarázza Foucault. Ez egyúttal a normalitásról és moralitásról szóló tudományos vita kezdete is (Ritzer 1988). A hatalommal és tudással összefonódó állami szabályozás és a normalitás feletti „felügyelet” olyasmit hozott létre, ami túlmutat a kifinomult technológián is. Ezt a nyugati társadalmakra oly jellemző felállást nevezi Foucault *fegyelmező társadalomnak*.

Foucault *A szexualitás története* című művében (1980, magyarul 1996, 1999) az emberi testet általában, és különösen a szexualitás területét a *hatalmi viszonyok* fontos terepének tekinti (Gordon 1980). Nézőpontja

szerint az orvostudomány például sokkal inkább a szexualitás erkölcsi, semmint tudományos oldalát érinti. Foucault az orvostudományt, a pszichológiát és a pszichiátriát egyaránt a korábbi vallási élet egyfajta tudományos közegben történő helyettesítéseként értelmezi. Az orvostudomány szerinte sokkal inkább a felügyelet egy módja, semmint a szexualitásra vonatkozó igazságok keresésének eszköze. A 13. századot megelőzően a társadalom a halált szerette volna ellenőrzése alá vonni, azóta viszont az élet ellenőrzésében és felügyeletében vált érdekeltté – különös tekintettel a szexualitásra. A *biohatalom* (más szóval az élethatalom) két formában ölt testet: egyik ezek közül az anatómiapolitika, amely az emberi test és a szexualitás fegyelmzését tűzi ki célul, a másik pedig a biopolitika, amelynek a népességnövekedés, az egészség, a várható élettartam és hasonló kérdések feletti ellenőrzés a célja. Mindkét esetben központi szerepe van a szexualitásnak, így politika tárgyává lett. A szexualitás a léleknél fontosabbá, és szinte az élettel egyformán fontossá vált.

A hatalommal kapcsolatos feltételezések

A hatalmi viszonyok kultúrától, helytől és időtől függenek, emiatt Foucault hangsúlyozza, hogy kizárólag körülünk nyugati társadalmával foglalkozik. Ezt a következőképp jellemzi:

- A) A hatalom nem árucikk, állásfoglalás, nem is jutalom vagy összeesküvés. Sokkal inkább a politikai technikák mozgósítása, a társadalom szervezetének velejárója. A társadalmi életnek nem csupán bizonyos területeit érinti, hanem a mindennapi életben is jelen van. A legkülönbébb formákban és fokozatokban nyilvánul meg, beleértve a legkisebb és legintimebb teret: az emberi testet is.
- B) A hatalmi viszonyok változékonyak, nem törekszenek egyenlőségre, és aszimmetrikusak. Ne is várjuk, hogy stabil logikát vagy egyensúlyt találunk ezen a területen.
- C) Mivel a hatalom nem kézzelfogható dolog, nem csupán intézmények által felügyelt jelenség, nem pedig rejtett történelmi minta, a kutató célja elsősorban megfigyelni a működését. Ehhez arra van szükség, hogy elszigetelődjön kutatása tárgyától, azonosítsa és elemezze azokat a viszonyhálózatokat, amelyekben megszületnek az említett politikai technikák. Ennek érdekében meg kell vizsgálni a mikrotevékenységek szintjét, így megfigyelhető, hogyan működik a hatalom a mindennapi élet során a különböző társadalmi intézményekben.
- D) Az előző gondolatokból következik, hogy a korábbi feltételezésekkel ellentétben a hatalom nem korlátozódik a politikai intézményekre. A hatalom közvetlen és igen kreatív szerepet tölt be a társadalmi életben. Többirányú jelenséggént működik a társadalom csúcsától a legaljáig, és vissza. Bár akkor van a tetőpontján, amikor egy-egy adott intézményben, például iskolákban, börtönökben vagy kórházakban alkalmazzák, ne essünk abba a hibába, hogy a hatalmi technikákat csupán bizonyos intézményekkel azonosítjuk, hiszen a hatalom nem azonos egy-egy intézmény szerkezeti felépítésével, sem pedig minőségével.
- E) A fegyelmző technikák akkor válnak termékennyé, ha egy adott intézményi kerethez kapcsolódnak. Ez a hatalom – a termékeny hatalom – pozitív aspektusa. A megközelítés a hatalom hatékony technikáinak előnyeit hangsúlyozza számos olyan területen, ahol a teljesítmény számít: a gazdaságban, az iparban vagy a tudomány területein.

- F) A hatalom egy adott társadalmat adott időben jellemző hatalmi viszonyok átfogó hálózata. Senki sem kerülhet kívül, vagy kerekedhet felül ezen a mátrixon. A rabok és a börtönőrök egyaránt részesei a börtönben zajló fegyelmező és ellenőrző folyamatoknak, és a börtön adta kereteknek megfelelően cselekednek. És bár mind ennek a hatalmi viszonyhálónak a rabjai, megfigyelhető a szabályozás és az uralom jelenléte: a börtönőröknek a börtön szabályai szerint legalább bizonyos előjogaik vannak, akárcsak az ő feletteseiknek, akik létrehozták a fennálló börtönszerkezetet.
- G) A hatalom lényege tehát nem az uralom. Az uralom természetesen jelen van, de nem csupán az alávetettek, hanem az uralkodók felett is működik. A 19. századi francia *burzsoáziának* saját tagjai felett is gyakorolnia kellett a hatalmat ahhoz, hogy osztállyá váljék. A vallás, az élet, a szexualitás és az egészség feletti felügyelet technikáit először magán a burzsoázián gyakorolták. A biohatalom volt az a legfőbb stratégia, amellyel a burzsoázia megalkotta önmagát. Mindezeket a stratégiákat csupán egy évszázaddal később kezdték el gyakorolni a francia munkásosztály felett is.
- H) A hatalmi viszonyoknak van ugyan iránya és szándéka, de nincs alanya. A szándék pedig csupán mikroszinten, a taktika szintjén jelentkezik a hatalomban. A bonyolult hatalmi viszonyok jellemezte stratégiai szinten nem létezik az alany. Épp ezért a hatalmi téren zajló eseményeket tévedés lenne bármilyen személyes elképzeléshez, tervhez kapcsolni (Walzer 1986).

Mindazonáltal a hatalmi viszonyok számítgatásokkal vannak tele. Helyi szinten döntéseket, tervezést, manipulációt, intrikát és politikai szervezkedést figyelhetünk meg. Foucault ezt a hatalom „helyi cinizmusának” nevezi, és nem tulajdonít különösebb titkos motivációt a helyi szinten megfigyelhető szándékoknak és érdekeknek. A résztvevők általában tisztában vannak vele, mikor mit cselekszenek, és ennek egyértelműen hangot is adnak. Ez ugyanakkor nem jelenti azt, hogy a helyi ténykedés hosszú távú következményeit is ellenőrzésük alatt tudják tartani, vagy netán meg lehetne nevezni valakit, akinek a tevékenységek tágabb értelmezése tulajdonítható. „Az emberek tisztában vannak vele, mit cselekszenek, legtöbbször azt is tudják, miért cselekszik éppen azt, de azt már nem tudják, *hová vezetnek* a tetteik” (Dreyfus és Rabinow 1982: 187). Más szóval: az emberek nincsenek tisztában tetteik horderejével és melléktermékeivel.

A hatalommal szembeni ellenállás

Foucault írásaiban és interjúiban ellentmondásosan nyilatkozott a hatalommal szembeni ellenállásról. Nézetei szerint a hatalom csak akkor létezik, ha gyakorolják, ez pedig nem megegyezés vagy ellenállás függvénye. A hatalom csak szabad egyének felett működik, és épp ezért előfeltétele a szabadság. A szabadság alatt itt azt értjük, hogy lehetőségünk van választani számos lehetőség, számos viselkedési forma közül. A hatalom és az annak ellenálló egyén szabadsága között fennálló viszony ugyanannak a képnek a része, és elválaszthatatlanok egymástól. Ebből adódóan a rabszolgaság nem a hatalmi viszonyok részeként értelmezhető, hanem csupán kényszer alkalmazása (Dreyfus és Rabinow 1982).

A hatalommal szembeni ellenállás része a hatalmi viszonyoknak, emiatt egyszerre lehetőségekkel teli és

lehetőségek nélküli is. Egyrészt bármely, a fennálló hatalmi viszonyokkal szembeni ellenállási forma megerősíti az adott hatalmi hálózatot, és megerősíti határait. Másrészt viszont a hatalmi viszonyokban jelentkező új tényező – az ellenállás – pusztán felmerülése is maga után vonja a hatalmi viszonyok újraértelmezését és a változást (Wickham 1986).

Igen fontos megérteni, hogy a hatalom – ügyesen – maga is alakítja az ellenállást. A hatalom hozza létre az ellenállást, kijelöli a helyét és igazgatja. Más szóval az ellenállás eszközei, sőt aktuális társadalmi helyzete is a fennálló hatalommal vannak összefüggésben. Ebből következik, hogy a sikeres hatalomgyakorlás magában foglalja az ellenállás *bizonyos* formáinak reklámozását is, legalább annyira, mint az ellenállás leszerelésére alkalmas eszközök mozgósítását (Minson 1986). Ennek még egy fontos következménye van: a fennálló hatalom által reklámozott ellenállási formák megakadályozzák, hogy egyéb, netán a fennálló hatalom számára veszélyesebb és sokkal felforgatóbb ellenállási módok felmerüljenek. Ebből adódóan nem lehet minden esetben egyszerűen elemezni a hatalomgyakorlás kudarcait: egy-egy taktikai kudarc stratégiai győzelmet is jelenthet.

A hatalommal kapcsolatos kutatások

A hatalom-tudás kettőse kritikus párosítás, hívja fel a figyelmünket Foucault. A hatalomra irányuló kutatás olyan tudományos tevékenység, amelynek a hatalmi viszonyok lényegét úgy kell megértenie, hogy közben nem esik azok csapdájába. Az analitikus értelmezés lehet az egyetlen olyan módszer, amelynek segítségével elemezhetjük és megérthetjük a társadalmi jelenségeket. Ez az alábbi három lépésből áll:

1. Az értelmezőnek valamely pragmatikus nézőpontot kell magáévá tennie, a társadalomban megjelenő érzések mentén, vagy az események irányának megfelelően. Más szóval: nem foglalhat állást önkényesen, valamiféle felsőbbrendűségi érzés vagy nyomorúság miatt. Természetesen minden társadalomban mindenkor különböző érzésekkel viseltethetnek a különböző csoportok egy bizonyos kérdéskörrel kapcsolatban. Még ha létezik is közös megegyezés valamely kérdésben az adott társadalomban, az csupán annak a jele, hogy egy konvencionális nézet már bevette magát a közgondolkodásba, nem pedig annak, hogy ez lenne az objektív igazság. Épp ezért az értelmező sosem a színtiszta igazság vagy egy átfogó társadalmi érzés, vélekedés képviselője, csupán egy adott társadalmi csoport nézeteié, így kritikusnak is kell maradnia ezzel a viszonylagossággal szemben, és el kell fogadnia annak korlátait.
2. Az értelmező feladata, hogy tudományos diagnózist állítson össze arról, mi történt és történik éppen a társadalom adott részében, amivel megmagyarázható a kérdéses társadalmi vélekedés, érzés. A munkának ez a szakasza szürke és aprólékos: archívumok és adathalmazok átböngészésével ki kell deríteni, hogy ki kinek mit mondott a múltban és most, illetve mihez vezetett mindez. A diagnózis felállításához tartozik, hogy a társadalomkritikus kutatási tárgyának elválaszthatatlan részeként vizsgálja meg a kontextust. Ez a kontextuális kutatás eltér a társadalomtudományokban általában alkalmazott kutatási módszerektől, amelyek inkább a saját szabályaik szerint működő egységként tekintenek magukra, és nem fordítanak figyelmet

a tágabb társadalmi összefüggésekre, valamint úgy hivatkoznak bizonyos lényeges változókra, mintha azok maguktól értetődők lennének.

3. A feladat teljesítéséhez az értelmezőnek magyarázatot kell adnia olvasójának arra vonatkozóan, hogy miért vezetnek az általa leírt folyamatok ahhoz a pozitív vagy negatív jelenséghez, amelyből kiindult az értelmező kutatás.

Bár 1968 óta Foucault írásait a hatalom fogalma hatotta át, ő maga határozottan állította, hogy nincs szükség hatalomelmélet kifejlesztésére. Kijelentette, hogy épp attól való félelmében nem alkotott ilyen elméletet, hogy azt netán a fennálló hatalmi viszonyok szolgálatába lehessen állítani. Foucault úgy vélte, a tudós objektivitása mint olyan nem létezik, és hiteltelen egy kivételesnek titulált értelmiségi szerepben, a társadalmi renden kívül álló prófétaként vagy bölcsként tetszelegni (Dreyfus és Rabinow 1982). Mivel a modern világban épp a tudás a hatalmat meghatározó jelenségek egyike, a kutató egyáltalán nem hatalom nélküli, és nem is áll kívül a hatalmon – részét képezi a hatalmi viszonyoknak, akár akarja, akár nem.

Jeremy Bentham 1791-ben létrehozott *Panoptikonja* jó példa arra, hogyan kutatta és értelmezte Foucault a szövegeket (Foucault 1979; Ritzer 1988). A Panoptikon egy fallal körülvett, nyolccoldalú épület, közepén egy toronnyal. A rabok (vagy az épület bármely más lakói) cellái körös-körül helyezkednek el, több emeleten. A celláknak két nyílása van: egy a fényt engedi a helyiségbe, ez kifelé nyílik, egy pedig az udvarra, a toronyra néz. A cellák egymástól teljesen elhatároltak, falak választják el őket. A börtönőrök (vagy más megfigyelők) a toronyban ülnek, és figyelemmel kísérik minden egyes cella történéseit. A rabok egymástól elszigetelten, folyamatos ellenőrzés alatt élnek a celláikban. Mivel nem tudhatják, pontosan mikor is figyeli őket éppen valaki, maguk is ellenőrzik viselkedésüket. A Panoptikon vizsgálata a hatalommal kapcsolatos alábbi következtetésekhez vezetett.

A hatalmat gyakorolják, nem pedig birtokolják. Más szóval: teljesen felesleges méricskélni vagy helyhez kötni azt – sokkal lényegesebb megvizsgálni, hogyan működik, és milyen eredményre vezet. Többek között például engedelmisséget, fegyelmezettséget és a rabokról szerzett szisztematikus tudást eredményez.

A hatalom lehet személytelen, zavaros, racionális és névtelen – és ugyanakkor mindent magában foglaló is, hiszen a társadalmi élet lehető legtöbb dimenzióját behálózza. A Panoptikon rabjainak vizsgálati módszerét alkalmazni lehet számtalan tudományos kutatás és a tudományos ismeretek megalkotása során. Foucault szerint a kriminológia, a pszichológia és a pszichiátria mind ennek a hatalom-tudás technikának a kialakulásával párhuzamosan fejlődött.

A hatalom legördögibb jellemzője, hogy nem szokás valakinek a kezébe tenni azzal a céllal, hogy aztán mások felett teljes mértékben gyakorolja azt. Sokkal inkább arról van szó, hogy magával ragad bárkit, aki a közelébe kerül: gyakorlóit és elszenvedőit egyaránt. Bizonyos értelemben a börtönőrök, akárcsak a rabok, a börtön foglyai.

A hatalom kutatásának módszere

Ha a hatalmat az intézményekre összpontosítva vizsgáljuk, számolnunk kell egy lényeges veszéllyel: a kutatás során megeshet, hogy nem ismerjük fel az intézmény által használt technikákat, és magunk is az intézmény nézőpontjából kezdjük szemlélni az eseményeket. Ha a kutató az intézmény szempontjából vizsgálja a hatalmi viszonyokat, abba a hibába eshet, hogy a válaszokat és a forrásokat egyaránt az intézményben keresi – vagyis a hatalom eszközével próbálja magyarázni a hatalmat. Foucault szerint szintén gondot okozhat a hatalom vizsgálatakor, hogy a kutatónak forma nélküli viszonyokat kell megfigyelnie. Épp ezért fontos, hogy a kutatónak mindenképp legyenek megfelelő elemzési eszközei. Foucault egy olyan szempontrendszert javasol, amely révén a vizsgált jelenségre vetítve konkrét formájukban térképezhetők fel a viszonyok. Ennek az ábrának számos dimenziója van:

1. Differenciáció

A kutatás tárgyát képező intézményben meg kell vizsgálni, milyen különbség van az ott dolgozók és az ügyfelek, egészségesek és betegek, gazdagok és szegények között; és arra is rá kell világítani, mit foglal magában ez a különbségtétel. Ha a gazdagok és szegények közötti határ meghúzását vesszük alapul, meg kell vizsgálnunk, figyelembe vesznek-e más is a pénzen kívül. Az egészségesek és betegek közötti határvonal valóban csupán orvosi szempontokon nyugszik, vagy az intézményben alkalmazott társadalmi normákon is?

2. Célkitűzések

A hatalomnak mindig valamilyen célja van, így célkitűzései is vizsgálhatók. Milyen előnyök vagy javak, milyen privilégiumok megszerzésében érdekelt az adott intézmény? Milyen szerepet tölt be?

3. Kivitelezés

Miféle technikákkal és milyen mechanizmusok révén jut kifejezésre az autoritás, és hogyan lehet elérni az engedelmisséget? Mi és hogyan kerül fenyegetett helyzetbe? Ki vannak-e téve vajon az ügyfelek fizikai erőnek, gazdasági büntetésnek vagy az elbocsátás veszélyének? Milyen felügyeletet és ellenőrzést gyakorolnak az intézményben, milyen megfigyelési módokat alkalmaznak, mindezt milyen szabályok és törvények szerint teszik? Napi rendszerességű és bizalmas jellegű-e a megfigyelés? A szabályok egyértelműek és tisztázottak, vagy homályosak és jelzésértékűek, netán mindkettőből akad?

4. Az intézményesítés fokozatai

Érdekes egy pillantást vetnünk az intézményesítés négyféle folyamatára is (Rojek 1986).

A) A személyes tér egyéniesítése. A fegyelmező társadalom szinte minden intézményében egyre erősebb az arra irányuló törekvés, hogy mindenki saját személyes térrel rendelkezessen. Ennek a gyakorlatnak az a célja, hogy minden egyes személy viselkedését hatékonyan ellenőrizhessék: értékelhessék, megítélhessék, kiszámítható legyen annak minden előnye és jellemzője. Az intézményesítés kapcsán felmerülő érdekes kér-

dés az, vajon a személyes tér megjelölése hogyan befolyásolja az egyén és a társadalom életét. Foucault szerint ez sokkal inkább elidegenít, mint összekapcsol. Ha pedig az intézményesítés elidegenít, meg kell vizsgálnunk, milyen céljai lehetnek az elidegenítésnek.

B) A tevékenység egységesítése. A tevékenység egységesítését a vezetés írja elő, és viselkedési módokra, mozdulatokra, de feladatokra is vonatkozhat. Célja a viszonyok különböző helyzetekben való szabályozása. Egy adott tevékenység megengedhető lehet az egyik helyzetben, de tilos a másikban. A kutató feladata megismerni ezeket a kódokat annak érdekében, hogy megértse, mi szabad és mi tilos, és legfőképp mi számít *normálisnak* az egyes kontextusokban.

C) A tevékenységek megszokássá válása. A rutinok kialakítása a hatalmi viszonyok kiterjedését szolgáló intézményesítési folyamat, mivel bizonyos tevékenységeket *automatikussá* tesz, megkönnyítve az emberek feletti ellenőrzést és felügyeletet – különösen az iskolákban és a munkahelyeken.

D) A tevékenységek szinkronizálása. Ez az ésszerű munkamegosztás kialakítását jelenti az intézményesítés folyamatában. A *társadalmi gépezet* részeként ténykedő, az *automatikus engedelmesség* elvét követő személy volt a századelő társadalomtervezőinek álompolgára. Amikor az intézményesítés folyamata a csúcspontjára ér, nincs szükség többé befolyásolásra vagy kényszerre ahhoz, hogy a társadalom tagjai az előirányozott módon viselkedjenek. Ekkorra ugyanis már rögzült bennük a különböző szerepek másokkal együtt való gyakorlása. Ez a hatalom intézményesítésének legnagyobb foka: egy olyan hatékony mechanizmus kiépítése, amelyben az egyének előre megjósolható módon, az automatikus engedelmességtől vezérelve cselekszenek.

5. Racionalizáció

A hatalom gyakorlása összetett, folyamatosan változó és szervezett tevékenység. Olyan folyamatokat kapcsol magához, amelyek többé-kevésbé megfelelnek az adott helyzetnek, amelyben a hatalmat gyakorolják. A rációra irányuló kutatás a következő kérdéseket teszi fel: mennyire hatékonyak a hatalom rendelkezésére álló eszközök? Milyen a technikai fejlettségi szintjük? A lezajló mechanizmusok hozzájárulnak-e ahhoz, hogy a hatalom elérje kitűzött célját? Mennyi a belőlük származó haszon az árukhoz képest? Az ár itt azonban nem csupán a gazdasági ár, hanem a hatalommal szembeni ellenállásból eredő ár is vonatkozik.

Foucault és a hatalomelmélet fejlődése

Ahogy korábban említettük, maga Foucault úgy vélte: valójában ő nem alkotott hatalomelméletet – ahogy azt a jelen fejezet is alátámasztja –, de mások szerint (pl. Walzer 1986) bizony alkotott. Az ő megközelítéséből kiinduló elméleti meglátások, felvetések segítségünkre lesznek a későbbiekben az *empowerment* elméletének kialakítása során. Ilyen kérdés például, hogy gyakorlati szakemberként van-e elegendő érzékenységnünk ahhoz, hogy ne szolgáljuk mechanikusan az eredeti elképzeléseinknek nem megfelelő hatalmi rendszert? Hasonlóan fontos kérdés: hogyan vegyük hasznát az értelmező elemzésnek mint a szakmai tevékenység melléktermékeit kutató módszernek. Véleményem szerint a foucault-i módszer – akárcsak Gaventa korábban

említett elmélete (Gaventa 1980) – forradalmi szöveg- és folyamatolvasatot tanít; segítségével felfedezhetjük a hatalomnak azokat a rejtett módszereit, amelyekkel engedelmességet és kiszolgáltatottságot teremt.

Itt kell kitérnünk arra is, miért nem Foucault megközelítésére alapozzuk az *empowerment* elméletét, annak kiemelkedő jelentősége ellenére. Úgy vélem, hogy Foucault sokkal inkább saját elgondolásával és szellemiségével tesz hozzá az egészhez, mintsem struktúrakidolgozásával – ez viszont alapvető fontosságú egy elmélet felállításakor. Akárcsak az előtte jelentkező egzisztencialista szerzők (Camus 1942; May 1972), Foucault is az emberi létbe ágyazott jelenségeként tekint a kiszolgáltatottságra. Ez az értelmezés hozzátesz az *empowerment* elméletéhez, hiszen univerzális rálátást ad arra, hogy a hatalomtól való megfosztottság milyen károkat okoz. A nehézséget az okozza, hogy Foucault nem hisz az ellenállás jelenségében, mivel álláspontja szerint a központban nem az autonóm személyiség áll, aki képes a társadalmi viszonyok befolyásolására és megváltoztatására. Az ő elméletében nem az egyes ember, hanem maga a hatalom az a központi tényező, amely minden viszony mozgatója. Ő maga nem hitt abban, hogy helyi erőfeszítések révén társadalmi változásokat lehet előidézni. Mivel az ember társadalmi változtatásra való képessége központi eleme az *empowerment* elméletének, így ez nem épülhet Foucault teóriájára, aki szkeptikus és pesszimista ezen a téren. Azon olvasók kérdésére viszont, akik azt vetik fel, miért vizsgáljuk itt egyáltalán Foucault elméletét, egy Foucault-olvasat a válasz, ugyanis ez számos ellentmondásra hívja fel a figyelmet (Ingram 1994). A szubjektumot nélkülöző tudományos módszere ellenére Foucault írásait áthatják az érzelmek és a humánus, és az általa választott témákból egyértelmű: őszintén fontosnak tartja ezt a kérdést a nyugati demokráciában.

Giddens a hatalomról

Anthony Giddens (1982, 1984) a hatalmat társadalomelmélete, a *strukturáció* részeként vizsgálja. A Giddens és Foucault elmélete közötti hasonlóság abban áll, hogy a társadalomról való gondolkodásban mindkettőjüknél központi szerepet kap a hatalom, és ez lényegi eleme legfontosabb műveiknek is. Ugyanakkor az egyén társadalomban elfoglalt helyéről egymásnak szinte teljesen ellentmondó nézeteket vallanak. Giddens, Foucault-hoz hasonlóan, fontos szerepet tulajdonít a hatalomnak a társadalmi életben. Egyetért azzal, hogy a hatalom nem lokalizálható, nem kapcsolódik normákhoz és értékekhez, sem pedig osztályérdekhez. Szembelyezkedik ugyanakkor azzal az elképzeléssel, ami szerint a hatalom átfogó, mindenütt jelen lévő tényező. Foucault nagy hatással volt Giddens munkásságára, de Giddens az egyénre a tudás, sőt a tudatosság birtoikosaként tekint – ezzel a megközelítésmóddal az ő hatalomelmélete képviseli a legoptimistább álláspontot.

A hatalom egy összetett társadalmi gyakorlat részét képezi, amelyen belül strukturális jellemzőkkel jelenik meg az egyes ember; a társadalmi struktúra pedig az emberi tevékenység részét képezi, amely létrehozza és fenntartja a folyamatosságot. Ez a *struktúra duális* modellje, amely szerint a társadalmi struktúra és az emberi résztvevő egyaránt a társadalmi viszonyokat felépítő és működésbe hozó tényezők, a hatalom pedig e két tényezőnek egyaránt igen fontos alkotóeleme. A társadalmi struktúra teszi lehetővé az emberi tevékenységet, ugyanakkor korlátozza is azt a törvények, szabályok és források, valamint a részét képező emberi te-

vékenységek révén. A társadalmi struktúrát emberek hozzák létre: emberek alakítják ki és szilárdítják meg, és szükség esetén meg is változtatják cselekvéseikkel. Ugyanilyen mértékben a társadalom is jelen van minden tevékenységben. A nyelveknek, amelyeket beszélünk, szabályaik és mondattani szerkezetük van, ami még akkor is így van, ha a beszélőnek fogalma sincs a nyelvtanról vagy a mondattanról. Amikor beszéd közben a beszélő úgy dönt, másképp szólal meg, kétfajta folyamatot aktivál: nyelvet vált, és ezzel együtt megerősíti és rekonstruálja az adott nyelv szerkezetét és szabályait. Más szóval: az emberi tevékenység nem csak úgy *megtörténik* – hanem strukturált folyamat. Felhasználjuk a már létező dolgokat annak érdekében, hogy tudjuk, mit mondjunk, mit tegyünk, és hogy egyáltalán hogyan kezdjünk neki egy-egy cselekvésnek a különböző élethelyzetekben.

A struktúra duális modellje két szemléletet ötvöz: az egyik a hatalomról mint önkéntes emberi tevékenységről gondolkodik, a másik a hatalmat strukturális jelenségnek tartja, amely így inkább társadalmi, mint egyéni működés terméke (Hajer 1989). Ebből adódik, hogy a hatalom egyszerre kétféleképpen magyarázható: egyrészt az emberi tevékenység, másrészt a struktúra szempontjából. A hatalom tehát egyik oldalról az egyénnek a változás érdekében tett, meghatározott és önkéntes cselekvésre való képessége, a másik oldalról pedig az uralom és az uralkodás rendszere, amihez szabályok és források is kapcsolódnak. A hatalom valóban emberi tevékenység: A hatalmon lévő cselekedhetett volna másképp is, az alávetett helyzetben lévő is másként cselekedett volna, ha nem gyakoroltak volna felette hatalmat. Ezt az esetet azonban nem értelmezhetjük teljességgel anélkül, hogy megvizsgálánánk a társadalmi struktúrát, amelyben megjelenik.

Ebből számos következtetést vonhatunk le:

- A hatalom az emberi viszonyok alapvető összetevője. A hatalom teljes hiányával megszűnik embernek lenni az ember. A hatalom ugyanis az embernek az eseményekbe való beavatkozásra és a változásra való képessége.
- A hatalom a társadalmi interakció elengedhetetlen tartozéka, a társadalmi élet szerves része. Minden esetben részét képezi a különböző viszonyoknak, és az interakció legkisebb szintjén is észlelhetők a jelei.
- A különböző emberek eltérő módon és mértékben férnek hozzá a forrásokhoz, ami pedig a hatalom terén is különbségekhez vezet. Ebből adódóan a képességek és a forrásokhoz való hozzáférés fejlődése kulcsfontosságú ahhoz, hogy megértsük, hogyan zajlik az emberi hatalomgyakorlás.
- A hatalom az önállóság és a függőség közötti kontinuumon való elhelyezkedés szerint is leírható. A célok megvalósításához szükséges forrásokhoz való egyenlőtlen hozzáférés, valamint az interakció befolyásolására vonatkozó egyenlőtlen esélyek megerősítik a viszonyokat, mivel bizonyos mértékig mindkét oldal függ egymástól, ugyanakkor bizonyos mértékig önállóak is. A hatalom vizsgálata magában foglalja a függőség és az önállóság dialektikájának konkrét helyzetekben való megértését is (Davis 1988).
- A hatalom egyfajta folyamat. Az emberi tényező (vagyis minden egyes embernek az a képessége, hogy befolyásolja maga körül a világot) és a társadalmi struktúra (vagyis azok az uralmi struktúrák, amelyek meghatározzák, milyen mértékben tudja valaki befolyásolni maga körül a világot) között jön létre. Ezek az emberi szereplők és társadalmi struktúrák közötti viszonyok dinamikusak és folyamat jellegűek.

A strukturáció elméletére, vagy másik nevén a struktúra dualitásának elméletére a következő fejezettől kezdve metaelméletként tekintünk majd, amely segítséget nyújt számunkra az *empowerment* elméletének kidolgozásában; így a későbbiekben is foglalkozunk majd vele. Giddens megközelítése megfelelő alapot ad az *empowerment* fogalmának megvitatásához. Elméleti szinten összekapcsolja a mikro- és makrojelenségeket: az egyének tevékenységét köti össze azzal a változással, amelyet környezetükben érhetnek el tevékenységükkel.

Összegzés

Láthattuk, milyen bonyolult feladat megfelelő definíciót találni a hatalom fogalmára. Az *empowerment* elméletét úgy kell tehát vizsgálnunk, hogy tudjuk: a hatalom fogalma is erősen vitatott. A hatalom lényegére vonatkozó nézetek összefoglalása jól megvilágítja ezt.

- A hatalmat meg kell szerezni. A hatalmat csupán gyakorolni lehet. A hatalom tekintély és autoritás kérdése.
- A hatalom egy adott egyénhez kapcsolódik. A hatalom csakis a közösséghez kapcsolódhat. A hatalom senkihez sem köthető, mivel a társadalmi rendszer jellemzője.
- A hatalom magában foglalja a konfliktus lehetőségét, de ez nem minden esetben realizálódik. A hatalomnak általában része a konfliktus, de ez nem feltétlenül minden esetben van így.
- A hatalommal együtt jár az ellenállás. A hatalomnak elsősorban az engedelmisséghez van köze. A hatalom része az ellenállás és az engedelmisség egyaránt.
- A hatalom összekapcsolódik az elnyomással és az uralkodással. A hatalom termékeny dolog, ami lehetőséget biztosít a fejlődésre. Vannak rossz és jó, ördögi és emberi vonásai (Lukes 1989, idézi Clegg 1989: 239).

Mivel ezek a kettősségek fennállnak, mindig találhatunk megfelelő és egymásnak ellentmondó magyarázatokat arra, hogy miért tartjuk jobbnak az egyik megközelítést a másiknál. Ebben a könyvben olyan megközelítéseket választottam, amelyek módszertani szempontból értékesebbek lehetnek a többinél az *empowerment* elméletének kialakítása szempontjából. Ezek alkalmasak arra, hogy megvilágítsák a könyv középpontjában álló problémákat, és lehetővé teszik, hogy minél szélesebb körű, minél átfogóbb képet alkothassunk az *empowerment* fogalmáról. Giddens strukturációs elméletét használom fel az *empowerment* elméletének kidolgozása során. Ez megerősíti ugyanis az egyén és a közösség közötti integráció logikai alapjait, erre pedig szükségünk van. Foucault hatása tükröződik abban, hogy a hatalmat a társadalmi viszonyok kihagyhatatlan összetevőjeként tárgyalom. Foucault és Giddens egyaránt úgy tekintenek a gyakorlati szakemberre és a kutatóra, mint a társadalmi helyzet szubjektív résztvevőire. A foucault-i megközelítésnek ezeket az elemeit teljes egészében átveszi a könyvem. Gaventa, Mann és Clegg elméletének segítségével pedig az *empowerment* bizonyos területeit világítom meg. Idesorolhatjuk a kiszolgáltatottság kérdését, a szervezet fontosságát a közösséget érintő *empowerment* során, valamint a stratégiai források fejlesztésének előnyeit.

2. fejezet

EMPOWERMENT: DEFINÍCIÓK ÉS JELENTÉSEK

Ebben a fejezetben az *empowerment* fogalmát definiáljuk, ismertetjük kontextustól függő eltérő jelentéseit, majd külön részletezzük azokat.

Szó szerinti definíció

Az *empowerment* kifejezés a *power* (hatalom) szóból ered. Az angol nyelvben a fogalom az eredeti jelentésre támaszkodik, ami szó szerint jogi hatalommal való felruházást jelent – engedélyt egy bizonyos konkrét cél eléréséhez, vagy szándék megvalósításához (Rappaport 1987).

A fogalom új jelentése főként a mindig fejlődő és birtokolható hatalomhoz köthető. Az emberek egyre sikeresebben veszik saját kezükbe életük irányítását, gyakran önerőből vagy akár mások segítségével. A *to be empowered* kifejezés a folyamatra és a kimenetelre is utal egyben – olyan erőfeszítés, amelyet azért teszünk, hogy relatíve jobban tudjuk befolyásolni a világot (Staples 1990).

Az *empowerment* kezdeti jelentései

Az *empowerment* fogalmával szisztematikusan foglalkozó első írók közül hárman voltak alapvető hatással jelentésének alakulására. Barbara Solomon (1976, 1985) az *empowerment* elvét az elnyomott afroamerikaiakkal végzett szociális munka egyik módszerének tekintette. Peter Berger és Richard Neuhaus (1977) az *empowerment* fogalmát a szociális intézmények közötti együttműködés javításának eszközeként írja le. Julian Rappaport (1981) építette fel a fogalom elméleti hátterét: egyfajta világnézetnek gondolta, amelynek része a szociálpolitika is, ami a kiszolgáltatottságból fakadó szociális problémák megoldására irányuló megközelítés is egyben.

E szerzők az egyének és a közösség kapcsolatának fontosságára hívták fel a figyelmet, és környezeti-ökológiai megközelítéssel közelítettek a szociális problémák kezeléséhez. A valódi megoldásokat nem nyújtó szociális programok kudarcait tárgyalták, és azok káros mellékhatásait, amelyek csak növelték a programra rászoruló kiszolgáltatottságát. A baj forrása szerintük az, hogy a meglévő helyi tudás- és erőforráskészlet

nagy része a jobbító célú beavatkozások esetén kihasználatlan marad, valamint az új erőforrásokat megfelelő érzékenység nélkül osztják ki, és nem veszik figyelembe a már rendelkezésre álló forrásokat.

Az 1980-as évek óta négy különböző megközelítés határozta meg az *empowerment* fogalmának alkalmazását. Az első az etnocentrikus megközelítés, amely az etnikumok és egyéb kisebbségek összetett szociális problémáira keres megoldást (Solomon 1976; Gutiérrez és Ortega 1991). A második a konzervatív liberális nézet, ami a közösséget olyan szociális egységként próbálja újra életre keltetni, amely többek között elesett polgáraival is köteles törődni (Berger és Neuhaus 1977). A harmadik, szocialista megközelítés az egyenlőség és a szociális felelősség elvét tartja a szociális problémák legjobb kezelési módjának (Boyte 1984). A negyedik nézet szerint az *empowerment* a demokrácia mélyreható, szakmai implementációja, ami magában foglalja a demokratikus társadalom összes legitim szociális ideológiai törekvését. Ez egy progresszív, demokratikus világnézet, amely megpróbálja harmonizálni a többi megközelítést, sőt azok integrálására is kísérletet tesz. Az irányzat legkiemelkedőbb hírnöke Julian Rappaport (1981, 1985, 1987). Ebben a könyvben az ő megközelítését követem. Mint ahogy félhomályban tapogatózva nehéz új színeket meglátni, úgy az *empowerment* iránt érdeklődők közül sem mindenki veszi a fáradságot, hogy értelmezze a háttérben meghúzódó ideológiát. Mivel az *empowerment* deklaráltan egyfajta világnézet is, be kell ismerni, hogy különböző és sokszor ellentétes értékrendek is szerepet játszottak kialakulása során.

Annak érdekében, hogy az eljuthassunk *empowerment* elméletének kidolgozásához, először a korábbi jelentéseket kell áttekintennem, bemutatnom és elemeznem, hogy értékelésük után újfajta koncepciót alakíthassak ki. A módszer, amit választottam, nem az egyetlen, ami szóba jöhetett [az összehasonlítás kedvéért lásd Lee (1994), valamint Cox és Parsons (1994) könyvét]; mégis nagymértékben meghatározta a tanulmány jellegét. Úgy döntöttem, hogy a témát három különböző szinten tárgyalom, amelyek az *empowerment* irodalmában néha külön, máskor szorosan összefonódva jelennek meg: az egyéni *empowerment* az egyén életének történéseit személyes szinten közelíti meg; a közösségi *empowerment* a kollektív folyamatokat és a társadalmi változásokat helyezi előtérbe; valamint a szakmai gyakorlatként kezelt *empowerment*, amely a szociális problémák kezelésének professzionális eszköze.

Az egyéni *empowerment*

Mint ismeretes, a személyiség struktúráját jelentősen befolyásolják a környezeti tényezők. Nemcsak az öröklött tulajdonságok és a felnövekedés körülményei, a gondozás határozza meg személyiségünket, hanem a bennünket körülvevő lehetőségek és tapasztalatok is. Közülük is különösen fontos számunkra a döntéshozatal és a célorientált cselekvés képessége. Ez a képesség (vagy annak hiánya) alapvetően meghatározza a személyiségünket, és hatással van arra, mennyire leszünk hatékonyak életünk során (Pinderhughes 1983).

Az *empowerment* az egyén és környezete viszonylatában zajló interaktív folyamat, amelynek során a korábban értéktelennek tartott szelf-koncepciónk átalakul: elfogadjuk önmagunkat, magabiztos, a társadalmat formálni képes embernek tartjuk magunkat. A folyamat eredményeként fontos felismerésekhez (*insight*) ju-

tunk, és képességeken alapuló tudást nyerünk, amelynek alapvető jellemzői közé tartozik a kritikai politikai tudat, a másokkal való együttműködés, valamint a frusztrációk és a környezeti hatások kezelésének képessége (Kieffer 1984).

Az *empowerment* aktív folyamat. Formáját meghatározzák a körülmények és az események, de lényegét a passzivitásból aktivitást teremtő emberi tevékenység adja. A folyamat részeként jobban elfogadjuk önmagunkat, magabiztosabbak leszünk, társadalmi és politikai tudást szerzünk, képesek leszünk a döntéshozatalban való érdemi részvételre, valamint a környezeti források felhasználására. A személyes képességek kibontakozása összefonódik a civil kurázsi kialakulásával. Az egyéni *empowerment* egy többrétegű folyamat személyes vetülete, amely alkalmazható szervezetekben, közösségekben, valamint a szociálpolitikában is (Zimmerman és Rappaport 1988).

Az *empowerment* belső és külső változások összessége. A belső folyamat az egyes ember hite abban, hogy döntést tud hozni, és meg tudja oldani a problémáit. A külső változás abban mutatkozik meg, hogy képes cselekedni; az információkat, a tudást, a képességeket a gyakorlatba átültetni, felhasználni a folyamat során szerzett további, új forrásokat (Parsons 1988).

Bizonyos szerzők lélektani *empowerment*ként emlegetik a belső változás folyamatát, és politikai *empowerment*ként a külső változást. E szerint az elképzelés szerint a lélektani *empowerment* a tudatosság és az érzések szintjén valósul meg, míg a politikai *empowerment* kézzelfogható változás, amely lehetővé teszi, hogy valaki részt vegyen a saját magára vonatkozó döntések meghozatalában. A lélektani *empowerment* eléréséhez csupán belső erőre van szükség, de a politikai *empowerment* kivitelezéséhez megfelelő környezet szükséges – ez általában egy szervezetet jelent –, ami lehetővé teszi, hogy gyakorolja újonnan megszerzett képességeit (Gruber és Trickett 1987).

Ebben a részben nem tárgyalom külön a gyakorlati és a lélektani *empowerment* folyamatait, hanem a kettő integrációjának szükségességére szeretném felhívni a figyelmet. Míg a hagyományos megközelítés szerint a politikai hatalom a változáshoz szükséges befolyás vagy tekintély birtoklása, az *empowerment* fogalma a hatalom másféle megközelítését teszi lehetővé. E szerint nem kell adott személyekhez kötődnie a hatalomnak. Abban az esetben, ha a hatalom nem erőforrásként vagy adott pozícióként jelenik meg, egyszerre politikai és lélektani jellegű is. Valóban: személyes beszámolók szerint az *empowerment* során az ember nem feltétlenül tesz szert nagyobb társadalmi befolyásra vagy politikai hatalomra, de a politikai folyamatok és a helyi döntéshozatal aktívabb résztvevőjévé válik. A megkérdezettek úgy vélték, nem szereztek ugyan annyival nagyobb hatalmat, hogy környezetüket a saját kedvük szerint alakítsák, de sokkal hatékonyabban tudtak részt venni társadalmi és politikai alkufolyamatokban (Kieffer 1984).

A lélektani fogalmi konstrukciók és az *empowerment*

Számos módon próbálták már lélektani konstrukciók segítségével magyarázni az *empowerment* folyamatát. Különösen szembeűnő az a törekvés, amely két lélektani konstrukcióval kapcsolja össze az *empowerment* fogalmat. Közülük az egyik csoportba a kontroll helyével (*locus of control*) (Rotter 1966) kapcsolatos, a má-

sikba pedig azok a teljesítménnyel foglalkozó kognitív konstrukciók kerülnek, amelyek például azt vizsgálják, mennyire hisz az egyes ember abban, hogy meg tudja változtatni a körülményeit (Bandura 1989).

A kontroll helye lehet belül vagy kívül. Általánosságban fogalmazva ez úgy magyarázható, hogy a belső kontrollra támaszkodó ember magától várja el a megerősítést, belső motivációja van, ebből adódóan pedig az elért eredményeket is jobban ellenőrzése alatt tartja. Ezzel szemben az, aki a külső kontrollt tartja szem előtt, véletlenszerűnek, esetlegesnek, másoktól függőnek és kontrollálhatatlannak éli meg a megerősítéseket (Rotter 1966; Levenson 1981).

Számos tanulmány e konstrukció alapján próbálja meghatározni az egyéni *empowerment* folyamatát. Ezekben a belső kontroll kialakulása jelzi, hogy az *empowerment* folyamata végbement, míg a külső kontroll továbbra is kiszolgáltatottságot jelent (Chavis 1984; Zimmerman és Rappaport 1988; Hoffman 1978; Gruber és Trickett 1987; Sue 1981, idézi Hegar és Hunzeker 1988).

E tanulmányok azonban felhívják a figyelmet arra, hogy a kontroll helye nem kapcsolható össze egyértelműen az *empowerment* fogalmával. Nem állíthatjuk például, hogy jelentősebb összefüggés állna fenn a külső vagy a belső kontroll és a politikai-társadalmi aktivitás között. Hasonlóképpen nem egyértelmű, hogy szélsőségesen kiszolgáltatott helyzetben a belső kontroll előnyösebb-e a külsőnél, különösen nők esetében. Számos tanulmány szituációfüggőnek tekinti, hogy kívül vagy belül van a kontroll, és nem tartja egyértelműen a személyiség jellemzőjének (Levenson 1981; Sendler et al. 1983; Parsons 1988).

A külső vagy belső kontroll fogalmát sokszor kritizálták azzal, hogy kultúrafüggő jelenség; és a kontroll helyével kapcsolatos konstrukció hátrányos megkülönböztetést jelent azokkal szemben, akiknek nincs hatalmuk, és kiszolgáltatottak. A kontroll helyére vonatkozó kutatások valójában azzal az előfeltételezéssel élnek, hogy a kutatóknak van belső kontrolljuk, míg a kiszolgáltatott társadalmi csoportokat a külső kontroll jellemzi. Ha pedig ez így van, akkor érdemes ezt az adott csoport társadalmi helyzetét mutató jelzésnek tekinteni, és nem az egyes ember személyiségéből levezetni (Antonovsky 1979).

A személyes hatékonyság (Bandura 1989) a személyiség központi, folyamatosan működő mechanizmusa, amely kognitív, motivációs és affektív folyamatokat foglal magában, többek között az adott személynek az események fölötti hatalmába vetett hitét is. A témához kapcsolódó tanulmányok szerint gondolkodási mintákkal kapcsolódik össze többek között az egyénnek az a hite is, hogy képes-e befolyásolni az életét. Ezek a minták segítik vagy hátráltatják céljai elérésében. A hit meghatározza, hogyan ítéli meg az adott személy a saját helyzetét, illetve befolyásolja azt is, hogy milyen erőforrásokat mozgósít az adott feladatok elvégzése érdekében, mennyire stressztűrő, milyen mértékben hajlamos a depresszióra, illetve milyen tevékenységeket és kereteket választ mindehhez. Az adott környezetben működő társadalmi hatások hozzájárulhatnak az egyén személyes fejlődéséhez bizonyos, kíváncsnak tartott érdeklődés és kompetenciák megerősítésével, valamint különböző társadalmi lehetőségek megnyitásával. Mindezek pedig következőképpen meghatározzák a fejlődési lehetőségeket (Bandura 1989, 1997).

A személyes hatékonyság és az *empowerment* folyamatának kapcsolata olyannyira egyértelmű, hogy nem kétséges: a kettő integrációja jelentős értékeket hordoz magában.

Könyvünk nem tárgyalja a pszichológiai konstrukciókat, mivel azt feltételezzük, hogy minden kiszolgálta-

tott embernek szüksége van az *empowerment* folyamatára, és erre mindenkinben megvan a lehetőség. Így a különféle személyiségjegyek tárgyalása nem feltétlenül szükséges ahhoz, hogy megértsük az *empowerment* folyamatát és következményeit, illetve átlássuk e folyamat különböző szintjeit. A személyiséggel foglalkozó konstrukciók ráadásul azt a rejtett üzenetet is hordozzák, hogy az *empowerment* folyamata során fellépő lélektani változásokat csak szakemberek tudják megérteni és leírni. Ez az üzenet pedig ellentmond annak a nyelvezetnek, amit az *empowerment* használ: mely egyenlő és átlátható viszonyokat kíván teremteni a szakemberek (többek között a kutatók) és azok között az emberek között, akiknek az életébe beleavatkoznak (Rappaport 1985). Javasolom, hogy az *empowerment* szakmai gyakorlatban való alkalmazása során kerüljük az egyes emberek címkézését.

Mivel az *empowerment* nem az egyes ember jellemzője, hanem létezésének lényeges feltétele, folyamata a legkülönbözőbb módokon (elméleti szinten végtelen számú változatban) valósulhat meg. Paradox módon épp ez a komplexitás teszi lehetővé, hogy a folyamat számos eltérő pszichológiai konstrukciót foglaljon magába (Zimmerman 1995). Bár nem kerülhetjük el a különféle pszichológiai elméletek és az *empowerment* fogalma közötti kapcsolat vizsgálatát, célunk itt sokkal inkább a szociológiai, semmint a pszichológiai nézőpontú vizsgálat.

Az egyéni *empowerment* mint politikai fogalom

Az *empowerment* fogalmának pozitívuma abban rejlik, hogy összhangba hozza az egyéni vizsgálódást, valamint a társadalmi és politikai szinteket. Ez a találkozási pont fellelhető a feminista elméletekben is, amelyek a személyes szintet a politikaival kapcsolják össze: ezek szerint ugyanis ami az egyedi nő életében történik, az nem csupán magánéleti esemény, hanem társadalmi helyzetének lenyomata is (Lengermann és Neibrugge-Brantley 1988).

Ha elfogadjuk azt, hogy a politika a társadalmi és gazdasági intézmények megváltoztatásán munkálkodó hétköznapi emberek mindennapi tevékenysége, akkor arra jutunk, hogy az egyéni *empowerment* nem csupán személyes asszertivitásból, mobilitásból és a hatalom pszichológiai tapasztalatából áll össze (Morgen és Bookman 1988).

A feminista gondolkodás a személyes és a politikai aspektust az érem két oldalának tekinti; tiltakozik az ellen az általános társadalmi tendencia ellen, amely elválasztja a társadalmi diskurzusra alkalmas, és ilyen módon tárgyalt témákat a személyes szférába tartozó, így társadalmi szinten nem tárgyalt témáktól (Ackelsberg 1988). Ez a különbségtétel ugyanis magánéletinek tekinti a nők problémáit, megakadályozva ezzel, hogy a közfigyelem látókörébe kerüljenek és fontosságot nyerjenek; továbbá elszigeteli őket egymástól, megakadályozva, hogy a közösségi élet révén megerősödjének.

Mindez olyan ördögi kört hoz létre, amely tovább fokozza kirekesztettségüket, és intézményesíti a politikából való kizártságukat. Ily módon a köz- és a magánszféra is szétválik: egyik térfélen az otthon és a lakhely, a másikon a közélet és a munkahely található. A férfiak élete a közélettel és általánosságban a világgal, míg a nők a magánélettel és az otthonnal fonódik össze.

Ez a megkülönböztetés nem csupán a nők számára káros. Bármely olyan megkülönböztetés, ami az egyéni élet különböző területének szétválasztásához és elszigeteléséhez vezet, azzal jár, hogy az emberek nem értelmek az összefüggéseket a munkahelyi történetek és otthonuk, közösségük élete között, ahogy nem érzékelik a kapcsolatot a politikai döntések (vagy épp a döntések hiánya) és ezeknek a saját életükben észlelhető gazdasági következményei között sem. A köz és magán szétválasztása azt a nézetet erősíti meg, amely szerint a polgároknak egyénileg vagy épp egy közösség tagjaként nincs módjuk befolyásolni a politikai és gazdasági folyamatokat, hiszen személyes céljaik megvalósításán fáradoznak, és érdekeik érvényesítésére különböző konfliktusokba keverednek egymással. Az önérdemben nincs semmi természetellenes (Perloff 1987), ebből pedig az következik, hogy azoknak, akik együttműködnek, és részt kívánnak venni a társadalmi érdekek érvényesítésében, komoly viselkedési, hozzáállási és attitűdbeli változásokon kell átesniük. Az *empowerment* politikai fogalomként értelmezhető, mivel a fentiekkel szemben összekapcsolja az egyént a közzel, a közzel és a politikával. Az egyéni *empowerment* a nők – és férfiak – politikai igénye arra, hogy kiléphessenek otthonukból (Ackelsberg 1988). Az *empowerment* hangsúlyozza a politikában való részvételt azáltal, hogy kitágítja az egyéni horizontot, és összekapcsolja az egyént a hasonló helyzetben lévőekkel; hitet ébreszt benne a társadalmi változásra, és képessé teszi a változtatások megtételére.

A csoport mint az empowerment eszköze

Aki felkeresett már önéngítő csoportot annak érdekében, hogy valamilyen segítséget kapjon, megtapasztalhatta, hogy ő maga is segíthet másokon, és megismerhette az *empowerment*hez vezető út első lépéseit is (Rappaport 1985). A csoport ugyanis kiváló környezet a tudatosság felkeltéséhez, a kölcsönös segítségnyújtáshoz, a társadalmi készségek fejlesztéséhez, a problémamegoldás gyakorlásához és a személyközi befolyás megtapasztalásához. Az *empowerment* az „én” korlátainak átlépését és a „mi” adta lehetőségek megismerését jelenti. A folyamat természetes velejárójaként azok a szakemberek, akik a hetvenes években az önéngítő csoport módszerét kifejlesztették, a nyolcvanas években kiegészítették azt az *empowerment* fogalmával (Reissman 1983, 1985; Kahn és Bender 1985).

Amikor az egyén egy csoport tagjaként keresztülmegy az *empowerment* folyamatán, akkor a többi csoporttag nyújtotta pozitív környezetben teszi ezt, a kollektív-szervezeti struktúrában belül. Ehhez pedig még hozzájárul a csoportvezetővel való kapcsolat is, ami szintén gazdagítja a tapasztalatot (Kieffer 1983). A kölcsönösség és az *empowerment* találkozása – azaz a kölcsönös *empowerment* – a lehetőségek széles skáláját tárja az egyének elé életük irányításában. A tapasztalatok azt bizonyítják, hogy az önéngítő csoportok olyan tagjai, akik egyaránt adtak és kaptak is segítséget, sokkal elégedettebbé váltak, és magasabb önértékelésre tettek szert, mint azok, akik csupán kaptak vagy nyújtották a segítséget (Zimmerman és Rappaport 1988; Maton és Rappaport 1984).

Az önéngítő csoportban való részvétel az egyéni *empowerment* elősegítésének nem az egyetlen, de az ideális eszköze. Egy ilyen csoport ugyanis lehetővé teszi az egyéni túlmutató hatásokat is: a résztvevők érzelmi és szociális támogatást kapnak, mindezt pedig olyan folyamat révén, amely során maguk is kézzelfog-

ható segítséget nyújtanak másoknak, új készségeket sajátítanak el – többek között a közéleti tevékenységre, és annak fejlesztésére való képességet (Dodd és Gutiérrez 1990; Chesler és Chesney 1995).

A kritikus tudatosság és az egyéni empowerment

A kritikus tudatosság (*critical consciousness*) fejlődése nem is kérdés; ez az *empowerment* folyamatához tartozó legjelentősebb személyes tapasztalat. A kritikus tudatosság olyan folyamat, amelynek révén az egyéneknek egyre nagyobb rálátásuk van az életüket meghatározó kulturális-társadalmi körülményekre, illetve arra, hogyan tudják megváltoztatni ezeket a feltételeket. Az egyén nem csupán a jelenben, de a történelemben is él, és nemcsak az értelmezésre, de az értelmezések értelmezésére is képes. Épp ezért a kritikus tudatosság alapvető fontosságú, és minden emberi tanulás alapja (Freire 1970).

A kritikus tudatosság magában foglalja azt a felismerést, hogy az egyéneknek joguk van nevet adni tapasztalataiknak. Kialakíthatják saját nyelvüket, és nevet adhatnak világuk elemeinek (Van Den Berg és Cooper 1986).

A kritikus tudatosság tulajdonképpen saját kiszolgáltatottságunk (*powerlessness*), és a bennünket elnyomó más alatt tartó rendszerszerű erők jobb megértését jelenti. Az, hogy egy adott tevékenység vagy törekvés sikeres-e, vagy sem, csupán egy aspektusa az *empowerment*-nek. Sokkal fontosabb ennél az, hogy miként változik az ember önmagáról alkotott képe, és mennyire képes megérteni az őt körülvevő világot. Egy nemzeti kisebbséghez tartozó, a társadalmi és kereseti ranglétra alján álló nő számára az *empowerment* nem abban nyilvánul meg, hogy sikerül-e kitörnie ebből a helyzetből. Sokkal inkább abban, hogy megérti és tudatosítja elnyomott helyzetének dinamikáját. Az ő hatalma abban jut kifejezésre, hogy felismerését más, hasonló helyzetben élőkkel együtt cselekvésre váltja annak érdekében, hogy ellensúlyozzák azt a súlyos terhet, amit a források hiánya jelent (Gilkes 1988; Bookman és Morgen 1988).

Az *empowerment* folyamatát érintő kritikus tudatosság szempontjából két fő megközelítést különböztethetünk meg. Az egyik szerint az *empowerment* alapvetően belső folyamat, és így a kritikai tudatosság fejlődése tulajdonképpen az *empowerment* megvalósulása. E nézet alapján a kritikus tudatosság az *empowerment* következménye (Luttrell 1988; Morgen és Bookman 1988). A másik elképzelés szerint az *empowerment* célja konkrét eredmények elérése, épp ezért a kritikus tudatosság kialakulása fontos állomása ugyan a folyamatnak, de csupán az első lépések egyikét jelentheti (Kieffer 1984; Gruber és Trickett 1987).

A tudatosság a gyakorlat során a tevékenységek révén formálódik (Bookman és Morgen 1988). Ebből következik, hogy a tudatosság nélkül is bekapcsolódhat valaki a közös, kollektív tevékenységekbe; majd a tapasztalat és tanulás során kialakulhat benne a tudatosság, és elindul az *empowerment* folyamata. A tevékenység önmagában még nem mélyíti el a kritikus tudatosságot, és szintén nem érhető el pusztán tanulással, tapasztalatszerzés nélkül. A tanulással és oktatással foglalkozó elméletek régóta elismerik a tapasztalati tanulás fontosságát. Az *empowerment* folyamata nyilvánvalóvá teszi, mennyire fontos ennek a megközelítésnek a társadalmi szinten való alkalmazása (Rivera 1990; Freire 1970; Lane és Sawaia 1991).

Az *empowerment* tehát olyan proaktív fogalom, amely egyéni szinten is ösztönzi az élethez való aktív és

kezdeményező hozzáállást. A folyamat együtt jár azzal, hogy az egyes ember környezetének minden szintjét befolyásolni szeretné: első lépésként a saját erejében kezd el hinni, ezt követi a személyközi szinten tapasztalható aktivitás, majd a társadalmi változást célzó tevékenységek. Egy idős hölgy számára *empowerment* lehet annak a pusztá ténye is, hogy önállóan és sikeresen intézi az ügyeit; de sokkal inkább úgy érezheti, hogy kézben tartja saját sorsát, ha részt vesz például a szomszédság, a hasonló helyzetűek életében. A tevékenység és a tudatosság szorosan összefonódik egymással, és mindenkinél más és más módon nyilvánulhat meg. E két tényező, valamint a folyamat egyéb elemei együtt alkotják az *empowerment* legkülönbözőbb változatokban és formákban megvalósuló folyamatát.

Az egyéni *empowerment* egyfajta személyes fejlődési folyamat. Részt képezik a készségek és képességek, akár csak a pozitív önmeghatározás. Az egyének jobb érzéseket táplálnak saját maguk iránt, jobban tisztelik és értékelik önmagukat. Újfajta magabiztosságot éreznek, és átélik hatékonyságukat, ami szorosan összekapcsolódik önmaguk újraértelmezésével. Önmaguk újraértelmezése révén pedig valóban gyarapodik személyes tudásuk, fejlődnek képességeik, készségeik, forrásaik és lehetőségeik. A magasabb szintű személyes aktivitás lehetővé teszi, hogy hatékonyabb személyközi kapcsolatokat alakítsanak ki. Mivel az önmagunkról alkotott kép a valóságos világban elért eredményeken alapszik, a magabiztosság fejlődése, és a személyes képességek megerősítése között egyértelmű a kapcsolat.

Önmagunk újraértelmezése és a hatékony cselekvés képessége az egyéni *empowerment* lényege. De az egyéni *empowerment* nem a fogalom kizárólagos vagy legfőbb eleme, hiszen a kiszolgáltatottság nem csupán egyéni probléma, hanem társadalmi és strukturális adottság is. A kiszolgáltatottságnak általában nem az az oka, hogy az egyén magánéletében vagy személyiségében hiányosságok vannak, hanem hogy egy hatalom nélküli csoporthoz tartozik. Természetesen minden csoportban mindig előfordulnak olyanok, akik kiemelkedő tehetségüknek vagy szerencsájüknek köszönhetően sikerre és hatalomra tesznek szert. Persze fordított helyzet is létezik: egy hatalommal rendelkező csoportnak is vannak kiszolgáltatott tagjai. Mégis azt állíthatjuk, hogy bár a fenti tény ismert és elismert, a siker és a kudarc pszichológiai és egyéni elméletei még mindig túlsúlyban vannak, és az őket fenntartó konzervatív szociálpolitika is elterjedt. Ezek a magyarázatok azért maradnak fenn, mert a felelősséget és a változás terhét az egyenlőtlenség és az elnyomás áldozataira róják ahelyett, hogy a probléma valódi gyökerét jelentő társadalmi struktúrában keresnék azt. Az *empowerment* épp ezzel ellenkező megközelítést jelent, és ezért olyan fontosak a társadalmi dimenziói. Az egyéni *empowerment* csupán egy összetevője a folyamatnak, amely összekapcsolja az ember életében jelen lévő egyénit és személyest a kollektívvel és társadalmival.

Közösségi *empowerment*

A közösségi *empowerment* alatt azt értjük, hogy az a közösség tagjai kollektív módon, egyre nagyobb kontrollt gyakorolnak az életüket érintő események felett. Mielőtt megvizsgálánk a közösségi *empowerment* fogalmát, tisztáznunk kell, milyen értelemben használjuk a közösség fogalmát könyvünkben.

A közösség és a közös megkülönböztető jegyek

A közösség sokkal inkább lehetőséget ad az egyenlőségen, részvételen alapuló, bensőséges odatartozásra, mint általában a társadalom, mely tárgyiasítja az embert; a hatalom és a törvény iránt személytelen engedelmességet követel meg. A közösség a bürokratikus, hierarchikus, hivatalos és jogi társadalom egyfajta antitézise. A fogalom bizonyos értelemben elvont, ugyanakkor konkrét, hiszen földrajzi, nemzetiségi és funkcionális értelemben is használatos. A közösség iránti igény valójában az együttélés, a bizalom és a kommunikáció iránti igény. A középkorban a *commune* fogalmát használták a független és saját kormányzással rendelkező egységek leírására. Az angol nyelvben a közösség (*community*) és a kommunikáció (*communication*) szavak egy töről fakadnak (Handler 1990).

A közösségnek számos megközelítése létezik:

1. Az utópikus közösségelmélet szerint a jövőbeli közösség tagjai képesek lesznek kibontakoztatni emberi és társadalmi potenciáljukat. Ez a megközelítés a 19. századi utópista elméletekből merít. Habár mesze áll attól a képtől, hogy a kulturált, művelt, erős, egészséges és erkölcsös felnőttek és gyermekek idilli körülmények között élnek együtt, a közösség tagjai vidéki környezetben zöldeket termesztnek, és maguk szövik a ruhájukat, ez az elképzelés is az egyenlőséget és az önellátást hangsúlyozza. E szerint a szélesebb társadalomtól való elszigetelődés elengedhetetlen feltétel a tagok fontos társadalmi céljainak eléréséhez (Friedmann 1987).
2. A rehabilitációs megközelítés a nemzeti kisebbségek, illetve az utóbbi időben más kisebbségek, például a fogyatékkal élők helyzetére összpontosít (Dolnick 1993). E szerint az elképzelés szerint a közösség egy tőle különböző és sokszor ellenséges külvilág ellen harcol, és a társadalomba való beépülés, az integráció dilemmaival küzd. Itt is fellelhető az utópikus kép: egy bensőséges és támogató közösség életre keltése, amelyben – inkább szükségből, mint szándékból – a társadalomból kirekesztett és izolált emberek élnek (O'Sullivan, Waugh és Espeland 1984; Friedmann 1989; Rivera és Erlich 1984).
3. A szociális megközelítés, amely újraértelmezi a közösség fogalmát, és megkülönbözteti azt a hagyományos közösség fogalmától – talán túl élesen, hiszen napjainkban is sokan élnek még hagyományos közösségekben (Warren 1975). Az új közösség szociális-kollektív egység, ennek megfelelően közelebb a tagok problémái, és ugyanazokat a szolgáltatásokat veszik igénybe, ugyanazokkal a szolgáltatókkal vannak függő viszonyban. Ez a közösség nem érinti a létezés minden aspektusát, de megfelel azoknak a szükségleteknek, amik miatt a közösséget létrehozták (Reinharz 1984). A Down-kórral született gyerekek szülei például alapíthatnak egy olyan közösséget, amely segíti őket a gyermekeikről való gondoskodásban, nevelésükben és a fejlesztésükben, vagyis olyan területeken, ami közös igénye a Down-kóros gyerekek szüleinek. Ugyanakkor lehetnek olyan érdekeik, amelyek nem tartoznak erre a közösségre (Handler 1990).

Nagyrészt erre a részleges, folyamatosan változó közösségre fogok itt hivatkozni, amely alkalmas mind makro-, mind mikroszintű elemzésre. Makroszinten a részleges közösség – amely a körülményeknek meg-

felelően változik – arra a felismerésre épül, hogy nem lehetséges, illetve nem érdemes minden társadalmi szükségletet közösségi keretek között kielégíteni. A közösség nem a legfőbb és döntő megoldás, hanem az emberi lét támogató és kiegészítő eszköze (Handler 1990). Mikroszinten pedig a közösség csökkenti az ellentétet az egyén önállóságra való törekvése és a kollektív értékekkel szembeni lojalitás között, ami a közösség fogalmában jelenik meg. Az egyénnek lehetősége van választani: elhagyhatja a közösséget, és csatlakozhat egy másikhoz, vagy akár újat alapíthat szabad akaratára szerint.

A közös megkülönböztető jegyek (*common critical characteristic*) fogalma (Sadan és Peri 1990) szintén a részleges közösség fogalmát támasztja alá. A földrajzi hely például gyakran közös megkülönböztető jegye egy lerobbant környéken élőknek. Amikor azonban az együttműködés alapja nem a földrajzi elhelyezkedés, meg kell keresni azokat a közös megkülönböztető jegyeket, amelyek meghatározzák a közösséget, és elhatárolják a környezettől. A közös megkülönböztető jegyek meghatározzák és megkülönböztetik az embereket egymástól, így nem hagyhatók figyelmen kívül. Épp ezért rejtik magukban egy közösség létrehozásának lehetőségét. A vérzékenységtől szenvedő betegek például a legtöbbször nem azonos földrajzi helyen élnek, de lehetőségük van közösséget létrehozni közös megkülönböztető jegyük alapján: speciális szolgáltatásokra van szükségük, amelyek közül némelyek biztosítottak a számukra, mások viszont nem, esetleg részlegesen vagy nem megfelelően. Mindennapi életük és az őket foglalkoztató problémák azonosak, és közös sorsban osztoznak. Mindezek adják a közöttük lévő kapcsolat alapját. A kapcsolat lehet részleges, bizonytalan vagy változó, lehet állandó és elköteleződést igénylő is, de mindenképp létezik, és fel lehet rá építeni egy közösséget.

Fontos tudnunk, hogy a közös megkülönböztető jegyekkel rendelkezők nem feltétlenül alkotnak közösséget: nem mindenkinek kell közösséghez tartoznia, még ha ugyanolyan közös megkülönböztető jegyei vannak is. Egy közösséghez való csatlakozás tudatos és önkéntes lépés. Mégis fontos hangsúlyozni, hogy a közösség és a közös megkülönböztető jegyek fogalma összefüggésben áll, és számos fontos szempontból erősítik egymást. Közülük az egyik legfontosabb, hogy egy közösség létrehozása segíti a körülvevő társadalmat a közös megkülönböztető jegyek társadalmi problémaként való értelmezésében, elkerülve azt a veszélyt, hogy egyéni problémának tekintsék. Míg az egyéni megközelítés elszigeteli az adott problémától szenvedőket, és őket teszi felelőssé helyzetükért, akiknek egyénileg kell változtatniuk helyzetükön, addig a közös megkülönböztető jegyek köré szerveződő közösség létrehozása annak a kifejeződése, hogy a kérdés szociális problémaként kezelhető. Ez pedig két dolgot jelent: egyrészt a problémától szenvedőknek azt a képességét, hogy könnyítsenek szenvedésükön, másrészt a társadalomnak azt a képességét, hogy megértse a problémát, és társadalmi megoldást keressen rá.

A közösségi *empowerment* meghatározása különféle kollektív bázison alapuló folyamatokat foglal magában. Ahogyan már említettük, a közösségi *empowerment* alapulhat közös földrajzi helyen – például a szomszédság vagy a lakótelep esetében. Ez azonban csupán egy a számos lehetőség közül. Szintén lényeges az azonos etnikumhoz, nemhez (nők), korcsoportokhoz (idősek) tartozók, vagy a nehéz és korlátozott életkörülmények között élők (pl. a siketek vagy a kerekesszékesek) közösségi *empowerment* folyamata. A továbbiakban megvizsgáljuk a különböző kategóriákat és azokat a kérdésköröket, amelyek egyaránt jellemzik a különféle közösségi *empowerment* folyamatokat.

A földrajzi elhelyezkedésen alapuló közösségi empowerment

Az első dolog, ami eszünkbe juthat a közösségi *empowerment* kapcsán, az a szomszédság vagy bármely más körülhatárolható lakóhely. Fontos itt tisztáznunk, hogy mivel az emberi lét adott helyhez, helyszínhez kötött, a közösségi *empowerment* nem földrajzi alapú vizsgálata is egy adott helyszínre vonatkozik: az érintettek közös megkülönböztető jegye a lakóhelyük helyett lehet akár a származásuk (pl. az Árkádiában vagy a New Yorkban élő görögök, vagy a jeruzsálemi örmények).

A közösségi *empowerment* földrajzi elhelyezkedésen alapuló vizsgálata számos tudományágban szinte önálló területet képez, ilyen például a közösségi pszichológia (Wandersman és Florin 1988), a közösségi munka (Rubin és Rubin 1992), az urbanisztika és várostervezés (Friedmann 1992; Brower és Taylor 1998), a társadalmi akciók (Boyte 1984) vagy a szociálpolitika (Page-Adams és Sherraden 1997). Itt azonban a lényegi elemekkel foglalkozunk, anélkül hogy az egyes területeket külön-külön megvizsgálánk.

A lakók részvétele a lakóhelyüket érintő ügyekben az egyéni *empowerment*-et erősítő tényezőként értékelhető: a részvétel erősíti a hatékonyság érzését, elősegíti a sikeres csoportdöntést és növeli az állampolgári elkötelezettséget (Wandersman és Florin 1988). A közösségi *empowerment* eredményeképpen az adott lakóhelyen élők hatalma ténylegesen növekszik, különösen akkor, amikor a részvétel valódi változást hoz a döntéshozatali folyamatokban, és a lakók jobban kézbe tudják venni saját sorsuk és ügyeik irányítását (Biegel 1984). Csakis akkor tekinthető az *empowerment* a problémákra, az alternatív megoldásokra, valamint a kérdésfelvetésre, csoportvezetésre és taktikai készségekre vonatkozó kollektív tudásként, ha az ott élők lakóhelyi ügyekben való részvétele elfogadott folyamattá válik – ez a szegények lakta területeken a legtöbb esetben komoly erőfeszítéseket igényel (Fawcett et al. 1984).

A közösségi munka képessé teszi az embereket a másokkal való együttes tevékenységre és közösségalkotásra. Együttműködésre tanít – csoportdöntések meghozatalára, közös gondok megoldására és forrásmozgósításra a közös jó érdekében. Az *empowerment* gondolati alapját az aktív demokráciába, a közösség életében való lehető legnagyobb mértékű részvételbe és a fontos döntések meghozatalára való jogba vetett hit jelenti. Mindez pedig kétségtől a közösségi munka értékrendszeréből eredeztethető.

A közösségi munkában ugyanakkor – akárcsak bármely szakma gyakorlatában – az értékek nem „kezeskedhetnek” a tényleges gyakorlatért. Ezért megvizsgálható, milyen mértékben felel meg a közösségi munka által elősegített *empowerment* az úgynevezett DARE⁹ kritériumoknak. Ezek a következők: (1) Ki határozza meg a célokat? (2) Ki cselekszik a cél elérése érdekében? (3) Ki fogadja, kire irányul a cselekvés? (4) Ki értékeli a cselekvést? (Rubin és Rubin 1992)

A közösségi *empowerment* tehát azzal tesztelhető, mennyire aktívan vesznek részt a közösség életét befolyásoló döntések meghozatalában a közösség tagjai – értve ez alatt a célok megfogalmazásától egészen az eredmények értékeléséig tartó folyamatot. Minél inkább a lakók és az általuk létrehozott szervezet felé mutat-

⁹ Betűszó, ami a kérdések kezdőbetűiből áll össze; ugyanakkor a 'dare' szó a következőket is jelentheti: dacol, mer, szembeszáll, kihív stb. – A szerk.

nak a DARE kérdésekre adott válaszok, és minél kevésbé a hivatalos szolgáltatások és/vagy külső tényezők irányába, annál nagyobb valószínűséggel történik közösségi *empowerment*.

Bizonyos szerzők úgy vélik, hogy a közösségi *empowerment* a közösségnek abban a képességében jut kifejezésre, amellyel új emberi, egzisztenciális, gazdasági, társadalmi és politikai értékeket hoz létre az ott élők számára – alternatívát nyújtva azzal a már nem működő értékrenddel szemben, amelyet még a kapitalista gazdaság hozott létre; ilyen a mindennapi élet fenntartásához nem szükséges, szélsőséges méreteket öltő fogyasztás vagy az elszigetelt individualizmus. A közösségi *empowerment* sikere éppen ezért azon múlik, mennyire lehetséges elszakadni a rendszertől általában, és mennyire van lehetőség a háztartások által előállított javakra és forrásokra támaszkodva önállóvá válni (Friedmann 1987). A hatás igazi változást hozhat: a politikai közösség felépülését. A végső cél nem a közösségi *empowerment*, hanem a politikai élet felélesztése: egy olyan társadalom létrehozása, amelynek tagjai aktívan részt vesznek a civil társadalom folyamatainak irányításában. Ez az ideális megoldás, ami magában foglalja a fogyasztási javak előállításában való közreműködést, a demokráciát az otthonokban és a közszíntéren, a közösségi és politikai életben való aktív részvételt. A háztartási, a társadalmi és a globális gazdaság a morális gazdaságban egyesül, amely a javak elosztására vonatkozó társadalmi igazságosságon és a lakosságról való gondoskodáson alapul (Friedmann 1989).

A várostervezés területén is időnként napvilágot látnak különféle *empowerment*-modellek (Bradbury, Downs és Small 1982). Ezek a modellek több választási lehetőséget kínálnak fel, az egyenlőséget hangsúlyozzák, és az emberek bármilyen jellegű címkézése vagy a szolgáltatások terén való elszigetelése ellen lépnek fel. Ezek a modellek azt a veszélyt hordozzák magukban, hogy az *empowerment* folyamatának fontosságáról elterelődik a figyelem, ami további kiszolgáltatottsághoz vezet. Vegyünk példaként egy egész várost érintő kísérleti projektet, amelynek sem a tervezési, sem a kivitelezési szakaszába nem vonják be a lakókat, akiknek az életét jelentősen befolyásolja a projekt alakulása. Az a determinista felfogás, miszerint az *empowerment* a projekt végeredménye lesz majd, semmilyen kapcsolatban nem áll az itt bemutatott *empowerment* megközelítéssel. Az olyan társadalmi tervezés, amely az *empowerment* fogalmát úgy használja, hogy csak a végeredményt írja le, és a közösségfejlesztés folyamatával vagy az érintettek mozgósításával nem foglalkozik, nem valódi *empowerment*.

Berger és Neuhaus (1977) klasszikussá vált cikke nyomán az a folyamat is közösségi *empowerment*ként ismeretes, amelyben a közösség jóléti szolgáltatóvá válik. Ennek az irányzatnak a kritikája azonban arra hívja fel a figyelmet, hogy a jóléti állam eszméje sérül az ilyen megoldások következtében. Bár nem minden fennálló intézmény mondható hatékonynak a szolgáltatások nyújtása vagy a közösségi részvételre ösztönzés terén, maguk a kis helyi szervezetek is lehetnek „intézményesítettek, rugalmatlanok, nehezen elérhetők, érzéketlenek és antidemokratikusak, akárcsak a hivatásos bürokrácia” (Kramer 1988). A közösségi önkéntes munkáért, a kölcsönös segítségnyújtásért és a szociális hálókért való túlzott lelkesedés veszélyes lehet, hiszen az állami bürokratikus szervek közösségi szolgáltatásokra cserélése több okból is problémákat okozhat. Azok a szociális hálók, amelyekre ezek a szolgáltatások támaszkodnának, nem mindig megbízhatók, vagy éppen nem is léteznek, de az is lehetséges, hogy nem mindig elfogadhatók a segítségre szorulóknak számára.

Megeshet az is, hogy a leginkább rászorulókat nemkívánatosnak tartja a helyi közösség vagy a közösségi szolgáltató (Borkman 1984).

1. A közösségi szolgáltatók számára rendelkezésre álló források nem biztos, hogy elegendők a megfelelő szolgáltatáshoz.
2. A közösségi szervezetek elszámoltathatósága különösen problémás. Gyakran hajlamosak vagyunk megfedkezni arról, hogy a jelenleg fennálló hivatalos, bürokratikus szolgáltatások éppen azért fejlődtek ki, mert a korábbi közvetítő intézmények – a közösség, a család, az egyház vagy az önkéntes szervezetek – tevékenysége kívánnivalót hagyott maga után.

John Friedmann (1992) úgy véli, hogy a közösségi *empowerment* segítségével elérhetőek lesznek a szociális és gazdasági források. Ebből következik, hogy a szegénység a forrásokhoz való hozzáférés hiányából adódik – és itt nemcsak a gazdasági, de politikai és szociális forrásokra is gondolunk. Emiatt némely szerzők úgy vélik, nem a tervezés, hanem a politika lehet az az elsődleges eszköz, amelynek segítségével azonosítani lehet a szükségleteket, és meg lehet találni rájuk a megfelelő válaszokat (Marris 1987; Hajer 1989).

A közösségi *empowerment* kifejezés magában hordozza azt a (legalábbis elméleti) feltételezést, hogy bizonyos értelemben maga a közösség, és nem csupán az egyének kapcsolódnak az adott csoportokhoz, szervezetekhez, és így megy végbe az *empowerment* folyamata. Mielőtt ezt a lehetőséget megvizsgáljuk, fel kell tennünk egy kérdést: lehetséges-e, hogy a földrajzilag meghatározott közösség egységesen lépjen fel. A városi szomszédságok, lakótelepek lakóinak nincsenek olyan rokoni, érzelmi és gazdasági kapcsolataik, amelyek korábban mind hozzájárultak egy közösség kialakulásához és működéséhez.

A mai tipikus városi szomszédság olyan hely, ahol a családok és egyes emberek különálló egységekként élnek, akik – véletlenül vagy szándékosan – ugyanazt a helyet választották lakóhelyül. Ez túlságosan megosztott és csekély alap lenne a szolidaritáshoz (Davis 1991). Ugyanakkor kialakulhat a szolidaritás egy adott lakóhelyen akkor, ha a közösség nem földrajzi eredetű, hanem például rassz szerint, vallási, etnikai vagy társadalmi osztályhoz tartozás alapján elkülönülve élnek az emberek. Más szavakkal: az egyes városrészek olyan színteret alkothatnak, ahol a rasszok, vallások, nemzetiségek vagy társadalmi osztályok térben ugyan elszigetelődnek, de társadalmi szempontból összekapcsolódnak. Azok, akik ugyanazon a környéken laknak, együttműködhetnek például azonos politikai vagy anyagi érdekeik alapján – pedig ezek az érdekek nem a közös lakóhelyből vezethetők le (Harvey 1973). A tapasztalat ugyanakkor az mutatja, hogy a lakók a környékhez, lakóhelyhez kapcsolódó érdekeik szerint, és nem a lakóhely szerinti szolidaritásra alapozva tesznek kollektív lépéseket.

A szomszédságok a közbiztonság, a helyi szolgáltatások vagy az életminőség javítása érdekében képesek közösségként működni, alkalmanként egy-egy helyi érték megóvása érdekében is, máskor pedig azért, mert ha nem így tennének, hallgatólagos beleegyezésükkel járulnának hozzá valamely, a közösséget romboló tevékenységhez (Davis 1991).

Az együttműködő, forrásait egyesítő csoportok révén létrejövő szervezetek mellett olyan csoportokat is megfigyelhetünk, amelyek egymástól függetlenül működnek. Előfordulnak olyan helyzetek, amelyekben

a szomszédság összeszerveződik a fennálló hatalmi rend ellen, más esetekben ugyanazok a csoportok saját érdekük képviseletében lépnek fel egymástól függetlenül, de arra is találunk példát, hogy a csoportok egymás ellen, vagy külön-külön a hivatalos szervek ellen lépnek fel (Atzmon 1988). Az a kérdés, milyen kapcsolat áll fenn e különféle közösségi tevékenységek és a közösségi *empowerment* között.

Egyes szerzők úgy definiálják az erős, hatalommal rendelkező közösséget, mint ahol a lakóknak megvannak a közösségben zajló életük kézben tartásához szükséges készségeik, akaratuk és forrásaik, és ahol a szervezetek és a közösséget képviselők között kapcsolatok és struktúrák alakultak ki. Az *empowerment* eredményeként az ilyen közösség megfelelően reagál az életminőségét fenyegető veszélyekre, vagy a közösségi szervezetek hálózata révén kezdeményezi az életminőség javítását. Mindezek mellett az ilyen erős közösséget a következők jellemzik: (1) politikai nyitottság, ami a lakók kritikájának és véleményének komolyan vételében nyilvánul meg; (2) erős vezetés, amely kikéri a lakók véleményét, és fel tudja mérni, mikor kell fellépnie a külső erőkkel szemben, mikor kell kívülről segítséget kérnie; (3) a közösség hivatalos és informális vezetése szoros kapcsolatban áll egymással; (4) a közösség minden szektorát reprezentáló tömegkommunikációs eszközkhöz, rádióhoz, televízióhoz, nyomtatott sajtóhoz való hozzáférés. Véleményünk szerint az itt leírt feltételek a tökéletes közösséget és a tökéletes környezetet jellemzik, és a legtöbb közösségi *empowerment* folyamat során nem állnak fenn. Célkitűzésként jelen lehetnek ugyan, de ha túl magasra tesszük a léceket, az arról tanúskodik, hogy nem vettük figyelembe, hogy az *empowerment* folyamata a közösségalkotással kezdődik, és a közösségirányítás fejlesztésével folytatódik.

Azok a helyzetek, amelyekben az adott közösség a túlélésért küzd, könnyen összekapcsolhatók a közösségi *empowerment*tal. Ezekben a szituációkban rendkívül nagy jelentőségűek azok a szervezett közösségi tevékenységek, amelyek a fenyegető külső beavatkozás elkerülésére irányulnak. Amennyiben a közösség egyáltalán nem lép fel ezek ellen, netán nem időben vagy nem elég hatékonyan teszi ezt, nem tud fennmaradni. Azok a lakóközösségek vagy szomszédságok, amelyek nincsenek tudatában az őket fenyegető veszélyeknek, és/vagy nem ismerik a szükséges szervezeti eszközöket, amelyekkel megvédehetnék magukat, megsemmisülnek (Levine 1982; Gans 1982; Erikson 1994). Az eredmények elérésének rendkívüli élménye, amely a közösség folyamatos fenntartásából és védelméből ered, a lakók jóllétének biztosítása, de maga az ezekért folytatott küzdelem is egyaránt a közösségi *empowerment* megtapasztalásához vezet (Couto 1989; O'Sullivan, Waugh és Espeland 1984).

A közös megkülönböztető jegyeken alapuló közösségi empowerment

A közös megkülönböztető jegyek lehetővé teszik a közösségi *empowerment* további aspektusainak vizsgálatát, különös tekintettel a nem földrajzi jellegű nézőpontokra.

Egy adott etnikai kisebbséghez tartozás egyfajta közös megkülönböztető jegyként működik, ilyen például a származás, a nyelv, adott esetekben a vallás vagy a külsődlegesen tapasztalható különbözőségek. Ezek bármelyike – vagy akár közülük több – hatással lehet az emberek életére, és az is, hogy eltérő és többé-kevésbé ellenséges környezetben élnek. Az etnikai közösségek *empowerment* folyamatának nagy kérdése – még ha ez nem is fogalmazódik meg explicit módon – az a feszültség, ami az etnikai közösség és az azt körülvevő környezet közötti korlátok pozitív és negatív aspektusa között feszül. Míg az erőszak és elutasítás okozta elszigetelődés a hatalom hiányához, elidegenedéshez és visszafejlődéshez vezet, addig az önkéntes szegregáció a sajátos értékek, a különlegesség és az autentikusság megőrzését segíti elő.

Az etnikai kisebbségek közösségi *empowerment* folyamata így kétféle szükségletet hordoz: egyrészt az ellenőrzés igényét, amire az állandóan a társadalom szélére szorultaknak szükségük van (Gutiérrez és Ortega 1991; Solomon 1976), másrészt az önállóság, különösen a kulturális önállóság igényét. Az önállóság azért lényeges az etnikai kisebbségek számára, mert ily módon meg tudják őrizni büszkeségüket, és fenn tudják tartani saját közösségi kereteik közötti életvitelüket, beleértve a nyelvhasználatot és a szokások megtartását (O'Sullivan, Waugh és Espeland 1984; Rivera és Erlich 1984).

Ebből adódóan az etnikai közösségi *empowerment*nek kétféle iránya van: az egyik a korrekciós, a másik pedig a megőrző megközelítés. A korrekciós megközelítés egyfajta gyógyító folyamatként tekint az *empowerment*re, amely a hosszú nyúlt jogfosztottság és diszkrimináció okozta problémák megoldásának eszköze, és abban segíti a csoportot, hogy a többséghez hasonlóbb, velük egyenlőbb életet élhessen. Ez a megközelítés különös figyelmet szentel annak, hogy ne az áldozatot hibáztassa a helyzetért, ugyanakkor nagy hangsúlyt fektet a kisebbségi csoport társadalomhoz való alkalmazkodására (Weaver 1982; Solomon 1976, 1985; Luttrell 1988).

A megőrző (*preserving*) megközelítés szintén a diszkrimináció és a jogfosztottság megszüntetését tűzi ki célul, de figyelmet szentel az etnikai csoport sajátos jellemzőinek is. Ez a megközelítés igényként fogalmazza meg azt is, hogy a társadalom bizonyos mértékben alkalmazkodjék a részét képező kisebbséghez. Az etnikai csoportnak mint jogaitól megfosztott és diszkriminált kisebbségnek az *empowerment* folyamatára van szüksége ahhoz, hogy hozzá tudjon járulni a körülvevő társadalom fejlődéséhez. Ezt saját belső forrásaiból teheti meg – ami lehet például sajátos, eredeti tudásanyaga, értékei és életmódja –, mindezek értékét azonban nem ismerik el, amíg magának a csoportnak nincs hatalma. Épp ezért a megőrző közösségi *empowerment* azt hangsúlyozza, hogy milyen előnyei származhatnak a társadalomnak az etnikai kisebbség különleges és értékes forrásaiból: a közösségi értékekből, a morális gazdaságból, az ökológiai értékek védelméből, valamint a tudás újfajta forrásaiból (Rivera 1990; Friedmann 1989, 1990). A kisebbségeknek nyújtandó szolgáltatásokat nem szervezeti problémaként kell kezelni; az etnikai hovatartozásra állandó elemként kell tekinteni a szociális szolgáltatások fejlesztése során. A társadalomnak általánosságban alkalmazkodnia kell a részét képező kisebbségekhez, és fontos, hogy biztosítsa a megfelelő szolgáltatásokat a megfelelő nyelven és a számukra fontos társadalmi értékeknek megfelelő módon (Morales 1984).

Tisztában kell azonban lennünk azzal, hogy ha az etnikai kisebbségekkel kapcsolatban egydimenziós megközelítést alkalmazunk – ha megelégszünk a nemzetiségi kultúra igényei iránti érzékenységgel és azzal, hogy nem avatkozunk bele a kisebbség normarendszerébe és kulturális elvárásaiba –, akkor nem alkottunk teljes képet az etnikai csoport helyzetéről. Ez azt jelenti, hogy túl nagy jelentőséget tulajdonítunk a csoporton belül érvényes kulturális tényezőknek, és nem fordítunk elegendő figyelmet az alacsony státuszra és kiszolgáltatottságra, amelyek alapvetően meghatározzák a kisebbséghez tartozó egyének életét. Az önbecsülés hiánya és saját maguk hibáztatása ugyanolyan mértékben része az etnikai tapasztalatnak, mint maga a nemzetiségi kultúra (Horton és Freire 1990).

Szintén figyelmet kell szentelni azoknak a nemzeti kisebbségeknek, amelyek nem csupán ideiglenes nehézségekkel küzdenek a társadalmi befogadás terén. Elkülönült közösségekben élnek olyan társadalmak részeként, amelyek érdektelenek irántuk. Fő céljuk a túlélés egy ellenséges környezetben. Minél ügyesebb túlélési technikái vannak az adott csoportnak, annál inkább kilógnak majd a társadalomból. A nyitott és részleges közösség ellenpéldáját alkotják ezek a közösségek: a rasszok szerinti szegregáció és a gazdasági kizsákmányolás tapasztalatai meghatározók számukra, ezért viszonylag zártak és állandók. A ki- és belépésnek szigorú szabályai vannak, amelyek a kulturális, társadalmi-politikai és gazdasági helyzeten alapulnak (Rivera és Erlich 1984).

Az etnikai kisebbség közösségi *empowerment* folyamata a közvetlen és közvetett módon előttük álló hatalmi akadályok leküzdésével fonódik össze. Ezek az akadályok okozzák az adott kisebbség folyamatos kiszolgáltatottságát (Solomon 1976). Bizonyos szerzők az önsegítő csoportokban látják a nemzeti kisebbségek *empowerment* folyamatának eszközét (Gutiérrez, Ortega és Suaruz 1990; Neighbors 1991; Gutiérrez és Ortega 1991). Mások ezzel szemben úgy vélik, a szervezkedés és a társadalmi akciók jelenthetnek megoldást a kisebbségek bonyolult társadalmi problémáira; az egyéni (valamint a csoportos) megközelítést nem tartják megfelelőnek, inkább gátló tényezőnek tekintik (Russel-Erlich és Rivera 1986). A különböző eszközökhöz való ragaszkodás – amely mindig tartalmaz közösségi módszereket is – jelentheti a kulcsot a sokféle, egymásnak ellentmondó szükséglettel rendelkező csoportok problémáinak hatékony társadalmi megoldásához (Rappaport 1987). A sajátos szükségleteket igénylő emberek, például a fogyatékossgal élők is kezdenek a nemzeti kisebbségekhez hasonlóan tekinteni saját speciális helyzetükre (Dolnick 1993; Deegan 1998). Ebből következik, hogy a fogyatékossgal élők és a nemzeti kisebbségekhez tartozók *empowerment* folyamatában hasonlóságokat fedezhetünk fel (Morris 1997).

A nők

Az, hogy egy csoport a társadalom szélére szorul, vagy nincsen hatalma, még semmit nem árul el arról, milyen arányban van jelen a társadalomban. Habár a világ lakosságának felét nők teszik ki, érintettek ebben a kérdéskörben, hiszen sokan közülük hatalom nélküliek – akárcsak az idősek, a gyerekek vagy a fogyatékossgal élők esetében. Időnként úgy tűnik, az egyetlen olyan csoport a nyugati világban, amelynek nincs szüksége az *empowerment* folyamatára, az egészséges, felső osztálybeli fehér férfiaké. A megállapítás ugyan

igen felszínesen, de átfogóan jellemzi a nyugati demokráciák döntéshozóit és politikai irányítóit – ők határozzák meg a társadalmi és fizikai környezetet, ők osztják el a forrásokat, és azt érzékeltetik a többséggel, hogy értéktelenek, és a társadalom szélére szorultak.

A nők és a közösségi *empowerment* között lényeges kapcsolat van, mivel a nők igen nagy számban vesznek részt a közösségépítés különböző formáiban. Sok kutató foglalkozott már azzal a kérdéssel, hogy miért aktívabbak ezen a téren a nők (Reinharz 1984). Egyes szerzők a társadalmi reprodukció iránti felelősségben találnak rá magyarázatot – amit a gazdasági rendszer nem tart értékesnek, azt nem ismeri el. A rendszerint nők által végzett közösségi tevékenységek – legalábbis az *empowerment* folyamatának kezdeti stádiumában – igen közel állnak a társadalmi reprodukció céljaihoz. Ilyen például a gyereklukok megszervezése vagy a lakótelepi tisztítószalon működtetése. Ily módon a nők az otthon kiterjesztéseként hozzák létre a közösséget (Markusen 1982; Feldman és Stall 1994).

A nők szegény és gyenge társadalmi rétegekben jellemző nagyarányú részvétele a közösségalkotásban szintén azzal magyarázható, hogy a nők képesek alternatív módon látni a társadalmi sikerességet. Míg az ugyanabba a társadalmi osztályba tartozó férfiak elfogadják a társadalom által meghatározott sikerfogalmat – vagyis hogy egy férfi akkor sikeres, ha értékes társadalmi szerepet tölt be –, addig a sikeres nő a társadalmi definíció szerint házas, gyermekei vannak, érett, felelős és gondoskodó. Ebből a különbségből ered, hogy a nők nem érzékelik olyan mértékben a társadalmi helyzetükből adódó kiszolgáltatottságot, mint a férfiak (Luttrell 1988). Ebben a megközelítésben a nők közösségi *empowerment* folyamata tulajdonképpen hatalom-nélküliségük – a hagyományos anya- és feleségszerep – hatalommá változtatása. Ebből kiindulva erősödnek meg, és terjesztik ki tevékenységüket további területekre, ami ilyen módon politikai színezetet nyer.

Az idősek

Az idősek szintén különleges részét képezik a lakosságnak, és jelentős szegmensét a társadalomnak. Különösen a rossz anyagi körülmények között élő időseket jellemzi a kiszolgáltatottság. Az idősek sokkal inkább szenvednek a gazdasági bizonytalanságtól, mint a társadalom egyéb csoportjai. Fizikai és érzelmi stressznek vannak kitéve, ami testi leépülésükből, házastársuk és velük azonos korú barátaik elvesztéséből származik. Az időseknek általában csekély a politikai befolyásuk. A nyugati társadalmak negatív hozzáállása az idős-korhoz és az öregedéshez tovább fokozza az idősek kiszolgáltatottságát, és a rájuk nehezedő társadalmi és lélektani nyomást. A nekik nyújtott szociális szolgáltatások a függőséget és a segítségre szorulást erősítik. Ezek ugyanis nem vonják be a folyamatokba az ügyfelet, így egyre jellemzőbb, hogy az idősek idegenkednek a nekik nyújtott nem megfelelő szolgáltatásoktól (Cox 1988).

Az idősek szükségletei univerzálisak, korukkal hozhatók összefüggésbe, nem pedig egyéni problémáikkal. Kiszolgáltatottságuk így a szociálpolitika gyengeségéből, és a megkülönböztetést okozó értékekből adódik. Ebből származik nyilvánvaló igényük a megerősítő, támogató környezetre. Mivel nagymértékben függnek a közszolgáltatásoktól, az idősek körében az *empowerment* folyamatának az őket megerősítő, ezen elvek alapján működő szolgáltatásrendszerben kell megvalósulnia (Gallant, Cohen és Wolff 1985).

A fogyatékossgal élők

A fejezetnek ebben a részében a súlyos testi vagy szellemi fogyatékossgal élőkkel foglalkozunk, beleértve azokat is, akik korábban elmegyógyintézetben éltek, és most ismét a társadalom, egy adott közösség tagjai. Az *empowerment* mellett ezeknek az embereknek képviselőre, közvetítőre is szükségük van (Rose és Black 1985; Wolff 1987). A képviselő-*empowerment* olyan megközelítés, amely a legsérülékenyebb, legvédtelenebb emberek *empowerment* folyamatának első és alapvető lépéseként látja a hatalom nélkül élők képviselőtét. Ez a megközelítés az úgynevezett katalizátor, változásközvetítő (*change agent*) fontosságát hangsúlyozza, aki többek között az *empowermentre* szorulókat közvetítője és támogatója. Szemben az *empowerment* gyakorlatában jól ismert önsegítéssel és a szakmai segítség korlátozott szerepével, ez a megközelítés kiemeli a külső segítő szerepét. A magyarázat igen egyszerű. A rendkívül gyenge egyének nem tudnak sikerrel bekapcsolódni semmilyen *empowerment* folyamatba, ha nem kapnak segítséget ahhoz, hogy környezetükben boldoguljanak. A segítségnyújtás célja tehát olyan környezet megteremtése, ami a leggyengébbek számára is lehetővé teszi az *empowerment* folyamatát.

A környezet ellenségesen és elutasítóan viszonyul a szellemi és testi fogyatékosokhoz. Számukra az *empowerment* a túléléshez járul hozzá: meg kell tanulniuk, hogyan maradjanak életben önerőből, és hogyan éljenek önálló életet. Közösségi *empowermentre* van szükségük, mivel a másoktól való elszigetelődés a létezésüket veszélyezteti. Számukra az élettér, amelyben meg kell tanulniuk élni, sokkal inkább a társadalmi változás tere, semmint olyan közösség, amelybe beépülnek – a képviselő és a támogatás folyamata elsősorban ennek a célnak az elérésére irányul.

Ahhoz, hogy a sérülékeny emberek számára biztosítsuk a létezés alapvető feltételeit és a különböző szolgáltatásokhoz való jogos hozzáférést, közvetítőkre van szükségük, akik kitapossák számukra az utat. Így elindulhatnak azon az ösvényen, amelyen haladva bizonyos mértékben kézbe vehetik saját életük irányítását (Rose és Black 1985).

A közösségi empowerment mint politikai fogalom

Egyes szerzők úgy vélik, hogy a közösségi *empowerment* politikai fogalom, főként azért, mert nem a helyi változásokra és egyéni eredményekre szorítkozik, hanem a társadalmi változást célozza meg. Az *empowerment* az emberek elnyomástól és nélkülözéstől való megszabadítását jelenti, és a társadalmi igazságtalanság elszenvetőire irányul. Ebből adódik, hogy ha úgy tekintünk a közösségi *empowermentre* mint pusztán általános közösségi szolgáltatások biztosítására, akkor tulajdonképpen a közösség fogalmát manipuláljuk annak érdekében, hogy kizárjunk egy adott közösséget, és megakadályozzuk tagjait abban, hogy tudatosan viszonyuljanak a társadalomhoz (Russel-Erich és Rivera 1986; Boyte, Booth és Max 1986; Friedmann 1987).

A politikai változások alapja az a felfedezés, hogy mindenkinek joga és lehetősége van a sorsát irányítani, és ennek színtere saját életének és környezetének alakítása. Ennek ellenére sokan döntenek úgy, hogy nem veszik figyelembe az *empowerment* fogalmában rejlő politikai jelentést. Másrészt viszont olyanok is akadnak,

akik az *empowerment* folyamatának csupán a hatalmi tényezőjét veszik figyelembe, és egyfajta partizán beavatkozásként értelmezik (Messinger 1982). A politikusok gyakran használják az *empowerment* szót, ami így lassan politikai szlogenné és klisévé válik. Ez azonban csupán közvetett módon kapcsolható össze e fejezet témájával: további bizonyítéka a fogalom széles körű alkalmazásának, de nem segíti a politikai jelentés tisztázását.

A politikai közösségi *empowerment* szemben áll azzal a konzervatív megközelítéssel, ami szintén erőteljesen jelen van az *empowerment*-tel foglalkozó szakirodalomban. A konzervatív-liberális szövegek nem kevésbé politikaiak, mint a radikális írások, azonban míg a konszenzusideológia képes egy semleges, apolitikus és racionális paradigmát felvázolni, addig a politikai spektrum bal szélén elhelyezkedő szerzők politikai elkötelezettsége sokkal nyilvánvalóbb.

A konzervatív liberalizmus tagadja az ember közösségi gyökereit azzal, hogy leszögezi: minden ember egyénileg és egyenlőként vesz részt a politikában; így tagadja a társadalmi osztályok, rasszok és etnikumok köré rendeződő közösségek létrejöttét, és nem veszi figyelembe a gazdasági egyenlőtlenségnek a politikában való részvételre gyakorolt hatását. Az individualizmus zászlója alatt a liberális nézőpont elszigeteli az egyéneket, ugyanakkor egységes tömeggé változtatja őket. Az a közösség, amelyet tagjainak csupán közös érdekei tartanak egyben, az emberi közösség eszméit lealacsonyítja funkcionális, önkényes és bizonytalan kapcsolattá (Ackelsberg 1988).

Számos bizonyítékot ismerünk arra vonatkozóan, hogy a hátrányos helyzetű társadalmi osztályokban és kisebbségi csoportokban az egyének közösségi szempontból nem elszigeteltek. A nők – ahogy arra korábban felhívtuk a figyelmet – kifejezetten közösségépítőként ismeretesek (Reinharz 1984), és ebből adódóan *empowerment* folyamatukban nem a közösségalkotás jelenti a nehézséget. Politikai szinten a szegények és gyengék problémája abban nyilvánul meg, hogy nem tudják összekapcsolni saját problémáikat a hasonló helyzetűekével, vágyaikat és helyzetképüket azokkal a politikai szervezetekkel, amelyek tőlük elszigetelve ugyan, de mégis irányítják életüket. A politika nem csak azokból a tevékenységekből áll, amellyel az egyes emberek a kormányzó hatalom szerkezetét próbálják megváltoztatni. Sokkal inkább számos olyan tevékenységből áll össze, amelyben az emberek azért vesznek részt, mert azok otthonukat, közösségüket vagy munkájukat érintő problémákkal kapcsolódnak össze. A politikai tevékenység alapját és a közösségi *empowerment* forrását tehát a társadalmi és emberi kapcsolatok iránti szükséglet adja, ami ugyanolyan univerzális, mint az előnyök szerzésére és az érdekképviselőre való törekvés (Ackelsberg 1988).

A közösségi *empowerment* politikai megközelítése részben a konzervatív liberalizmus kritikája; azé a folyamaté, ahogy a jóléti állam visszaszorul. Hátterét az Amerikai Egyesült Államokban tapasztalható társadalmi nehézségek adják, amelyek nemcsak a szegények, de az alsó középosztály életkörülményeit is jellemzik (Ehrenreich 1992; Philips 1993). Ehhez járul hozzá az idősek, a nők és az etnikai kisebbségekhez tartozók állandó társadalmi bizonytalansága az elmúlt két évtizedben. A radikálisok a konzervatívokat hibáztatják: véleményük szerint megoldhatatlan társadalmi problémákat okoznak azzal a darwinista szociálpolitikával, amely csupán az óvatos reformokat és a javítgatásokat támogatja. Mivel a konzervatívok ugyanazt a fogalmat – az *empowerment* fogalmát – használják, új szintér nyílik a különböző megközelítések ütköztetésére. Sőt, az azo-

nos fogalomhasználat mindkét fél érdekeit szolgálja, hiszen például mindkét oldal álcázni tudja valódi céljait taktikai megfontolásból. A liberálisok szívesen tüntetik fel magukat innovatívként, a radikálisoknak pedig érdekében áll ésszerűbbnek tűnni, mint amilyenek valójában. A társadalmi konszenzus nyilvánvalóan a konzervatív liberalizmus érdeke. Épp ezért a liberális megközelítés szívesebben önti új formába saját elképzeléseit, és kerül az ütközést. Ez a nyelvi imperializmus érvényesüléseként is értelmezhető. A legfontosabb közös érdek, hogy a politikai diskurzus összes résztvevőjének valóban szüksége van arra, hogy új közönséget érjen el, új üzenetekkel. Az *empowerment* pedig egy ilyen üzenet.

Szervezeti empowerment – a szervezet mint a közösségi empowerment eszköze

A közösséghez tartozó különböző szervezetek és csoportok munkájában való részvétel egyaránt része az egyéni és a közösségi *empowerment*nek. Ez a kombináció felveti azt a kérdést, hogy az *empowerment* az egyes emberektől indul-e ki, vagy a szervezettől. Más szóval felmerül a kérdés: egy szervezet attól lesz-e erős, hogy hatalommal rendelkező emberek csatlakoznak hozzá, vagy a szervezet erősíti meg tagjait (Zimmerman és Rappaport 1988; Maton és Rappaport 1984). Mivel az *empowerment* csak a másokkal való viszonyban, együttműködő csoportok, szervezetek, közösségek kapcsán értelmezhető, a demokratikusan működő kis, helyi szervezetek mind a társadalmi változás, mind az egyéni *empowerment* eszközei (Crowfoot, Chesler és Boulet 1983).

Úgy vélem, a szervezeti *empowerment*et elméleti szinten nem érdemes teljesen különálló kategóriaként kezelni, hiszen ugyanaz a jellemző rá, mint a közösségi *empowerment*re (Zimmerman 1995). A tautológián kívül a szervezeti *empowerment* kapcsán egy etikai probléma is felmerül. Ha az egyéni *empowerment*re összpontosítunk, az eltereli a figyelmet a kontextusról, a régóta kiszolgáltatottságban élő közösségről. Ugyanígy, ha az *empowerment* folyamatában túlságosan a szervezeti célokat tartjuk szem előtt, akkor a társadalmi változásról a szervezeti reformokra kerül a hangsúly. Ez egy előfeltevésekkel teli terület, amelyen az *empowerment* fogalmát nagyon könnyen ki lehet sajátítani, le lehet fordítani a különféle céloknak megfelelően (Crowfoot, Chesler és Boulet 1983).

A szervezetek tehát az egyénekre és közösségekre vonatkozó *empowerment* eszközei, és nem a szervezet jelenti a célt. A különböző területeken működő szervezetek létrehozása a közösségi *empowerment* megvalósulását jelzi (Couto 1989). A szervezet csiszolódása, a tagok egyre határozottabb összetartozása a közösségben lezajló *empowerment* folyamatát mutatja. Számos tanulmány hívja fel a figyelmet arra, hogy azok a szervezetek, amelyeket egy adott közösség tagjai hoztak létre (szemben azokkal, amelyeket a közösség érdekében szerveztek meg kívülállóknak), több területen változást hoznak: javul a környék fizikai állapota, kiszámíthatóbb lesz az élet, közösségi élményhez jutnak a résztvevők, a szociális problémák megoldására számos új szolgáltatást vezetnek be, amelyek a szervezet tagjainak gyarapodását és fejlődését szolgálják (Florin 1989).

Az *empowerment* olyan folyamat, amely csakis az elkötelezett, elszánt emberek kezdeményezése nyomán indulhat el, a közösségi szervezetek megfelelő környezetet, viszonyokat, forrásokat és adminisztratív eszkö-

zőket tudnak ehhez biztosítani. Mindezek lehetővé teszik ugyanis, hogy tagjaik egyre inkább kezükbe vegyék saját életük irányítását; más szavakkal: a közösségi szervezetek az *empowerment* szempontjából kedvező környezetet hoznak létre. Míg az egyéni *empowerment*nek kedvező környezet intimebb, hiszen összefügg a csoport keretein belül működő személyközi kapcsolatokkal, a közösségi *empowerment*et elősegítő környezetnek nyilvánvalóan bizonyos szervezeti tulajdonság megléte elengedhetetlen. Fontos, hogy milyen maga a szervezet: milyen a „klímája”, milyenek a kapcsolatai, milyen forrásai vannak, milyen szervezeti folyamatok működnek, és milyen hatást gyakorol a szervezet a tagjaira. A másik meghatározó szint pedig a közösség: ennek a klímája, az itt működő kapcsolatok és források, a szervezet és környezete között lezajló folyamatok. Idetartoznak a közösségen belül és azon kívül működő más szervezetek, valamint olyan további tényezők, amelyeket a szervezet a céljai elérése érdekében figyelembe vesz, és amelyekre hatással van (Simon 1990). Ha ezt elfogadjuk, akkor nem csupán a szervezet sikeressége jelzi a közösségi *empowerment* folyamatát, hanem a közösségi szervezeteknek már a pusztta létezése is erre utal. Ebben a kontextusban gondolkodva érdemes ismét megjegyeznünk: korábban is kerültük, hogy a sikert tekintsük az *empowerment* kritériumának, hiszen a siker többféle módon értelmezhető, és ha kísérletet teszünk ennek objektív és szakértő meghatározására, azzal akadályozzuk az *empowerment* folyamatát (Rappaport 1984).

A közösségi *empowerment* a szervezetek révén valósul meg, amelyek meg is határozzák a folyamatát, és a felismerését is lehetővé teszik. A közösségi szervezetek a szervezeti szintek mindegyikén megtalálhatók, a támogató és feladatmegoldó csoportoktól kezdve egészen az önkéntes szervezetekig és a tiltakozó társadalmi mozgalmakig. A szervezetek szintje és kifinomultsága mindenképpen meghatározó az *empowerment* szempontjából, de már a közösségi szervezetek pusztta létezése, előfordulása és az élet különböző területein tapasztalható fejlődése is a közösségi *empowerment* megvalósulását jelenti.

A közösségi *empowerment* néhány kérdése

Az ellenállás

Egy közösség létrehozása, ennek tevékenysége és szervezete az ellenállásból ered. Az emberek tiltakoznak az igazságtalanság, a megfosztottság, illetve a források és lehetőségek hiánya ellen. Az ellenállás tehát aktivizál, és az *empowerment* katalizátoraként működik (Kieffer 1984; Feldman és Stall 1994). A közösségi *empowerment* valamilyen igazságtalanság nyomán alakul ki, a szörnyű körülmények, valamint az adott területet szolgáltatásokkal ellátni hivatott intézmények bürokratikus érdektelensége és együttműködési képtelensége elleni tiltakozásként. A nyilvánvaló és égbekiáltó igazságtalanság bénító erejű lehet (Gaventa 1980). Ezért fontos emlékeztetnünk idézni, milyen sérülékenyek és törékenyek a hatalomtól megfosztottak, ugyanakkor képesek arra, hogy szembeszálljanak a kudarcokkal és az elnyomó körülményekkel (Erikson 1994).

Bizonyos szerzők ugyanabban a keretben tárgyalják a hatalmon lévők érdektelenségét és ellenségességét a kiszolgáltatottakkal szemben. Véleményem szerint azonban fontos különbséget tenni a kettő között annak

érdekében, hogy megértsük, hogyan válik az ellenállás *empowerment*té (Schuman 1987). A hatalmon lévők közönye és érdektelensége a közösségben zajló eseményekkel szemben bizonyos fokig lehetővé teszi az *empowerment* folyamatát, míg az ellenséges hozzáállás rendkívül megnehezíti, sőt veszélyessé teszi, hiszen a rezsim brutális eszközökkel léphet fel a közösség tagjai ellen (Sanchez, Cronick és Wiesenfeld 1988).

A körülmények és tényezők bizonyos kombinációja esetén akkor is létrejöhet a közösséget erősítő *empowerment*, ha a hatalom hozzáállása ellenséges, és további akciókra kerülhet sor. Más helyeken és körülmények között azonban lefegyverző erejű lehet a nyílt színi ellenségesség vagy maga az ellenséges rezsim. Az *empowerment* gyakorlata, mondhatni művészete, hogy megtalálja a megfelelő egyensúlyt: támogassa az ellenállást, de úgy, hogy az ne károsítsa az emberi szellemet.

A konfliktus

A közösségi tapasztalat része a magukat a közösséghez tartozónak érzők és a közösségen kívüliek közötti ellentét. Ebből következik, hogy a közösség igencsak viharos környezet is lehet. A konfliktus ugyanis részét képezi annak a valóságnak, amiben a közösség eszméje megfogán, éppen ezért nagyon valószínű, hogy a konfliktuskezelés és a nézeteltérések megoldása a társadalmi tudatosság kialakulása során alapvetően fontos tapasztalat (Ackelsberg 1988; Davis 1991).

A szakirodalomban nem sok példát találunk arra, hogyan működik ez a valóságban, az *empowerment* gyakorlatával foglalkozó projektek (Rose és Black 1985; Couto 1989; Schuman 1987; Heskin 1991) azonban azt mutatják, hogy a konfliktus bizonyos mértékig elkerülhetetlen. Az *empowerment* alapelveinek gyakorlatba ültetése során (szervezeti, közösségi szinten vagy bárhol másutt) gyakran a már fennálló, a kiszolgáltatottságot növelő (*disempowering*) szolgáltatásokkal szembesülünk, összeütközésbe kerülünk a fennálló gyakorlat szokásos folyamataival és módszereivel. Az, hogy sikerül-e átvészelni az elkerülhetetlen konfliktushelyzetet, azon múlik, hogy az aktivisták és a gyakorlati szakemberek képzéséhez rendelkezésre állnak-e a megfelelő források, hogy kezelni tudják a konfliktusokat és a bizonytalan helyzeteket (Delgado 1986).

Az az erőszak, amit a hatalmon lévők közvetetten, de szisztematikusan gyakorolnak a kiszolgáltatottakkal szemben, alapvető előfeltétele a konfliktusok kialakulásának az *empowerment* folyamatának kezdetén. A felülről jövő erőszak különféle módon juthat kifejezésre – az egyéneket megfoszthatják a létfenntartáshoz és életük irányításához szükséges forrásoktól, a tudástól és az információktól. Ilyen lehet például az anyagi javak költségvetési úton való visszatartása, vagy az adatszolgáltatás, az információk kontrollálása annak érdekében, hogy a lakosság ne szerezzen tudomást a jogairól és a helyzete megváltoztatásának lehetőségeiről (Crawfoot, Chesler és Boulet 1983; Solomon 1976).

Az *empowerment*tal foglalkozó szakirodalom olykor a harmóniát és a társadalmi integrációt hangsúlyozza, ám mivel a konfliktus a demokratikus politikai élet elengedhetetlen része, nem kell tartanunk tőle. A konfliktus elkerülhetetlen ugyanis, ha a társadalmi viszonyok igazságtalanok; és nem tehetünk úgy, mintha egyszerűen csak átugorhatnánk, átsétálhatnánk nyugalmas körülmények közé, amely a tehetetlenségből és a társadalmi tudatosság hiányából származik.

Tudatosság a közösségben

Couto (1989) a közösségen belüli tudatosságot az *empowerment* folyamat fontos részének tartja, amelynek során a közösség felismerheti saját kiszolgáltatottságát. Akik már éppen kezükbe vették életük irányítását, felismerhetik, hogy újonnan szerzett képességeiknek is vannak határai. Az *empowerment* nem csupán tevékenység, hanem reflexió is – mondja Couto. Különösen fontos az akadályok és visszatartó erők felismerése olyan esetben, amikor a probléma forrása a közösségen kívül helyezkedik el – vagyis társadalmi, politikai és gazdasági okok korlátozzák az *empowerment* kibontakozását. A közösségnek tudatosan fel kell mérnie erejét és lehetőségeit, valamint azt, hogy miként tudja felhasználni ezeket. Példa lehet erre a fizikai környezet ökológiai értékeinek felismerése, vagy az adott földterület értékének tudatosítása.

A közösségen belüli tudatosság azért érdekes kérdés, mert meglepő módon veti fel a tudat és a tudatosság (*awareness and consciousness*) fogalmát a közösség kontextusában. Végül is nagyon leegyszerűsítve a dolgot, ezek az egyén által észlelt kognitív folyamatok. A közösségi *empowerment* kontextusában mégis azt tapasztaljuk, hogy bizonyos szerzők kollektív tudatosságról beszélnek anélkül, hogy ezt elméleti szempontból, kutatásokra támaszkodva megalapozták volna. A legfőbb, tisztázásra váró kérdések a következők: Hogyan nyilvánul meg a kollektív tudat? Szinergia révén? (Katz 1984) Meg lehet-e vizsgálni empirikusan? Ha igen, milyen eszközökkel? Kik képviselik ezt a tudatot a közösségben? Az aktivisták? A szakemberek? A közösség tagjai? Netán ezek valamely kombinációban? Meg tudjuk-e határozni azokat a jelenségeket, amelyekben jellemzően a közösségi/kollektív tudat manifesztálódik?

A közösség megszervezése és megteremtése

A közösségi *empowerment* alapja, hogy az embereknek vannak közös megkülönböztető jegyeik. Mivel az *empowerment* – többek között – az elidegenedés és elszigeteltség nyomasztó tapasztalata feletti győzelmet jelenti, csakis másokkal való, stabil és folyamatos kapcsolatban jöhet létre.

A kollektív tapasztalatok szervezés révén alakulnak közösséggé. Kollektív tapasztalatai olyan embereknek vannak, akiknek van valamilyen közös jellemzőjük, legyen az életkor, rassz, nem, foglalkozás, jövedelem vagy bármi egyéb. Amennyiben hiányzik a szervezés, a közös jellemző teherré és akadállyá válik, hiszen korlátozza az egyén lehetőségeit és a valóságról alkotott képét. A közösség megszervezésének célja lehet az emberek fizikai életterének javítása. Egy szomszédság attól válhat közösséggé, hogy az ott lakók szervezeten próbálják szükségleteik szerint elrendezni otthonukat. Egy ilyen próbálkozás nemcsak az adott helyen hoz társadalmi változást, de az ott dolgozóknak is (Feldman és Stall 1994).

Eredmények és következmények

Nem dőlt el az a kérdés, hogy a közösségi *empowerment*nek van-e következménye, és ha igen, mi az. Hiszen az *empowerment* – ahogy azt korábban is említettük – igen kreatív folyamat, amely a hatalom nélküli közösségből olyat teremt, amely képes saját és környezete érdekei szerint cselekedni. A közösségalkotás és az együttműködésből származó jólét egymással összhangban bontakozik ki (Katz 1984). Azok az emberek, akiknek vannak közös céljaik vagy közös tapasztalataik valamiről, új képességeikkel felvértezve ezek révén válnak közösséggé; hatásuk túlterjed azon a helyen, ahol tevékenységüket kezdték. Az *empowerment* dinamikus folyamat, amelynek nincs egyértelmű vagy abszolút végeredménye. Ahogyan a szintézis folyamatát nem lehet soha teljesen lezárni, úgy nincs vége az *empowerment*nek sem. Az *empowerment* ugyanis folyamatosan zajlik, ami változó körülmények között is megerősíti a sikerre való képességet. Bizonyos szerzők megkülönböztetik egymástól az *empowerment* folyamatát, beleértve az ellenőrzés és a sikeres cselekvés képességének érzését, valamint az ennek következtében kialakuló tényleges képességet a hatékony cselekvésre (Staples 1990).

Az *empowerment* fogalmán belül szoros kapcsolat van a folyamat és annak végeredménye között, hiszen a képesség és az ahhoz kapcsolódó érzés egy pozitív önmegerősítő egészbe rendeződik. Igaz ugyanakkor, hogy az *empowerment* sikeressége is mérhető a folyamat egy adott pontján, mégpedig az úgynevezett folyamatmutatókkal (*process outcomes*). Ilyen mutató lehet, hogy vannak közösségi tevékenységek; ilyen a döntéshozatali folyamat minősége, célszerűsége, a közösségi tevékenység szervezeti sztenderdje, illetve ez utóbbinak a közösségi érdekek szempontjából való hasznosíthatósága. [Ezzel kapcsolatban lásd az ún. DARE dimenziókat (Rubin és Rubin 1992), amelyek közösségi kontextusban is értékelhetők.] Állíthatnánk azt is, hogy az *empowerment* folyamatának végeredménye a hatalom – ez azonban nem legitim cél, épp ezért nem engedhető meg, hogy több legyen az erkölcsi cél elérése érdekében alkalmazott eszköznél. A hatalommal kapcsolatban mindig fel kell tennünk a kérdést: mi felett gyakorolt hatalomról beszélünk? Szintén felmerül a foucault-i kérdés: milyen pozitív és negatív melléktermékekkel jár a megszerzett hatalom, és hogyan jutnak ezek kifejezésre a közösségben, a társadalomban és a környezetben?

A lakóhely vagy lakóközösség közös tulajdonságai alapján létrejött közösségek valódi közösséggé válása igen bonyolult folyamat. A közösségi *empowerment* számos tényezőtől függ, ilyen a kontextus, a környezet, a különböző viselkedési formák és körülmények – amelyek közül némelyek nyilvánvalóak, mások rejtettek. Tanulmányomban igyekszem közülük legalább néhányat megnevezni: számítanak a folyamatban résztvevők személyes motivációi és jellemzői, a szakmai gyakorlatok, illetve azok a szervezeti eszközök, amelyek a résztvevők törekvéseit és fáradozásait fejezik ki és juttatják érvényre. A folyamat tényleges tartalma más és más lehet, de mindenképpen bele kell tartoznia olyan tevékenységeknek, amelyek egyrészt hozzájárulnak az egyének és csoportok gyarapodásához, másrészt a környezetre is előnyösen hatnak (Hegar és Hunzeker 1988).

Az egyének és környezetük közötti kapcsolat nemcsak a kölcsönös fejlődés és fejlesztés szempontjából lényeges, ahogyan azt az eddigiek alapján láthattuk, hanem jelentősége van az emberi létezés és az embe-

riség fennmaradása szempontjából is (Bateson 1979). A túlélés igénye szükségszerűen maga után vonja a környezeti változásokhoz való alkalmazkodást, míg az a szükséglet, hogy a kezünkbe vegyük saját életünk irányítását, mozgósítja azt a szándékunkat, hogy az ilyen változásokat magunk is befolyásoljuk, és irányt szabjunk nekik, ne csupán alkalmazkodjunk hozzájuk. A közösségi *empowerment* azoknak a szervezett fázisainak, akiknek csekély forrásaik és társadalmi erejük van a folyamat kezdetén, de kísérletet tesznek az emberi környezet megváltoztatására, sorsuk irányításának kézbe vételére és életminőségük javítására.

Az *empowerment* mint szakmai gyakorlat

Az *empowerment* fogalma a társadalmi problémákról folytatott szakmai diskurzus keretei között született meg. Kifejezi a szakembereknek a szokásszerűen alkalmazott eszközökkel kapcsolatos elégedetlenségét, mivel azok nemcsak nem tudják megoldani a nehézségeket, de már önmagukban is akadályt jelentenek a szegényebb rétegek életében (Swift 1984).

Habár az *empowerment* szakemberek közreműködése nélkül is megvalósítható, az elméleti megközelítés természetéből adódóan szakmai és tudományos jellegű. Ebből a szakmai vitából bontakozik ki a szakmai eszközök kifejlesztésének igénye, amelyek a későbbiekben az *empowerment* spontán folyamatát erősítik. Méghozzá nem csupán kivételes egyének számára, akik tehetségük vagy szerencsájuk révén képesek kibontakozni, hanem rengeteg olyan ember számára, akiknek önmaguk felszabadításához és kiszolgáltatottságuk megszüntetéséhez külső segítségre van szükségük. A folyamat megértése és közpolitikára, irányelvekre váltása elősegíti az *empowerment* létrejöttét, amely a továbbiakban nem tekinthető néhány embernél megjelenő ezoterikus jelenségnek, hanem olyan eszköz, amelyet társadalmi, politikai kontextusban lehet használni.

Ebben a részben azokkal az értékekkel és hiedelmekkel foglalkozunk, amelyekre az *empowerment* módszerét alkalmazó szakemberek hivatkoznak. Megvizsgáljuk továbbá az *empowerment* folyamatára vonatkozó elveket, amelyek alapján meghatározzák a szakmai célokat, tervezik a társadalmi programokat. Azokkal a szakmai szerepekkel is foglalkozunk, amelyek elősegítik az *empowerment* folyamatát; bemutatunk válogatott, ajánlható beavatkozási módszereket, és végül rámutatunk arra, hogy a gyakorlati szakembereknek maguknak is szükségük van *empowermentre*.

Az *empowerment* gyakorlatát irányító értékek

Az *empowerment* azon a feltételezésen alapul, hogy a környezetnek kell alkalmazkodni az ott élőkhez, nem pedig fordítva, még ha ez is az általános vélekedés.

A radikális és marxista megközelítéssel szemben – amelyek a társadalmi változásra összpontosítanak – ez a megközelítés az egyénre fókuszál. Az *empowerment* valójában idealista megközelítés, ez pedig praktikus és racionális, alkalmazható idealizmus. Az *empowerment* alternatív ideológiát nyújt a beavatkozáshoz, amely különbözik a hagyományos megközelítésekétől, hiszen másképp viszonyul mind a segítségre szorulóhoz, mind

a segítséget nyújtóhoz; nem kell a szakember szakértelmére támaszkodniuk, kísérletet sem tesznek erre (Payne 1991).

Az *empowerment* gyakorlati és ennél szélesebb körű, de a gyakorlatot is magában foglaló – metapraktikus – egész létrehozására törekszik, aminek részét képezi a nyelv, az ideológia és a cselekvési alapelvek is. Ez nem értelmezhető önmagában, önálló beavatkozásként (Russel-Erich és Rivera 1986). A metapraktikus gondolkodásnak a humán szolgáltatást nyújtó minden szakember gyakorlatának részét kellene képeznie. Mindez azért fontos, mert a szakember gondolkodása a saját szerepéről a szakmai hozzáértés egyik jele.

Az *empowerment* megközelítés felismeri a társadalmi problémák paradox jellegét. Ezek ugyanis nem az olyan logikai problémák, amelyeknek létezik egy konkrét, működőképes megoldása – ehelyett számos megfelelő megoldást lehet találni rájuk, amelyek mind logikusak lehetnek. A társadalmi problémák dialektikus jellegűek – ez annyit jelent, hogy számos, egymásnak ellentmondó magyarázat egyszerre érvényes lehet. A legnagyobb ellentmondás, amivel az *empowerment* gyakorlatának szembe kell néznie, az ellenőrzés és irányítás kérdése: tudniillik a legkevesebbé rátermett, leggyengébb funkcionális képességű, legnagyobb nehézségekkel és problémákkal szembenező embereknek nemhogy kevesebb, de több ellenőrzésre és irányításra van szükségük az életükben (Rappaport 1981).

Vajon az *empowerment* adott – elnyomott vagy jogfosztott – csoportok esetében alkalmazható különleges módszer, vagy az emberi társadalom egészére kiterjeszthető szakmai gyakorlat? Első látásra egyszerűnek tűnik a válasz: mivel az *empowermentre* való képesség minden egyes emberben fellelhető, így annak gyakorlata is mindenre általánosan alkalmazható. Az *empowerment* igazságosságon, méltányosságon alapuló kibontakozásának erkölcsi jelentősége van. Valójában olyan szociálpolitikát kellene kialakítani, amely makroszinten teremti meg az *empowerment* feltételeit a társadalom egésze számára. Amíg azonban ez nem megvalósítható, addig a méltányos elosztás elve kerül előtérbe. Ez egyenlőtlenséget okozhat, hiszen akik hatékonyabban tudják felhasználni a rendelkezésükre álló forrásokat, azok az esetek többségében nem maradnak hatalom és befolyás nélkül. A liberális gondolkodás az egyenlő társadalmi esélyek fontosságát hangsúlyozza, arra a felfogásra alapozva, hogy a társadalmi szintén minden résztvevő azonos, egyenlő kiindulási pontból kezdi a versengést, és így a folyamat nyertese valószínűleg megérdemelten győz a többiekkel szemben. Az *empowerment* meg szeretne birkózni azokkal a bonyolult és összetett társadalmi problémákkal, amelyek a gondolkodásmód következtében alakultak ki. Az *empowerment* azon a felismerésen alapul, hogy a lehetőségek minden egyes emberben benne lakoznak, ám valójában a társadalmi kontextus és a körülmények határozzák meg, hogy ki tudja a benne rejlő lehetőségeket kiaknázni, és ki az, aki számára gyakorlatilag lehetetlen ezek kiteljesítése. Mivel ez a társadalmi realitás, az *empowerment* fogalmán alapuló szakmai gyakorlatnak arra kell törekednie, hogy a szociálpolitika univerzális jellegű legyen, miközben elsősorban a legnehezebb szociális körülmények között élők számára alakít ki programokat.

Az *empowerment* megközelítés többféle értelemben is Paulo Freire oktatáselméletének átültetése a társadalmi szférába (Handler 1990; Parsons, Jorgensen és Hernandez 1994; Rose és Black 1985). Freire (1985) szerint a változtatás igénye elválaszthatatlan eleme a társadalmi életnek. A körülmények elnyomhatják a változás képességét, vagyis csökkentik az elnyomottak társadalmi fejlődési lehetőségét. Ebből következik,

hogy a szakembereknek hinniük kell az emberek tanulási és változtatási képességében, ugyanakkor fel kell ismerniük, hogy az elnyomottak tudata életkörülményeiket tükrözi. Szélsőséges esetben az elnyomásban élő személy tudata olyannyira torzulhat, hogy azonosul magával az elnyomással.

Az *empowerment*tel járó változási folyamat lényege a párbeszéd. A dialógus az ideológiai háttér része, gyakorlati alapelv és beavatkozási módszer is. A párbeszéd egyenes beszédet jelent, amely kölcsönös bizalmon alapul a szakember, illetve az általa segítettek között. A párbeszéd során mind a szakember, mind a segítettek változnak. A bizalom és a kölcsönösség igen fontos elemei ennek a párbeszédnek, akárcsak a mindkét fél részéről tanúsított figyelem, és nemkülönben egymás értékelése. Megértés, együttműködés és bizalom nélkül nincs kölcsönösség és valódi párbeszéd.

Az ember körülményei összetettek, képlékenyek, és folyamatosan változnak. Az emberek nem önmagukban és nem önmagukért léteznek. Mindannyian egy adott kontextus részei, és egy adott szituáció határozza meg őket. Mivel nincs tudomásunk olyan megfelelő, egységes viszonyról, ami a közszolgáltatásokat és a tőlük függő, sérülékeny embereket összeköti, a megoldás az élet különböző területein a részleges közösség létrehozás lehet (Handler 1990). E közösségek keretein belül a valódi párbeszéd és a bizalom törekény, és sok tapintatot igényel, de nem helyettesíthető mással a szakemberek és segítségre szorulóknak viszonyában.

Az *empowerment* alapja az a hit, amely szerint mindenkinek vannak bizonyos képességei és készségei, de mindannyiunknak megfelelő körülményekre és lehetőségekre van szüksége ezek kibontakoztatásához. Az *empowerment* elmélete szerint az új képességeket nem szakemberek vezette, steril és mesterséges tréning-programok között sajátítjuk el, hanem a tényleges életben végzett tevékenységek során, valós kontextusban. Az a fajta kontroll, amelyet az ember az *empowerment* folyamata során elsajátít, a függőség teljes ellentéte. Energiával tölti el az egyéneket, és táplálja, segíti őket. Az *empowerment* minden esetben politikai folyamat, mert társadalmi változást hoz. Politikai relevanciája abból ered, hogy az élet legkülönbözőbb területeire kiterjed. Az *empowerment* ökológiai jellegű és kontextusfüggő folyamat. Ebben a megközelítésben a környezet mindig is része a képnek. Ökológiai szempontból nézve az emberi viselkedés a szervezet és a környezet közötti interakció egy funkciójaként értelmezhető. Ebből adódóan a problémás működés adott esetekben a személyiség problémáira utalhat, de ha az egész lakosságot érinti, akkor a társadalmi struktúra hibájának és a források hiányának okaként értelmezhető (Rappaport 1987).

Az *empowerment* gyakorlatának alapelvei

Az *empowerment* értékrendjéből fakadó tevékenységi alapelvek nem olyan szabályok, amelyek előírják, hogy pontosan mit is kell tennie egy szakembernek, sokkal inkább olyan alapelvek, amelyek segítséget nyújtanak a megfelelő gyakorlat kiválasztásához.

1. Az *empowerment*nek folyamatosan jelen kell lennie a problémamegoldás folyamatában, függetlenül a folyamat elméleti háttérétől. Metagyakorként pedig mindenféle szakmai gondolkodásba be kellene és be lehetne építeni, függetlenül az adott program jellegétől vagy az alkalmazott módszerektől (Rose és Black 1985).

2. Segítségnyújtás. Azoknak, akik segítséget kapnak, a segítségnyújtásra is képesnek kell lenniük. Éppen ezért – ahogy arra már felhívtuk a figyelmet – az önszorgító csoportok számára az *empowerment* különösen termékeny talaj. A programokban való aktív részvétel az *empowerment* egyik alapelve. Ennek érdekében még azt is érdemes megvizsgálni, mi történik társadalmi keretek között, kellő számú fizetett munkatárs nélkül (Rappaport 1985). Ha nincs elegendő fizetett munkaerő a különböző feladatok ellátására, akkor a résztvevők mozgósítják saját forrásait a feladatokra. Azok a rendszerek, amelyek ennek megfelelően működnek, hatékonyabb táptalaját jelentik az *empowerment*nek, mert igen fontos, hogy az egyénekre ne csak fogyasztóként gondoljunk, hanem mint a szervezetről gondoskodó, sorsát szívükön viselő emberekre. Így természetes módon értékes helyzetbe kerülnek, és egyszerre kapnak szakmai segítséget, illetve hasznossá teszik magukat segítőként. Az, hogy a program célcsoportja maga is részt vesz a munkában, egy fontos következményekkel járó alapelv – amelyet a közösségi munkában is elfogadnak –, ami alapvető fontosságú az *empowerment* szempontjából: ez pedig az, hogy a szakember szerepe ideiglenes. Azzal, hogy az *empowerment* kibontakozását segíti, maga mindinkább háttérbe vonul. Arra tanítja meg a helyi lakosokat, hogy minél hamarabb vegyék át a vezető szerepet, így maguk tudják vállalni a felelősséget, és kevésbé függenek a külső segítségtől.
3. A hatalom hiánya nem orvosolható olyan eszközökkel, amelyek csak tovább fokozzák a hiányt. A gazdasági függőség, amely a kiszolgáltatottság egyik formája, nem orvosolható olyan program keretein belül, amelyik megalázza és elnyomásban tartja a szükségét szenvedőket. Ebből adódóan az *empowerment*et célul kitűző szakember ugyanolyan fontosságot tulajdonít a szociális programok eszközeinek, mint maguknak az elérendő céloknak (nem érdemes azonban az olyan programokat elindítani, amelyekben az eszközök igen fontosak ugyan, de a célok elég homályosak).
4. Nagyban gondolkodni, de kis lépéseket tenni... Az *empowerment* egyik fontos alapelve egy-egy jelenség makroszintű vizsgálata, amihez mikroszintű beavatkozás társul. Az *empowerment*hez párhuzamosan oda kell figyelni a környezetre, a kollektívára, a szervezetre és a benne résztvevőkre. A személyes változás a folyamat része, amit a társadalmi igazságosság érdekében integrálni kell (Friedmann 1992).
5. A kollektív jelleg az *empowerment* folyamatának központi alapelve, még akkor is, ha a cél egyéni ugyan, de az eszközök kollektívek. A kollektív jelleg ésszerű érveket ad az *empowerment* folyamatához (Staples 1990); ha ugyanis az *empowerment* folyamata csupán egyéni lenne, nem lenne társadalmi jelentősége. A kollektivitás a folyamat szinergiájának forrása, mivel így hatása messze túlterjed a szervezet határain.
6. Az *empowerment* sokrétegű fogalom. Magában foglal egyéneket és csoportokat, közösségeket és államokat, valamint a környezeti, kulturális és történeti kontextust. Rendkívül fontos az a hatás, ami az egyes szintekről sugárzik át a többire. A különféle szintek érintettsége miatt törekednünk kell az *empowerment* közpolitika szintű megjelenítésére, különös tekintettel arra, hogy maguknak a szakembereknek is szükségük van arra, hogy részt vegyenek az *empowerment* folyamatában, hogy hatékonyan segíthessenek ebben másokat (Rappaport 1987).

A szakemberek és a segítségre szorulóknak közötti kapcsolat alapelvei

Az *empowerment* folyamat beindulásához a szakembereknek nemcsak a társadalmi közpolitika egészét kell újra megvizsgálni, de felül kell vizsgálniuk a szakmai kapcsolatok természetét is.

1. Az egyes embereknek azonos problémák esetén is különböző megoldásokra van szükségük. Annak érdekében, hogy többféle számos megoldást kínálhassunk, hangsúlyoznunk kell a segítségre szorulóknak erősségeit, és be kell vetnünk mind a szakembereket, mind a segítségre szorulóknak számára rendelkezésre álló forrásokat (Solomon 1985).
2. A segítők és segítettek közötti partneri együttműködés létfontosságú az *empowerment* folyamata szempontjából. A saját életükre vonatkozó tudást kizárólag a segítettek birtokolják, és az egészhez a problémáikhoz kapcsolódó egyéni álláspontjukkal járulnak hozzá, míg a segítők a képzésük során szerzett tudásukkal és a hasonló helyzetben lévő emberekkel végzett munka tapasztalataival. Ebben a kapcsolatban a segítettek nem mint a probléma okozói tekintünk, hanem mint a megoldásért felelős személyekre. A kölcsönös együttműködés nem csupán a gyakorlatban, hanem a kutatásban is változásokat hoz. A kutatónak be kell vonnia a kutatás folyamatába azokat az embereket, akikről a kutatás szól, és ennek megfelelő bánásmódban kell részesítenie őket: ha hozzátesznek a kutatáshoz, annak előnyeiből is részesülniük kell (Tyler, Pargament és Gatz 1983; Sohng 1998).
3. A szakmai kapcsolatok alapja mások tiszteletben tartása. A tisztelet abban juthat kifejezésre, hogy a segélykérést nem a gyengeség vagy a függőség jeleként értelmezzük, hanem szakmai segítségnyújtásra való igényként. A tisztelet mások valóságértelmezésének elfogadásában realizálódik. Ha valakit tiszteletben tartunk és elismerjük erősségeit, azzal létezését és annak jogosságát igazoljuk vissza. A hatalom nélkül élők hajlamosak kételkedni a saját valóságértelmezésükben. A sérülékeny embereket alacsony önértékelés jellemzi, kételkednek az igazukban, és önmagukat is megtagadják... mindez pedig fenntartja a fennálló rendet. Az emberek ugyanis hajlamosak beletörődni, hogy a szenvedésük jogos, és ezáltal maguk erősítik meg a róluk alkotott negatív képet (Mullender és Ward 1985; Rose és Black 1985).
4. Az *empowerment* nyelvezete sajátos, egyaránt befolyásolja a közvetlen kommunikációt és a metakommunikációt. Erre a sajátos nyelvezetre az egyértelműség és egyszerűség, valamint a szakzsargon kerülése jellemző. Ezért azok a szakemberek például, akik olyan kifejezéseket használnak, mint a placebohatás vagy a spontán remisszió, ellentmondásba kerülnek az *empowerment* üzenetével, mivel ezzel a szóhasználattal azt a benyomást keltik az emberekben, hogy ők maguk képtelenek szakember nélkül boldogulni (Rappaport 1985, 1987).

A szociális programok megtervezésének alapelvei

A szociális programok minősége alapvető fontosságú az emberi sorsok alakulása szempontjából. A segítségre szorulóknak és a számukra segítséget nyújtó szolgáltatások közötti kapcsolatban kialakulhat elnyomással járó függőségi viszony; de annak a lehetősége is ugyanúgy fennáll, hogy önálló szociális készségeket sikerül

kifejleszteniük az érintetteknek. A jóléti rendszernek akadályok sokaságából a lehetőségek rendszerévé kell válnia (Solomon 1985).

Mindabból, amit eddig állítottam, nem következik, hogy dilettantizmusra törekednék. Annak érdekében, hogy elősegítsük az *empowerment* folyamatát, a szociális szolgáltatások rendszerének szakmailag megfelelőnek kell lennie. Az eredményeket nem lehet pusztán deklarációkkal elérni. Szükség van a megfelelő szakemberek képzésére, akik megértik és tiszteletben tartják a közösségi normákat és a közösségi munkát, valamint nyitottan közelítik meg a közösségben élőket. A szakmaiságra való igény látszólag ellentmond annak, amit korábban a részvétel és az egyenlőség üzeneteként fogalmaztam meg, mint a segítségre szorulóknak és segítők viszonyának alapvető elvét. Valójában azonban úgy vélem, nincs ellentmondás ezek között az elvek között, hiszen a gyakorlatban az igazságos módon és az *empowerment* szellemében zajló munkához szükség van szakmai tudásra és magabiztosságra is (Handler 1990).

1. A szociális programokhoz olyan struktúrára és tervezésre van szükség, amely lehetővé teszi a párbeszédet és a nyitottságot. A lazább szervezeti struktúra, a szabad és informális légkör, valamint a szakemberek számára biztosított szakmai autonómia megfelelő környezetet teremtenek az *empowerment* céljainak eléréséhez. Ezzel szemben a centralizált struktúra, a szigorú szabályok és a hierarchikus ellenőrzés „lefeje-verzi”, ellehetetleníti a program résztvevőit (Handler 1990).
2. A rövid távú, helyi projektek előnyösebbek a hosszú távon, széles körben alkalmazott megoldásokhoz képest. A szociális projektnek elég kicsinek kell lennie ahhoz, hogy társadalmilag értékes szerepbe helyezze a benne résztvevőket, de elég nagyoknak ahhoz, hogy különböző forrásokhoz való hozzáférést biztosítson. Néhány szerző úgy véli, egy *empowerment* ideológián alapuló program a nagyságától függetlenül sikeresebb lesz a forrásokhoz való hozzáférés és azok fejlesztése terén, mint a szakemberekkel és szakmai módszerekkel túltelített program (Rappaport 1987).
3. Az *empowerment*nek a szociális program három szintjén kell kifejezésre jutnia. Elsőként a személyes szinten, a szakember és a segítségre szoruló személy között. Itt az *empowerment* abban nyilvánul meg, hogy az egyén egyre inkább saját kezébe veszi élete irányítását. A második a szervezeti szint, amelyhez hozzátartozik, hogy a segítségre szorulóknak a program érdek- és befolyásképes csoportját kell képezniük. A harmadik szint, vagyis az eljárások és törvények szintje pedig annak elérésére vonatkozik, hogy a program résztvevői teljes körűen rendelkezzhessenek a források felett, és az alternatív szolgáltatások széles köréhez hozzáférhessenek (Handler 1990).

A szociális programnak – ahhoz, hogy megfeleljen az *empowerment* követelményeinek – nyitottnak kell lennie az eredményekre és a következményekre. Alapelvként kell kezelnie a folyamat nyitottságát, nem pedig – ahogy az általában szokásos – egy bizonyos eredmény felmutatására törekedni (Adams 1990).

Szakmai szerepek

Az *empowerment* folyamata a megszokottól eltérő elvárásrendszert támaszt a szakemberekkel szemben. Ahelyett, hogy a már megszerzett szakmai végzettségükre és szakmai szocializációjukra hagyatkoznának, elég bátornak kell lenniük ahhoz, hogy nyitott, részt vevő emberként viselkedjenek, akik elvállalták az adott szerepet, és mindeközben megpróbálnak életben maradni (Rose és Black 1985). Az *empowerment* a szakmai modellek kritikájához is új kritériumokat állít fel. Az *empowerment*tel ellentétes, megszokott szakmai hozzáálláson változtatni kell, de lehetséges, hogy teljesen el kell vetni – ez pedig cseppet sem egyszerű. Némely szerzők például felhívják a figyelmet az *empowerment* és a pszichodinamikus, medikális modell közötti ellentmondásra. Utóbbi ugyanis az egyént jelöli meg a probléma forrásaként, tulajdonképpen az áldozatot hibáztatva, és a legtöbb esetben nem veszi figyelembe a probléma közvetlen és közvetett társadalmi összetevőit (Solomon 1985).

A kríziselmélettel kapcsolatban hasonló vádak merülnek fel. Ez az elmélet mulékony és különleges jelenségként tekint a társadalmi problémákra, a krízis tüneteire, és az áldozatok cserélődésére összpontosít – eközben pedig nem fordít figyelmet sem a krízist okozó strukturális körülményekre, sem a krízist kiváltó vagy fenntartó egyének és intézmények megváltoztatásának szükségességére. A kríziselmélet a döntéshozók alátámasztója: hozzászoknak ahhoz, hogy krízisekről gondolkodjanak, s remélik, hogy azok idővel majd elmúlnak; egyediként tekintenek a problémákra, és így nem ismerik fel a közöttük fennálló összefüggéseket. A kríziselmélet rossz hatással van a gyakorló szakemberekre, hiszen arra ösztönzi őket, hogy csak a leginkább aktuális problémákkal foglalkozzanak, és ne a társadalmi változás elérése érdekében szükséges munkát helyezték előtérbe (Crowfoot, Chesler és Boulet 1983).

A szociális munka fő áramlata szintén hasonló kritikát érdemel konzervatív hozzáállása, liberális alapelvei és a politikától való elzárkózása miatt. A szociális szolgáltatások intézményesített alárendeltsége és közreműködésük a társadalmi megrázkódtatások enyhítésében lehetetlenné teszi, hogy elősegítsék a szolgáltatást használó lakosság *empowerment* folyamatát. Emellett a szociális szolgálatok saját szakembereik számára is lehetetlenné teszik a kritikai tudat kialakítását és saját *empowerment* folyamatuk elindítását (Russel-Erich és Rivera 1986).

Ezzel szemben az *empowerment*ben részt vevő szakembereknek az a szerepük, hogy segítsék az állandóan és rendszeresen megbélyegzetteket, hogy másként tekintsenek magukra, valamint a maguk és mások sorsát befolyásolni képes embereknek lássák önmagukat. A hagyományos szakmai hozzáállással ellentétben az *empowerment*re jellemző megközelítés az egyénre helyezi ugyan a hangsúlyt, de ez még nem jelenti azt, hogy csupán az egyénben keresné a hibát. Ehelyett a hagyományos szakmai modellektől afelé mozdul el, hogy az egyént egyfajta motiváló, mozgósító erőként mutassa be, aki képes a változtatásra és a problémák megoldására.

Az *empowerment* egyfajta szakmai szerep. Segítségével a szakember olyan események és cselekvések sorába vonja be egyéni vagy kollektív „kliensét”, amelyek célja a kiszolgáltatottság állapotának megszüntetése, hiszen ezt az állapotot egy megbélyegzett csoporthoz való tartozás miatti negatív értékítélet váltotta ki.

Ez a cselekvéssorozat magában foglalja a problémát okozó akadályok felismerését és azonosítását, illetve az akadályok közvetett és közvetlen hatásainak csökkentését célzó stratégiák felfedezését (Solomon 1976). Az *empowerment* szakirodalma számos szakmai szerepet jelöl meg, ezeket tárgyaljuk a következőkben.

Forrástanácsadó. A rossz anyagi körülmények között élőknek mindennél nagyobb szükségük van a forrásokkal kapcsolatos tanácsadásra, ami lehet a lakhatással, a pénzügyekkel, az egészségüggyel vagy a háztartási szolgáltatásokkal kapcsolatos. A forrástanácsadó szerepe abban merül ki, hogy kapcsolatot teremtsen az emberek és a források között oly módon, hogy önbecsülésüket és problémamegoldó készségeiket egyaránt fejleszti. A tanácsadó a kliensek rendelkezésére bocsátja a forrásrendszerre vonatkozó tudását és felhasználásukra vonatkozó szakértelmét. A folyamat minden lépésébe – a problémák azonosításától egészen a források megtalálásáig és mozgósításáig – be kell vonnia a klienseket, intenzív partneri viszonyt alakítva ki velük (Solomon 1976).

Érzékenyítő. Az embereknek önismeretre van szükségük ahhoz, hogy bizonyos problémákat megfelelően meg tudjanak oldani. Az érzékenyítés során sokféle módszert lehet alkalmazni, célja pedig, hogy a kliensek a lehető legjobban megismerjék magukat és környezetüket (Solomon 1976).

Tanár/tréner. Sokaknak nehézséget jelent a tanulás, csupán azért, mert korábban, gyerekkorukban sikertelenek voltak, vagy unatkoztak a hivatalos oktatási rendszer keretei között. A szakember szerepe, hogy megtalálja a kliens számára az információk, a tudás és a készségek elsajátításának megfelelő módszerét. A tanítás az *empowerment* elősegítésén dolgozó szakemberek egyik legfőbb feladata (Rose és Black 1985). A kölcsönösség nagyon fontos az *empowerment* jegyében zajló tanítási folyamatokban: a szakember a kliensektől tanulja meg, melyek az általuk preferált társadalmi megoldások, és milyen jellegű tudásra van szükségük. Az *empowerment* megvalósításának körülményei között pedig azt tanulja meg a szakember, hogyan tervezze és valósítsa meg az *empowerment*et erősítő és elősegítő programokat.

Szolgáltatástervező. Mivel a jóléti állam szolgáltatási struktúrája a kiszolgáltatottság és értéktelenség érzését kelti a szolgáltatásokat igénybe vevőkben, igen fontos újratervezni ezt a rendszert. Még hozzá oly módon, hogy az új rendszerben a szolgáltatások új lehetőségeket nyújtsanak az egyének számára ahelyett, hogy gyengítsék őket, és tovább csökkentenék befolyásukat és hatalmukat.

Koordinátor és hálózatszervező. A szakember szerepe lehet az is, hogy koordinálás és hálózatszervezés révén alakítsa át a környezetét. A hálózatszervezés azokra a különféle szolgáltatásokra vonatkozik, amelyek közvetlenül érintik a segítségre szorulókat. E szerep betöltése során a szolgáltatások újratervezésére kerül a hangsúly azáltal, hogy a szakember kölcsönös kapcsolatokat teremtsen közöttük, és a közösségi konszenzus légkörét hozza létre a konfliktusok elkerülése révén (Biegel 1984; Wolff 1987).

Szószóló. A szószóló magát a klienst képviseli, mivel tudatában van, hogy az adott szituációban a kliensnek képviseletre van szüksége, és ez az egyetlen módja a kliens jogaiért való kiállásnak. A szószóló olyan környezeti hatások megváltoztatásáért lép fel, amelyek rossz hatással vannak a szolgáltatásra szoruló helyzetére az adott pillanatban. A képviselet/*empowerment* kettős rendszerének stratégiája arra kötelezi a szakembert, hogy figyelmet fordítson a kettős akadályra is: nem feledkezhet meg vezetői felelősségéről, de nem térhet ki a másik irányba sem, vagyis nem veheti át szélsőséges módon mások felett az irányítást és

az ellenőrzést. A szószóló és képviselő szerepe az összes többi szakmai szerep kiegészítője, mivel az *empowerment* elősegítésének feladatát teljesíti a kliens felé, egyben a szószóló szerepével a környezet felé is feladatot lát el. Sok esetben ez utóbbi megelőzi az *empowerment*-et, különösen olyankor, amikor a környezeti tényezők váltják ki és súlyosbítják az adott problémákat. A szószólói szerep olyan szakmai kockázatokkal jár, amelyekre mindenképp alaposan fel kell készülnie a szakembernek (Rose és Black 1985, Parsons, Jorgensen és Hernandez 1994; Beresford és Croft 1993). A szószóló gyakran kerül konfliktusba a fennálló hatalommal, más szolgáltatásokkal vagy szervezetekkel, sőt még kollégákkal is. Valószínűleg igen elszigetelt lesz, gyakran előfordulhat, hogy szélmalomharcnak tartják a munkáját, akár még el is bocsáthatják az állásából. Számos szervezet alakult a közelmúltban a szószólói szerep ellátására annak érdekében, hogy ezekkel a nehézségekkel szembeszálljanak. Az ott dolgozók csapatként működnek együtt, és közösen védik meg szervezetüket.

Beavatkozási módszerek

A szakirodalom számos beavatkozási módszert ajánl, amellyel a szakemberek elősegítik az *empowerment* folyamatát. Az alábbiakban ismertetett módszereket az *empowerment* szakmai gyakorlatba való hatékony átültetéséről szóló szakirodalomból válogattam.

A nagyszámú, különböző beavatkozási módszer bemutatásában az jelentette a legnagyobb problémát, hogy szintjük és az általuk képviselt tartalom terén a használatos módszerek aligha mondhatók egységesnek. Két fő csoportra osztottam a beavatkozás módszereit:

1. stratégiák – olyan beavatkozási módszerek, amelyek alapelveket, magyarázatokat és egy sajátos szerepet is magukban foglalnak;
2. taktikák – azok a speciális módszerek, amelyeket egy konkrét célkitűzés és/vagy adott eredmény elérése érdekében alkalmaz a szakember.

Stratégiák

A *részvételt* gyakran az *empowermentre* bátorító beavatkozási módszerként említik a szakirodalomban (Wandersman és Florin 1988; Beresford és Croft 1993; Rubin és Rubin 1992). A részvétel a személyes és a politikai képesség érzetét erősíti meg az egyénben, a problémák sikeres megoldásának elvárását vetíti előre, és ösztönzi a civil felelősségvállalást. Az egyének szervezetek és csoportok munkájában való részvétele egyaránt segíti az egyéni és a közösségi *empowerment* folyamatát. Ez a beavatkozási mód előregedett és merevvé vált, így nem eredeti formájában, inkább csak a fejlődés kiindulópontjaként érdemes alkalmazni (Arnstein 1969; Hanna és Robinson 1994; Condeluci 1995).

A szervezet tulajdonképpen azoknak az egyéneknek a szócsöve, akiket egyébként nem hallhatnánk, hiszen külön-külön túl gyengék lennének hangjuk hallatásához. A szerveződés révén az emberek megtanulják, milyen lehetőségek vannak a csendes belenyugvással szemben. Rájönnek, hogy amit eddig saját magánéleti nyomorúságuknak véltek, az másokat is ugyanúgy érint, mint őket. Az élettél való általános elégedetlenség-

güket a fizikai és társadalmi környezet megváltoztatását elősegítő gyakorlati célkitűzések sorává alakítják át. A szervezetté alakulás megtanítja az egyéneket az irányításra, a tervezésre, az írásbeli fogalmazásra, a szóbeli ügyintézésre és a tárgyalások lebonyolítására, illetve arra is, hogyan mozgósítsanak nagy összegeket a költségvetésben, és hogyan működtessenek nagy volumenű projekteket (Boyte, Booth és Max 1986).

A közvetítési szintek integrálása. Az *empowerment* gyakorlata klinikai, csoportos és közösségi közvetítési módszereket alkalmaz egy egységes beavatkozási rendszerben annak érdekében, hogy az egyének legkülönbözőbb igényeire megoldást kínáljanak, és elősegítsék az *empowerment* folyamatát (Cox és Parsons 1994; Gutiérrez és Ortega 1991; Lee 1994). Az *empowerment* így szembekerül a hagyományos medikális modellel, amely az interakciós kapcsolatot leginkább a konkrét valóság szintjére (vagyis a környezetre és annak hatásaira) és a szubjektív valóság szintjére (vagyis az önpercepcióra és az érzelmi életre) igyekszik korlátozni, illetve minden egyes specializációs területnek csupán egyetlen oldalát hajlamos hangsúlyozni. Az *empowerment* stratégiája a kettőt egybefoglalva lép működésbe, és az integrációra összpontosít, méghozzá értelmző, dialektikus módon, ami a társadalmi valóság és az emberi tevékenység közötti szoros kapcsolatból ered. Annak a szakembernek, aki az *empowerment* fémjelezte megközelítéssel végzi munkáját, mindenképp fel kell ismernie az ördögi kört: tudniillik hogy az elnyomás elidegenedést okoz, ami pedig kiszolgáltatottsághoz és alacsony önértékeléshez vezet – ezek pedig a korábban fennálló elnyomást erősítik tovább.

Gyakorlat – a tanulás és cselekvés integrációja. Az *empowerment* stratégiája nem érdekelt az elmélet és a gyakorlat szétválasztásában. Mind a szakemberek, mind a kliensek számára az jelenti az ideális és vágyott kombinációt, amelyben folyamatosan zajlik a gyakorlat és ezzel párhuzamosan a gyakorlatról való gondolkodás, elmélkedés. A gyakorlatról folytatott gondolkodás a kritikai tudat fejlesztésének eszköze a közösségen belül és a szakemberek számára egyaránt. Az *empowerment* folyamatában maga a szakember is változáson megy keresztül, úgy magánemberként, mint dolgozóként. Az integráció a szakember saját sorsa és a vele kapcsolatba kerülő kliensek (akiknek az életébe beavatkozik) sorsa között zajlik le.

Taktikák

Lehetővé tevés (Enabling). Az egyének rendelkeznek ugyan különféle forrásokkal, de nem mindig vannak tudatában azoknak a lehetőségeknek, amelyek révén mozgósíthatják és hasznosíthatják az adott forrásokat céljaik elérése érdekében. A lehetővé tevés taktikája olyan tevékenységeket foglal magában, amelyeket annak érdekében alkalmaznak a szakemberek, hogy a megfelelő információkhoz vagy kapcsolatokhoz juttassák hozzá klienseiket. Ezek segítségével pedig az érintettek hatékonyabban tudják majd használni különböző forrásaikat.

Kapcsolódás. A kapcsolódás az a szakmai tevékenység, amely kapcsolatok létrehozása révén erősíti meg az egyéneket. A taktikájának célja több erővel és nagyobb hatalommal felruházni az egyéneket, hogy a külső rendszerekkel szembeni konfrontáció során sikeresebbek lehessenek. A szakember segítsége abban áll, hogy kapcsolatokat hoz létre az emberek között, csoportokat és hálózatokat állítva fel, amelyek aztán megerősítik az egyéneket és a családokat, ha megkapják a számukra szükséges és megfelelő támogatást.

Katalizálás. Bár az emberek maguk is rendelkeznek forrásokkal, továbbiakra van szükségük ahhoz, hogy saját meglévő forrásait megfelelő mértékben mozgósítani tudják. A szakember feladata ennek a taktikának az esetében az, hogy kiegészítő forrásokat tár fel a kliensek számára, és így eléri, hogy a folyamat elinduljon és a tevékenység megerősödjön.

Megalapozás (*priming*). E szakmai tevékenység mögött az a feltételezés áll, hogy a kiszolgáltatottságot (*powerlessness*) részben az okozza, illetve az erősíti meg, hogy az egyének és a számukra létfontosságú szolgáltatásokat nyújtók közötti találkozások nem megfelelően valósulnak meg. A kliensek kedvezőbben reagálnak akkor, ha a körülmények nem fenyegetőek a számukra. Ha egy tevékenységet például nem értékelnek szabályszegésként, vagy a külső nyomásnak való behódolásként, nagyobb az esély arra, hogy a rendszer megfelelően működik. A megalapozás taktikáját alkalmazó szakemberek előkészítik, megalapozzák a pozitív kapcsolatot a rendszer és a kliens között, még mielőtt a megoldást igénylő problémák felmerülnének (Solomon 1985).

Információ- és tudásátadás. A szakemberek információkkal látják el klienseiket azokra a területekre vonatkozóan, amelyeket mindkét fél fontosnak tart. Ilyen téma lehet például az ország társadalmi-gazdasági helyzete, a közösség korábbi törekvései, a politikai pártok platformjai. Az információt számos különféle módon lehetséges átadni: írott összefoglalók formájában, szóban vagy informális találkozókon (Couto 1989; Serrano-Garcia 1984). A hivatalos oktatásban nem részesült emberek szövegértelmezési problémáinak ösztönzően kell hatnia a szakemberre: arra kötelezi ugyanis, hogy jobb oktatóvá váljék, hogy maga is fejlődjön a tudás és az információk megosztásában.

A legfőbb alapelv az, hogy nincs olyan téma, amiről ne lehetne tanulni vagy beszélni. Nem tarthatunk vissza információt vagy tudást csupán azért, mert az embereknek értelmezési nehézségeik akadnak. A szakember felelős azért, hogy segítséget nyújtson minden egyes értelmezési nehézség esetében, amivel a klienseknek meg kell küzdeniük.

Készségfejlesztés. A tervezői, szervező- és értékelői készségeket általában csoportos keretek között lehet fejleszteni. A szakember a következő módon dolgozik ennek a taktikának az alkalmazásakor: elősegíti a csoportban a lehető legnagyobb számú résztvevő közreműködését, azonosítja a közösség rendelkezésére álló forrásokat, megtanítja, hogy lehet ezeket egyesíteni, meggyőződik róla, hogy a tevékenységeket előre eltervezik. Olyan egyértelmű döntéshozási módot vázol fel és tár a közösség elé, amelyben hangsúlyos helyet kap a probléma meghatározása, a helyzetértékelés és más módozatok felvetése, akárcsak a feladatok kiosztása. Nem végez el olyan feladatot, amelyet a résztvevők nem akarnak ellátni, támogatja azokat a csoportnormákat, amelyek elősegítik a feladatok elvégzését, a gyűléseken és minden tevékenységet követően előre eltervezett időt szentel az értékelésnek. Támogatja a nem hierarchikus szervezeti struktúrát, amelyben konszenzussal születnek a döntések, és törekszik arra, hogy a feladatokat egyenlő módon osszák el (Serrano-Garcia 1984).

Modellezés. A szakember az együttműködő viselkedés és párbeszéd modellje. Ebben a módszerben a fontos interperszonális készségek nem szóban, hanem a gyakorlatban való bemutatás révén jutnak el a kliensekhez, és a gyakorlati tevékenységek erősítik meg. A modellezés a különböző feladatok elvégzését is magában

foglalja, ami lehet például főzés, takarítás, adománygyűjtő dobozok készítése, de akár szállítás vagy bármilyen más tevékenység is. A szervezeti kereteken belül a szakember maga is mindent elvégez, amit a többiek, és ennek révén az *empowerment* szempontjából fontos értékeket erősíti meg. Például nők vezethetik le az összes gyűlést, a résztvevőknek a szakemberekénél aktívabb szerepe lehet, a döntéseket pedig az egész csapat közösen hozza, és ezután fogalmazzák meg.

Az értékrendszer pontos megfogalmazása. A szakemberek szavakba öntik az értékeket, amelyek fontosak az adott csoport és a közösség számára. Ilyen lehet a lakók önálló feladatvégzési képessége, a szükségletek és problémák azonosításának képessége, a kulturális sokszínűség és az egyéni különbségek, a minden férfin és nőben fellelhető vezetői potenciál felismerése, a hatékony szervezés fontossága, az igény a büszkeség és a közösséghez való tartozás együttes kifejezésére, végül a kollektív felelősség fontossága.

A kételkedés. A szakember szótárában a *miért?* rendkívül fontos szó. Meg kell taníttatni klienseinek, hogy kételkedjenek, és minden helyzetben tegyenek fel kérdéseket. Miért nem lehet ezt így csinálni? Miért szükséges ezt a szokásos módon tenni, és miért nem lehet másképp? Miért mindig ugyanazt a módszert alkalmazzuk? Miért nem így gondolkodik mindenki? A kérdések fontosabbak a rájuk adható válaszoknál, hiszen a cél a kritikai hozzáállás elősegítése az adott társadalmi helyzetben (Serrano-Garcia 1984).

Informális beavatkozások. A tevékenység informális, közvetlen struktúrája igen fontos, hiszen a kurzusok és műhelymunkák a szakembereket erősítik meg pozíciójukban, és a tanuló hiányosságait emelik ki, növelve ezzel a távolságot a szakember és a többiek között, ami pedig a készségek elsajátításának elutasításához vezethet. Némely szerző úgy érvel, hogy a megfigyelésen, a csapatmunkán, a próba-szerencse alapú tanuláson, a visszajelzésen és a kritikus elemzésen alapuló beavatkozási módszerek előnyösebbek (Serrano-Garcia 1984).

Társadalmi technika. A szakmai eszközök alkalmazása olyan módon, hogy ezeket „sokszorosítani” is lehessen a társadalmi élet során lényeges képességek és készségek erősítése érdekében. A társadalmi technikának egyszerűnek, olcsónak, hatékornak, decentralizálnak, rugalmasnak kell lennie, és alkalmazkodnia kell a helyi értékekhez, elképzelésekhez és szokásokhoz. A technikák kifejezetten fontos szerepet játszanak abban, hogy – a mindenki számára hozzáférhető folyamatok és eljárások segítségével – megtörhető legyen a kizárólag bizonyos technikákat alkalmazó szakértők hegemoniája, továbbá a lehető leginkább mérséklődjön a szakértőktől és azok véleményétől való függés (Fawcett et al. 1984).

Technikai segítség. Számos, az *empowerment* jegyében dolgozó szakember technikai segítséget is nyújt. Megtaníthatják az egyéneket és a közösségeket arra, hogyan léphetnek kapcsolatba hasonló szükségletekkel rendelkező közösségekkel; segíthetnek abban, hogy az emberek felfedezzék a helyi szinten jelentkező problémáik okát, közreműködhetnek a helyi tudásbázis kialakításában, ami hozzájárulhat az adott hely jövőjének tervezéséhez, támogatást nyújthat azokon a területeken, amelyek a közösség élete szempontjából fontosak (mint például a marketing, a közgazdaságtan vagy épp az utazás megszervezése, árának kalkulálása) (Couto 1989).

A szakemberek empowerment folyamata

Az elmúlt évtizedben a szervezeti fejlődés és a szervezetfejlesztés terén új megközelítések sokasága bukkant fel a szakirodalomban, amelyek az alkalmazottak *empowerment* folyamatát minden szinten összekapcsolják a progresszív vezetésre és a teamépítésre vonatkozó elképzelésekkel (Tjosvold 1991; Plunkett és Fournier 1991; Peters 1992).

Az *empowerment* az innovatív ötletek szükségességét megérző és a versenyt vállalni kénytelen szervezetek számára alapvető szükségletet, az üzleti fejlődést segítheti. Ebben a megközelítésben a szervezet vezetője az *empowermentet* elősegítő szakember, és az alkalmazottnak van szükségük az *empowermentre*. E megközelítés mellett szól az az alapvető érv, hogy a megalázott vagy engedelmességre kényszerített dolgozók nem segítik elő az innovációt, és nem is vállalják a felelősséget a munkahelyi problémák megoldásáért. Az a dolgozó viszont, aki aktív és magabiztos saját erősségeit illetően, kötelezettségeinél is többet vállal, kezdeményező és kreatív lesz, és egyformán igyekszik hozzájárulni saját és cége sikeréhez. Az *empowermentre* tanítás lehetőségek sorát nyitja meg: idetartozik a kockázatok vállalása, a döntéshozatalban való részvételre törekvés, a személyes tapasztalatokon túllépő, kritikai jellegű tudás megszerzése és a jövőkép kialakítása. Fontos, hogy mindezek a szakembert is jellemezzék.

Az *empowerment* folyamatának révén az emberek elegendő erőt gyűjtenek, így elég erőssé válnak ahhoz, hogy részt vegyenek a különböző eseményekben, kivegyék részüket az életüket befolyásoló intézmények munkájából, sőt megpróbálják befolyásolni azokat.

Az egyéni *empowerment* folyamata magában foglalja az egyes embernek azt a képességet, hogy megszerezze az élete befolyásolásához és irányításához szükséges tudást és készségeket, illetve hogy aktív részese lehessen mindazok életének, akik fontosak neki. A szakembereknek azért fontos az *empowerment*, mert nem jelenthetnek bátorító és ösztönző környezetet mások számára, ha ők maguk meghunyászkodnak és megalázkodnak. Aki nem építi be saját életébe az *empowermentet*, az nem lesz képes rá, hogy másokat erre ösztönözzön.

Vegyük például a tanárokat! Nekik olyan értelmiségieknek kell lenniük, akik a tudást és az információt arra használják, hogy gondolkodásra sarkallják a diákokat; ők nem a tudást továbbító robotok. A jelenlegi oktatási rendszer elszigeteli a tanárokat, szabályozásokkal és instrukciókkal korlátozza őket, és nem teszi lehetővé, hogy a tananyag kiválasztásában és átadásában felhasználják megszerzett tudásukat. Az a tanár, aki képtelen felnőtt döntést hozni, nem készíthet fel másokat a felnőttkorra. Ha minden lépését árgus szemekkel figyelik, és nem bíznak meg benne, hogyan taníthatná meg másoknak, hogy mi az önállóság és a bizalom? A tanároktól elvárják, hogy megtanítsák: mit jelent kockázatot vállalni, alternatívákat latolgatni, szövetséget alkotni, de mindeközben hivatásuk gyakorlása során mechanikus, technikai szempontok szerint kell eljárniuk (Giroux 1987).

A segítő szakembereknek mindezt maguknak kell megtapasztalniuk ahhoz, hogy megtaníthassák klienseiknek, hogyan alkossanak másokkal szövetséget és koalíciót, illetve hogyan vegyék a szervezeti akadályokat, hogyan vegyenek részt a politika formálásában (Pinderhughes 1983).

Azok a szakemberek, akik beépíthetik klienseikkel való kapcsolatukba az *empowermentet*, könnyen az egyenlőség csapdájába eshetnek, hiszen az *empowerment* filozófiája tagadja a hatalmi viszonyok és az egyenlőtlenség létjogosultságát a szakember-kliens viszonyban (Hasenfeld 1987). Ráadásul a szervezet lényegesen megköti a független szakemberek kezét munkájuk során. A hatalom nélküli alkalmazottak reakcióit a visszahúzódság, a hatékonyság hiánya, a kiégés jellemzi, és gyakran elhagyják az intézményt. Egy önsegítő csoportban kapható kölcsönös támogatás *empowerment* folyamatot indíthat el ebben a helyzetben.

Ebből már láthatjuk, milyen elengedhetetlen az *empowerment* bármely formája esetén a csoport támogató környezete: az egyéni *empowerment* eléréséhez nem elegendő maga a szakember. A kölcsönös támogatásra épülő csoport szervezeten belüli szubkultúrát alakít ki tagjai számára, és visszaveti a szervezeti kultúra okozta, hatalomtól megfosztó, gyengítő folyamatokat (Sherman és Wenocur 1983).

A társak alkotta csoporton felül azonban a szakembereknek több önállóságra és diszkrécióra van szükségük ahhoz, hogy megfelelő *empowerment* politikát és gyakorlatot alakíthassanak ki a jóléti szolgáltatásrendszeren belül. Továbbá igen fontos egy újfajta, kevésbé hierarchikus és sokkal inkább decentralizált szervezeti struktúra kiépítése (Handler 1990).

Véleményem szerint a szakemberek saját egyéni *empowerment* folyamata nem központi kérdés, amelynek nem szabad az *empowerment* jegyében zajló szakmai gyakorlat kiemelt problémájává válnia. Arra a kérdésre, hogy a szakemberek által átélt *empowerment* ilyen gyakorlatot eredményez-e, más a válasz az egyedi szakember esetében, illetve a szervezet egésze szempontjából. Ami a személyes szintet illeti, az *empowerment* értékközpontú ideológiai választás, és az ez iránti elkötelezettség erkölcsi és szakmai döntés is egyben. A szakmai választás nem csupán vagy nem elsősorban a szakember szakmai álláspontján és a szervezeten belüli státuszán múlik, hanem szakmai elkötelezettségén és értékválasztásain is. A szervezeti szinten pedig az alkalmazottak *empowerment* folyamata a szervezetfejlesztés hatékony eszköze lehet, ami elősegíti az *empowermenten* alapuló gyakorlat kialakulását, mivel az *empowerment* átfogó változást hoz mind a kliensekkel kapcsolatban, mind a munkatársak között. Hatékony és a szervezet számára jövedelmező megközelítésmód, amely könnyen elterjeszthető mind a szervezet és az alkalmazottak, mind az alkalmazottak egymás közötti viszonyában. Az egyes alkalmazottak akkor is az előbbiek szerint döntenek és mérlegelnek, ha a változás folyamata szervezeti szinten és irányítással zajlik.

Ebben a helyzetben ugyanakkor a szervezeti kontextus teljes mértékben megváltozik. Az ebben a szellemben dolgozó szakembert nem kötik és nem akadályozzák a lojalitással kapcsolatos erkölcsi kérdések, ha az *empowerment* jellemezte szakmai utat választja.

Az *empowermentnek* mindenképpen kölcsönös folyamatnak kell lennie. Mindenképpen változást hoz a szakember és az általa segített emberek viszonyába. Mindkét félnek aktívan és bátorítóan hozzá kell járulnia a másik fél *empowerment* folyamatához, de a középpontban nem a szakember, hanem a kliensek *empowerment* folyamata áll (Adams 1990).

A fejezet zárásaként fontos megjegyeznünk, hogy a befolyásos szakemberek (például az ügyvédek, orvosok és mások, akik megjelenhetnek ebben a kontextusban) nem arról híresek, hogy klienseik *empowerment* folyamatát támogatnák és elősegítenék. Ezért nem lehetünk biztosak abban, hogy ha a jelenleg hatalom

nélküli, befolyással nem rendelkező szakemberek hatalomhoz jutnak, nem ugyanúgy viselkednének-e, mint a jelenleg is hatalommal bírók. Valószínű, hogy azok a szakemberek, akik korábban maguk is megtapasztalták a hatalom hiányát, nagyobb eséllyel fel tudják ismerni a kiszolgáltatottság veszélyeit és az általa okozott sérüléseket. Szintén valószínűsíthető, hogy képesek lesznek igazságosabb, segítségnyújtáson és párbeszeden alapuló viszonyokat teremteni annak érdekében, hogy változtassanak a helyzeten. Ez azonban csupán talál-gatás, és hogy mi valósul meg belőle, az sokféle körülménytől függ.

Összegzésként fontosnak tartom megjegyezni, hogy az *empowerment* az inspiráció és az innováció forrá-sa a társadalmi és személyes változások terén a szakemberek számára. Feltételezhetjük, hogy az *empowerment* fémjelzte szakmai tevékenység nem csupán a munkaidőre korlátozódik egy-egy szakember életében, hanem befolyással van életének és hiedelemeinek különféle szintjeire és területeire. Az *empowerment* el-mélete olyan eszmerendszer, amelynek követői pontosan tudatában vannak annak, hogy az valójában egy világnézet. Az a szakember, aki magáévá teszi és alkalmazza, azért tesz így, mert számos, a szakmaiságra, a szubjektivitásra, a társadalmi problémák eredetére vonatkozó elgondolásával egyetért, és mindezek össz-hangban állnak elképzeléseivel, értékrendjével, céljaival és szándékaival.

Összegzés

Az egyéni *empowerment* alapvetően a társadalmi keretek között zajló személyes fejlődési folyamatként értékel-hető – a kiszolgáltatottságból való kilépés, elmozdulás egy aktív élet felé, amelyben az egyén tényleges cselek-vési képességgel rendelkezik, beleértve a jövőjével és környezetével kapcsolatos kezdeményezőkészséget is. A közösségi *empowerment* magában foglalja a közösség részleges, ideiglenes és dinamikus egységként való értelmezését is, ami abból az emberi szükségletből ered, hogy együttesen cselekedjünk, és másokkal azono-sulhassunk. A közösségi *empowerment* megvalósulhat egy adott földrajzi területen, ahol az ott élőknek közös jellemző tulajdonságaik vannak, de kialakulhat olyan csoportokban is, amelyekben a származás, az életkor, a nem vagy a testi fogyatékos-ság jelenti a közös jellemző tulajdonságot.

Az egyéni és közösségi *empowerment* bemutatása során kitértem a fogalom politikai jelentésére is ebben a fejezetben. Az *empowerment* folyamatának minden szintjét politikai folyamatként értelmeztem, amire a fe-minista gondolkodás is hatással volt, és ez a társadalmi változás fogalmához új réteget adott.

Az *empowerment* folyamatának fő eszköze a csoport és a közösségi szervezet megléte. Ezeken a tere-peken az egyén aktív kapcsolatba léphet környezetével, és lehetővé válik az egyén, a csoport és a környezet változása, ugyanazon folyamat keretén belül.

Az *empowerment* jegyében zajló gyakorlatot arról lehet felismerni, hogy az adott szakember kritikus hoz-zzáállást tanúsít saját magával és munkájával kapcsolatban. Az *empowerment* szellemében végzett munka azt jelenti, hogy a szakember olyan folyamatok szolgálatába állítja szakértelmét, amelyek eredményeképpen *empowerment* valósul meg. Az ilyen szakemberek azokat a stratégiákat választják ki az ismert szakmai esz-köztárból, amelyek lehetővé teszik és elősegítik az *empowerment* folyamatát.

A szakmai gyakorlatról folytatott vitákban általában felmerül magát a szakembert érintő, rá vonatkozó *empowerment* folyamat kérdése is. Ennek a szükségessége (vegyük például a tanárokat vagy a nagyobb szervezetekben alkalmazott szociális munkásokat) különösen hangsúlyos, túl azon, hogy minden egyes embernek szüksége van az *empowerment* folyamatára. E mellett az szól, hogy azok a szakemberek és segítők, akik maguk átérték az *empowerment* folyamatát, hatékonyabbak lesznek ennek elősegítésében és átadásában. Ez az érvelés azonban még bizonyításra szorul, mivel számos szakember – hatalma és befolyása ellenére (mint például orvosok, ügyvédek) – nem kíván részt venni az *empowerment*ről szóló diskurzusban.

3. fejezet

AZ EMPOWERMENT ELMÉLETÉNEK MEGALKOTÁSA

Egy metaelmélet keresése

Az *empowerment* elmélete igyekszik helyet szorítani magának mindazon új társadalomelméletek között, amelyek a személyest a társadalmival, az egyént a társadalommal, a mikroszintet a makroszinttel próbálják meg összekapcsolni. Nem csupán a jelen tanulmány módszertanához tartozik hozzá az egyéni és a kollektív összekapcsolása, sem organikus-biológiai, sem pedig szisztematikus-mechanikus módon; a közelmúltban ugyanis ez jelentette a szociológia egyik nagy kihívását (Ritzer 1988). Esetünkben a mikro- és makroszint közötti kapcsolat feltárása a cél. Az egyén – vagyis a mikroszint – számára az *empowerment* folyamatát a saját befolyás növekedése és a hatalomnélküliségből való kilépés, az átalakulás folyamata jelenti. A közösségi *empowerment* – azaz a makroszint – kollektív társadalmi folyamat, amely során létrejön egy közösség, növekszik a környezetre kifejtett hatása, és kialakul a döntéshozatal folyamata, amelyben csoportok, szervezetek és közösségek vesznek részt. Emellett az *empowerment* folyamatát elősegítő szakmai elmélet kifejlesztésére is szükség van; ennek segítségével ugyanis az elvont elmélet az intervenció gyakorlati eszközévé alakul át.

Az *empowerment* elméletében a mikro- és makroszintek meggyőző integrációjára van szükség ahhoz, hogy az egyén, a közösség és a szakmai környezet közötti viszonyok tisztán láthatók legyenek. Az integráció vizsgálata során három olyan elméletet mutatunk be, amelyek kísérletet tesznek az egyén és viselkedésmódja, valamint a társadalom és a társadalmi folyamatok összekapcsolására. Ezek felvázolása során megpróbálkozom az *empowerment* folyamat elméletének megalkotásával is.

A mikro- és makroszintek integrációja a feminista gondolkodásban

Az a feminista érvelés, amelyik szerint a személyes egyet jelent a politikaival, a mikro- mint személyes és a makro- mint társadalmi terület közötti fal lebontását célozza. A személyes és a közélet területének éles elkülönítése tulajdonképpen egyfajta társadalmi eszköz. Célja, hogy elszigetelje a nőket, és elszakítsa őket az életről és a társadalomról vallott nézeteiket igazoló közösségektől (Ackelsberg 1988). A magántevékenység és a társadalmi szerkezet között fennálló kölcsönhatás felismeréséhez arra van szükség, hogy összekapcsoljuk a személyes világ és a politika, valamint a közélet történéseit. Az önálló egyéniségként létező nő értékrend-

szerében és elképzeléseiben beálló változások, a saját maga számára kitűzött célok, a maga választotta életstílus és egzisztenciális problémái értelmezésének módosulása politikai kinyilatkoztatásként is értelmezhetők. Ennek pedig egyértelmű célja megváltoztatni azokat a társadalmi struktúrákat, amelyek hatással vannak a nők életére (Van Den Berg és Cooper 1986).

A *társadalmi individualitás* fogalma (Griscom 1992) explicitté teszi a feminista dialektikát. A nő a társadalmi realitáson belüli egyéniség: része annak a társadalmi realitásnak, amelyen belül felnevelkedik, és amelyben kialakulnak az ellentmondások közte és a társadalom között. E holisztikus látásmód szerint az egyén, a mások és a közösség közötti különbségtétel mesterséges, hiszen ezek egymással összefüggésben alakulnak ki, az egységes összetett egészen belül. Az egyes nő hatalomnélkülisége, ami a hozzá hasonló helyzetűekkel való együttműködés során megváltozik, olyan folyamat, amely a teljes női társadalmat erővel, hatalommal gazdagítja: igazi *empowerment* folyamat.

A feminista gondolkodás hadat üzen az objektivitás illúziójának. Mivel a társadalmi világról alkotott tudás mindig egy adott társadalmi pozícióból születik, nem létezik átfogó és egységes társadalmi rálátás. A társadalmi struktúra különböző pontjain elhelyezkedő egyéneknek különböző ismereteik vannak a világról. Ebből következően, amikor egy-egy társadalmi nézetet objektívként és egyedül érvényesként mutatnak be, az csupán arról tanúskodik, hogy egy adott csoport túl nagy hatalmat szerzett magának a társadalmi rend keretein belül (Lengermann és Neibrugge-Brantley 1988).

Számos lényeges gondolat következik ebből.

A termelés, működtetés és fenntartás a társadalom alárendelt rétegeire hárul – akik a legtöbb esetben láthatatlan munkát végeznek, és még csak nem is becsüli meg őket a társadalom; de még ők maguk sem tartják nagyra magukat és munkájukat. Mindennek az oka az uralkodó társadalmi ideológiában keresendő. Az előbbieket következőben eltorzult kép alakul ki a társadalomban a termelés valódi folyamatáról (Markusen 1980). Vegyük például egy hatalmas vállalat igazgatóját: nyugodtan élhet a munkájának, és akár minden idejét ott töltheti, hiszen a felesége gondoskodik róla, a gyerekeikről, még idősödő szüleiről is, és persze az otthonukról. A feleség otthon végzett láthatatlan munkájának nincs gazdasági értéke a cég számára. Státuszuktól függetlenül általában a nők azok, akik ezt a fajta láthatatlan munkát végzik. Vezetik a háztartást, takarítanak, főznek, érzelmi és szexuális szolgáltatást nyújtanak. Ha fizetett állásban foglalkoztatják őket, a nők legtöbbször szervezési feladatokat látnak el: vendéget fogadnak, találkozókat szerveznek, közvetítenek – amihez az is hozzátartozik, hogy félbeszakítják őket, és mellesleg ennek a fajta munkának sincs nagy becsülete. A nők mindezeknél sokkal nyilvánvalóbb munkáját azonban a társadalmi „termeléshez” való hozzájárulás, vagyis az anyaság jelenti. Ezt viszont egyfajta idealizált hangulat lengi körül, csakhogy ennek nem sok köze van a valósághoz.

Ennek következtében azután a nők mintha a tűzvonalon állnának: egyik oldalról az uralkodó társadalom alkotta szerepkör hatalmasodik fölük, ami viszont elszigeteli őket saját tapasztalataiktól, értelmezéseiktől. A saját maguk realitása és a társadalmi általánosítások összeegyeztethetatlensége állandó disszonanciát terem. A nők pedig úgy egyensúlyoznak ebben a helyzetben, hogy közben azt érzik, hogy el vannak szigetelve a társadalomtól. Ezen a bizonyos tűzvonalon a különböző nők különféleképp küzdenek a túlélésért: némelyek

hagyják elnyomni magukat, mások tehetetlenséggel védekeznek, megint mások láznak, de olyan is akad, aki lépéseket tesz a társadalmi változás érdekében (Lengermann és Neibrugge-Brantley 1988).

Mindaz, amit a nők kapcsán felsoroltunk, vonatkoztatható bármilyen hatalom nélküli (*powerless*), másoknak alárendelt emberre, csoportra – igaz, nem ugyanilyen formában. Ezek az emberek nem tudják egyénként kifejezni magukat, és a legtöbbször csak csendben elfogadják azt, ahogy mások magyarázzák tetteiket és sikertelenségüket.

Ez a hallgatás kultúrájának forrása – a hallgatásé, amely az egyenlőtlenségben élők helyzetének jellegzetes velejárója (Gaventa 1980).

A feminista elmélet arra a következtetésre jut, hogy meg kell kérdőjelezni a férfiak uralta tudományok (pl. a szociológia) által megalkotott és elfogadott kategóriákat. Ezek helyett alternatív fogalmak kialakítására van szükség, amelyek segítségével a láthatatlan és hátrányos helyzetű, alárendelt szubjektumok számára is megmagyarázható lehet a világ (Lengermann és Neibrugge-Brantley 1988).

Az elméleti szakembereknek részt kell venniük a megismerési folyamatok dialektikus elemzésében, és tudatában kell lenniük a szubjektum és objektum között feszülő állandó ellentétnek, ami kölcsönhatást és folytonos változást okoz. A megismerőnek (a szubjektumnak, illetve az elméleti tudósnak) el kell ismernie a közte és a megismerés tárgya (az objektum) között fennálló kölcsönhatást. A társadalmi világról alkotott tudás ugyanis mindig egy adott társadalmi pozícióból eredeztethető, illetve egy adott pozícióból jön létre.

A személyes és a politikai szféra közötti kapcsolatot, ami igen fontos jellemzője a feminista megközelítésnek, szerves részévé vált az *empowerment* elméletének is. Ugyanez mondható el arról az elképzelésről is, amely szerint a feminizmus nem csupán a nőkre értelmezhető gondolatrendszer, hanem minden elnyomott és a társadalom peremén élő emberre érvényes. Az *empowerment* célja a közfigyelmet ráirányítani azoknak a csoportoknak a szenvedésére, amelyeknek nagy szükségük van a társadalmi változásokra.

A környezeti pszichológia tranzakcionális megközelítése

A környezeti pszichológiában jelentkező tranzakcionális elmélet (Altman és Rogoff 1987) hidat épít a mikro- és makroszint – vagyis az ember és a környezet – között. A tranzakcionális megközelítésre egyaránt hatott a fenomenológia és az etnometodológia is (Berger és Luckmann 1967; Mehan és Wood 1975). E szerint az elképzelés szerint a vizsgálat tárgyát képező egységet holisztikus szemlélettel kerek egésznek kell tekinteni. Ez a legtöbb esetben egy adott esemény, amely az embereket, a pszichológiai folyamatokat és a környezetet egyaránt érinti. A tranzakcionális egész a rendszerelméletben alkalmazott egész fogalmával ellentétben nem különálló részekből áll, hanem egymástól elválaszthatatlan tényezők alkotják, amelyek értelmük és meghatározásuk révén függenek egymástól. A személy és a környezet alkotta egész folyamatosan változik. Az esemény különböző aspektusai kölcsönösen jelentéssel ruházzák fel egymást – hiszen egy adott személy másféle környezetben vagy másféle szereplőkkel körülvéve másként cselekedett volna. A megfigyelő (a kutató) szintén része az eseménynek, hiszen ő határozza meg az eseményt és annak határait, hozzáállása és

viselkedése pedig hozzájárulnak a jelenség alakulásához. Az esemény értelmezéséhez éppen ezért szorosan hozzátartozik a megfigyelő megértése az esemény során, figyelembe kell venni nézőpontját, szerepét és az eseményben elfoglalt helyzetét. A tranzakcionális elmélet pragmatikus, eklektikus és relativista. Megpróbál ugyan előrejelzést adni, de felismeri, hogy az események szükségszerűen egyediak, különlegesek és megismételhetetlenek.

Ebből az elméletből számos lényeges következtetés vonható le:

1. A változás az egészset mint egységet jellemzi – az eseményt magát. A változás elvárható, hiszen a folyamatok természetükből eredően ideiglenesek. A változás természetének értelmezése és megértése – vagyis hogy világossá váljon számunkra, mi hívja életre és milyen formában – más megközelítésektől eltérően nem azért szükséges, hogy magát a változást és annak okait megértsük. Ehelyett azért van rá szükség, hogy a jelenséget tudjuk értelmezni. Az esemény leírása és elemzése a folyamat és a változás tanulmányozására összpontosít.
2. Mivel a kutatás alapvető eleme *egy esemény*, aminek pszichológiai, időbeli, környezeti és társadalmi vetülete is van, ha ezek közül bármelyiket is kiemeljük, és a kutatás középpontjába helyezzük, a többi aspektus óhatatlanul a kontextus szerepét kapja. Ha a kutatás például az esemény pszichológiai vetületére összpontosít, a fizikai környezet válik a kutatás kontextusává.
3. Egy esemény megértéséhez igen fontos a résztvevők észleléseit és szempontjait figyelembe venni. Az elemzést ugyanis nem csupán a kutató nézőpontja határozhatja meg, hiszen ő – ahogy azt már korábban említettük – az eseménynek csupán egy aspektusát testesíti meg. A tranzakciós megközelítés azokat a módokat is vizsgálja, ahogyan a különböző megfigyelők különbözőképpen értelmezik ugyanazt az adott eseményt.
4. Módszertani eklekticizmus: a kutatási módszerek magából az eseményből erednek, nem pedig arra ráerőltetve alakulnak ki. Az elmélet és az előfeltételezések szerkezete állandó, míg a tanulmányozás módszerei, stratégiái változhatnak. A vizsgálat a problémának és a szóban forgó kérdésnek megfelelően épül fel. Éppen ezért, amikor nincs mód empirikus kutatás lebonyolítására, rendkívül fontos erről beszámolni és felhívni rá a figyelmet – így nyílhat csak lehetőség arra, hogy elméleti szinten empirikus kutatás hiányában is teljes képet kaphassunk.

A tranzakcionális elmélet alapján az *empowerment* folyamatában a szakembert a helyzet elválaszthatatlan részének tekintjük. Ebben az elméletben a hangsúly a folyamatra kerül, a kutató pedig szabadon mozoghat a fókusz és a kontextus között.

Strukturációs elmélet: Giddens duális struktúraelmélete

Giddens strukturációs elmélete (1982, 1984) – amelyet legfontosabb alapelve miatt duális struktúraelméletként is szokás emlegetni – a leginkább kidolgozott, átfogó és összegző elmélet, integráltan elemzi a mikro- és makroszintű folyamatokat (Ritzer 1988). Ebben az elméletben a társadalmi struktúrának nincs elsőbbsége az egyes emberhez képest, és ugyanez fordítva is elmondható. A társadalmi struktúra emberi tevékenység eredményeképp jön létre, ez a tevékenység pedig a környezetet jelentő társadalmi struktúra korlátai között válik lehetségessé.

Giddens arra használja a rendszer kifejezést, hogy leírja a társadalmi struktúrák nyílt, nyilvánvaló mintázatát. A társadalmi következmények – a szándékosak és a váratlanok egyaránt – az egyes emberek tevékenységéből származnak. A társadalmi rendszerek pedig tulajdonképpen sokszor előforduló társadalmi gyakorlatok, amelyek térbe és időbe ágyazódottan jelennek meg.

A szabályok és források a társadalmi tevékenység létrejötté és reprodukciója során kerülnek előtérbe. Ugyanakkor a rendszer reprodukciójának (vagyis a struktúra dualitásának) az eszközét is ezek jelentik. Az egyes ember tevékenységét társadalmi szabályok és források teszik lehetővé – a szabályok irányítják és információkkal látják el, a források pedig biztosítják számára a kellő energiát: a célt, a hatalmat és a megfelelő hatékonyságot.

Az egyes ember és a társadalmi struktúra megértéséhez egyaránt szükséges három alapfogalom: a kommunikáció, a hatalom és a szankció. Ezek egyaránt képviselik az emberi tevékenységet, a jelentés struktúráit (a kommunikációt), a szabály és autoritás rendszereit (a hatalmat), valamint az erkölcs és legitimitáció rendszereit (a szankciókat).

Giddens megtöri a társadalmi struktúra mechanikus jellegét, szabályok és források összességének tekinti, és ebből eredően az emberi tevékenység alapvető elemeként kezeli, nem pedig a tevékenység gátjaként. A struktúra minden esetben megkötő, és ösztönző hatású egyszerre (Ritzer 1988).

Kommunikáció. Annak érdekében, hogy az egyének kommunikálhassanak egymással, a jelölés szimbolikus struktúráiból értelmezési mintákat alkotnak.

Hatalom. Az uralkodás rendszerét olyan strukturális jellemzők teszik lehetővé, mint a társadalmi szabályok és az autoritás.

Szankciók. A szankciók bevezetésének háttere abban gyökerezik, hogy az egyének olyan normákra támaszkodnak, amelyek a morálitás, a legitimitációs rendszer struktúráiból származnak.

A struktúra és a tevékenység fogalma az egyes ember szintjén kel életre és születik újjá, jelentésük ugyanakkor a struktúra szintjéhez kapcsolódik.

Az *empowerment* elméletének alapjául a strukturációs elméletet választottam, mivel kritikus, sőt önkritikus, emellett holisztikus szemléletű; közvetlenül foglalkozik a hatalom fogalmával, valamint azonos elméleti keretben magyarázza a mikro- és makrojelenségeket.

A struktúra dualitásának alapelve kiválóan alkalmas az *empowerment* különböző szintjeinek magyarázatára, akárcsak bármilyen más társadalmi folyamat elemzésére. Az egyéni *empowerment* strukturális következ-

ményei nem szándékosak – lehetnek strukturális következmények, de nem ezek jelentik a folyamat lényegét. A közösségi *empowerment* ezzel szemben olyan emberi tevékenység, amely strukturális és szervezeti jellegű is, célja a fennálló társadalmi rendszer megváltoztatása és strukturális alternatívák létrehozása. A szakmai tevékenység is az egyéni működés egyik formája, amely a fennálló társadalmi rendszereken keresztül válik lehetővé. Amikor kimenetele, következménye az *empowerment* valamelyik fajtája, akkor a folyamatot felhatalmazó, megerősítő (*empowering*) folyamatnak tekinthetjük.

Az *empowerment* elmélete

Az *empowerment* definíciója

A megfelelő metaelmélet felkutatása során törekedtem arra, hogy az *empowerment* elméletének kidolgozása során többféle tudományterületről származó, különböző elméleteket vegyek figyelembe. A következőkben tehát az *empowerment* kontextuális, interdiszciplináris és többdimenziós elméletét mutatom be.

Az *empowerment* egyfajta átalakulási folyamat, amely során a kiszolgáltatott, hatalomtól megfosztott állapotról (*powerlessness*) kilépve az egyén képes lesz saját kezébe venni élete, sorsa és környezete irányítását. Ez a folyamat megnyilvánulhat abban, hogy az egyes ember úgy érzi, jobban tudja kontrollálni az eseményeket; vagy valóban fejlődés történik ezen a téren.

A hatalomtól megfosztó (*disempowering*) társadalmi folyamatok a kiszolgáltatottság érzését keltik a megélt vagy hátrányosan megkülönböztetett csoportok tagjaiban. Ennek az érzésnek a következménye, hogy az egyén értéktelenné érzi magát, önvád gyötri, érdektelenné válik környezete iránt, és elidegenedik tőle, emellett pedig képtelenné válik önmaga érdekében fellépni, illetve egyre inkább függ a szociális szolgáltatásoktól és a probléma megoldásával foglalkozó szakemberektől.

Az *empowerment* a passzivitásból való kilépés, egy aktívabb állapot kialakulása. Az erre való igény az emberi lét alapvető velejárója; így azt is mondhatjuk, hogy aki kiszolgáltatott, hatalom nélküli életet él, az nem realizálja a benne lévő lehetőségeket. Mivel a kiszolgáltatottság gyökerei az egész népcsoportokat a hatalomtól megfosztó társadalmi folyamatokban keresendők, az *empowerment* folyamatának célja az, hogy kifejtsen hatását az elnyomott emberekre, valamint a környezetüket alkotó társadalmi struktúrára, ennek korlátaira és lehetőségeire.

Éppen ezért három összefüggő folyamat eredményeként határozhatjuk meg az *empowerment* folyamatát, amelyek kiegészítik egymást, és mindegyik hozzátesz a másik kettőhöz.

Az egyéni *empowerment* folyamata valójában a legkülönbözőbb körülmények között jelentkezhet és valósulhat meg, még hozzá anélkül, hogy bármilyen kapcsolatba kerülne a másik két folyamattal. Ugyanakkor abban az esetben, ha társadalmi változások folyamatában, csoportokban vagy szervezetekben való aktív részvétel formájában jelentkezik, különleges értéke van mind az egyén, mind környezete számára.

A közösségi *empowerment* folyamata társadalmi változások folyamatoként értelmezhető, amely magában

foglalja egy közösség megszervezését és létrehozását. Közös megkülönböztető jegyekkel leírható közösség ez, amely társadalmilag stigmatizált, és hátrányos megkülönböztetéstől szenved. Egy ilyen közösség azután olyan képességeket sajátít el, amelyek lehetővé teszik számára, hogy saját maga alakítsa környezetét és befolyásolja annak jövőjét. A közösségi *empowerment* folyamata során kialakul a felelősségtudat, az elkötelezettség és a közösségi túlélésért való küzdelem képessége, valamint a problémamegoldó készségek és az életminőségre hatással lévő környezeti változások befolyásolásához szükséges politikai hatékonyság is.

Az *empowerment*et eredményező szakmai tevékenység olyan beavatkozás, amelynek egyéni és közösségi szinten egyaránt hatása van. Az ilyen szakmai tevékenység a társadalmi rendszerekből ered, és azoknak az egyéneknek és közösségeknek a segítségét és bátorítását tűzi ki célul, akiknek az életébe beavatkozik.

Az egyéni empowerment, azaz az egyes ember fontossága

Az *empowerment*re való képesség minden egyes emberben megvan, mondhatni, alapvető emberi tulajdonságunk; a változás lehetősége emberi létezésünk egyik fontos összetevője. Ha szisztematikusan és folyamatosan korlátozzák hatalomgyakorlási képességünket, az gyakorlatilag emberi mivoltunk tagadásával egyenértékű. Az ember akkor szűnik meg önmaga lenni, amikor elveszti azt a képességét, hogy befolyásolni tudja környezetét, a világot (Giddens 1984). Emberi lénynek lenni a szó teljes, átfogó értelmében annyit jelent, hogy szándékos tevékenységet végzünk annak érdekében, hogy adott célokat elérjünk; más szavakkal: környezetünk befolyásolásával változást hozunk.

Vannak olyan körülmények, amelyek között emberi mivoltunk ilyen értelemben nem érvényesülhet. Előfordul, hogy olyan sok akadállyal szembesül az egyes ember saját életében, hogy elveszti az uralmát felette, és teljesen cselekvésképtelenné válik. Fontos ugyanakkor megjegyeznünk, hogy alapvető különbség van aközött, ha valaki azért képtelen cselekedni, mert nincs más választása, vagy mert képtelen a cselekvésre. A passzivitás nem mindig azt jelenti, hogy az egyes ember ne lenne képes a cselekvésre (Mann 1986).

Az *empowerment* kontextuális elmélete azt igazolja, hogy létezik kapcsolat a magán- és a politikai szféra között. Az elmélet politikai szempontból elemzi a társadalmi életben megjelenő egyéni kérdéseket. Az egyes ember annak alapján értelmezi életének politikai vonatkozásait, amilyen tudása van ezzel kapcsolatosan. A nyugati demokráciákban az egyének tudatában vannak bizonyos társadalmi értékeknek. Tudják, hogy az autonómia, a szabad, önálló működés alapvető szükségletek, valamint azzal is tisztában vannak, hogy a szabadság és a felelősség együttesen vannak jelen a társadalomban, egymással egyensúlyt alkotva. Bár az egyének abszolút értelemben semmiképp sem szabadok, elvileg mégsem kötik őket a kizsákmányolás, az egyenlőtlenség és az elnyomás korlátai. Egyéni szinten kialakul egy privát politikai válasz ezekre a problémákra, ezt nevezi Giddens (1991) életpolitikának. Kollektív szinten pedig az életpolitika arra összpontosít, hogy mi történik azokkal, akik már elérték egy bizonyos szintű tudatosságot (*consciousness*), a cselekvőképesség kezdeti fokát, és szükségük van a közösségi *empowerment* folyamataira annak érdekében, hogy személyes autonómiájukat megvalósíthassák.

A közösségi empowerment, azaz a társadalmi struktúra alakító hatása

Az egyén tehát saját, személyes politikai értelmezését keresi – és ez már az egyéni *empowerment* folyamat eredménye –, ami pedig a társadalmi struktúra szintjén lezajló változások iránti igényt hoz létre. A közösségi *empowerment* folyamatára akkor kerül sor, amikor a változások iránt felgyült absztrakt igény kezd formát ölteni a társadalmi struktúrában. Más szavakkal: az egyéni *empowerment* folyamatában összegyűlnek a közösségben jelen lévő lehetőségek. Ezenfelül a közösségi *empowerment* megvalósításához saját forrásokra is szükség van. A források két különböző csoportot alkotnak, amelyekre – és a köztük lévő koordinációra – mindenképp szükség van:

1. azokra az emberekre, akik felismerték, hogy nem csupán saját személyes vágyaik érdekében hajlandók cselekedni – ugyanakkor még csak életminőségük javításáért küzdenek;
2. külső segítőkre – olyan szakemberekre és egyéb szereplőkre, akik részt vesznek a tervezett változás folyamatában, szabályokkal és forrásokkal támogatják: segítik felismerni a jelentését, legitimálják, és hatalmukkal is hozzájárulnak a változáshoz. Így elősegítik egy közösség létrehozását, valamint támogatják gyarapodását és befolyásolási képességét.

Az életpolitika fogalma az *empowerment* fogalmának demokratikus kontextusát hangsúlyozza. Az *empowerment* folyamatát meghatározzák a már létező, fennálló körülmények – vagyis az a társadalmi struktúra, amely lehetővé teszi vagy korlátozza. Azok a politikai rendszerek, amelyek nem ismerik el az egyén változásra és cselekvésre való jogát – és az emberi lét lényegének azt tekintik, hogy köteles engedelmessé válni –, a demokratikus rendszertől rendkívül eltérő módon alakítják a társadalmi folyamatokat. A demokratikus rendszer ugyanis – legalábbis az elvárások szintjén – megengedi és bátorítja az egyének közös (és közügyeket érintő) döntésekben való részvételét.

Ilyen módon működik a struktúra dualitásának elve. A társadalmi tevékenység mellett a civil szerepvállalásnak teret nyitó és azt legitimáló társadalmi struktúra is befolyásolja az *empowerment* jellegét és vonulatát – a politikai rendszer, a közpolitika, a források elosztása révén –, és döntő szerepet játszik a kezdeményezés terén. Az egyes embernek ugyanakkor számos módszer áll rendelkezésére ahhoz, hogy kezébe vegye élete irányítását, még akkor is, ha a struktúra komolyan korlátozza a lehetőségeket. Éppen ezért a társadalmi viszonyok még akkor is kölcsönösek, ha aszimmetrikusak – az egyén pedig sosincs források híján annyira, hogy teljes mértékben képtelen lenne hatással lenni másokra. Ez még akkor is igaz, ha a másik fél kiemelkedően előnyös helyzetben van, és sokkal inkább módjában áll kezébe venni az irányítást, és hozzáfért az adott forrásokhoz (Davis 1988).

Az *empowerment*et elősegítő szakmai tevékenység ösztönzi és bátorítja mind az egyéneket, mind a közösségeket, hogy saját kezükbe vegyék életük irányítását. Olyan beavatkozási módokat dolgoz ki, amelyek segítségével az emberek befolyásolni tudják életük alakulását, és változásokat idézhetnek elő. Az *empowerment* folyamatában az egyének megtanulnak belehelyezkedni bizonyos társadalmi szerepekbe, elsajátítják, hogyan gyakorolják szociális készségeiket, hogyan gyakoroljanak hatást más emberekre, hogyan fejlesszék

elköteleződési készségüket, hogyan vállaljanak felelősséget, és váljanak hatékonyá politikai szinten. Az el-sajátított készségek azután együttesen járulhatnak hozzá az *empowerment* céljainak eléréséhez – mind az egyének, mind a közösség szintjén.

Az egyéni jellegű források minden környezetben jelen vannak, és spontán módon is jelentkezhetnek. Igen kevés közösségnek sikerül a kiszolgáltatottság állapotából csupán saját belső forrásaira támaszkodva olyan állapotot elérni, amikor már bízik önmagában, és képes önálló döntéseket hozni (vagyis saját erejéből elérni ezt). A közösség és az *empowerment* módszerét alkalmazó szakemberek közötti találkozás nem spontán jellegű, hanem általában mesterségesen alakul ki a társadalmi rendszerben. Közpolitikai döntés eredménye is lehet (Couto 1989; Feldman és Stall 1994), de a szakember egyéni erkölcsi választásából is fakadhat (Schuman 1987).

Az *empowerment* folyamata a folyamat fenntartását és megőrzését támogató szinergiát eredményez (Katz 1984). Ahogy az *empowerment* folyamata előrehalad, a szakmai tevékenység is megerősítést nyer, és a folyamat eredményeinek következményeként, illetve magából a folyamatból eredően igazolódik annak hatékonysága, és ez bizonyos esetekben a rendszertől kapott legitimációt is jelent. A tevékenység szintjén ez annyit tesz, hogy a szakember összegyűjti tapasztalatát, szakmai magabiztosságát, illetve az újonnan szerzett tudást. Strukturális szinten pedig arról van szó, hogy megnyílik az *empowerment* folyamatát elősegítő kommunikáción, normákon és autoritási formákon alapuló új társadalmi rendszer létrehozásának lehetősége. Az *empowerment* folyamat ugyanakkor csökkenti a szakmai tevékenységet; amint a folyamat csúcspontjára ér, azzal meg is szűnik a szakmai szolgáltatásokra való igény. Minél inkább előrehalad az *empowerment* folyamata, annál inkább csökken a szakembertől való függőség (különösen igaz ez azokra a szakemberekre, akik kifejezetten kerülnek a függőség kialakítását), és emiatt egyre kevésbé lényeges maga a szakember a folyamat továbbviteléhez. Amikor egy közösség eléri az *empowerment* állapotát, már nincs szüksége azokra a szakértői szolgáltatásokra, amelyek alapvető fontosságúak voltak számára kezdeti kiszolgáltatottsága idején.

A társadalmi tudás nem objektív, és nem is semleges. Vagy a társadalmi felszabadítás, vagy az elnyomás és a társadalmi dominancia szolgálatában áll. Ugyanezen elv alapján nem lehet semleges az *empowerment* folyamata sem: az a szakember, aki nem támogatja az *empowerment* folyamatát, hátráltatja azt. Ezeket a szabályokat az ilyen gyakorlatot értelmező társadalmi elméletre is alkalmazni kell, amelynek szintén kritikainak kell lennie, hiszen nem csupán a társadalomtudós teremti meg és értelmezi a tudást, hanem azok az egyének is, akik a kutatás tárgyát képezik, és részt vesznek benne, miközben létrehozzák, és folyamatosan újratermelik (Giddens 1982). Erre a kettős hermeneutikára azért van szükség, mert ily módon lesz érvényes az a tudás, amelyet egyrészt a társadalomban élő emberek, másrészt a társadalomtudományok alkottak.

A struktúra dualitásának dinamikája az empowerment folyamataiban

Empowerment folyamatok. A struktúra dualitása az *empowerment* folyamatának rendkívül fontos dinamikai aspektusát emeli ki: az *empowerment* nem csupán az egyének személyes forrásai és képességei terén lehetséges, hanem a társadalmi struktúra szabályai és szabályozásai viszonylatában is. A Giddens (1984) által

felismert kapcsolat a társadalmi struktúra és ez egyes ember között megerősíti és igazolja, hogy a közösségi *empowerment* elősegíti az egyéni *empowerment* folyamatát is. Ebből eredően az *empowerment* értelmezhető úgy is, mint a társadalmi változások, valamint a képességek és a források aktiválásának körkörös folyamata, amely során az egyes emberek más emberekkel működnek együtt. Előbbieknek szükségük van az *empowerment* folyamatára, utóbbiak elősegítik ennek megvalósulását. Az ilyen módon kialakuló társadalmi struktúra magában foglalja a fennálló társadalmi rend elemeinek létrejöttét és újjászületését, illetve a kritikai társadalmi elemzés morális folyamatát.

A kommunikáció terén a hatalommal rendelkezők megtanulják másképpen értelmezni helyzetüket, így közös szimbolikus struktúrát teremtenek, ami lehetővé teszi, hogy másképp lássák helyzetüket és másokhoz való viszonyukat.

A normák vonatkozásában: az emberek újra megtanulják értékelni azokat az adott társadalmi normákat, amelyek hatással vannak rájuk. Aktív részeseivé válnak az erkölcsi diskurzusnak, és pusztán csatlakozásukkal is változtatnak rajta. Újjonnan kialakult társadalmi részvételükkel szankciókat alkalmazhatnak a társadalmi rendszer ellen, amihez korábban (saját hátrányukra) alkalmazkodtak. Az *empowerment* az egyének változást létrehozó képességével is leírható, de egy adott személy konkrét cselekvésben megvalósuló hatalma nem értelmezhető anélkül, hogy ismernénk a kontroll fennálló struktúráit, amelyeket adott személy megerősít, értelmez és megváltoztat a viselkedésével. A személyes hatékonyság a társadalmi rendszerekbe ágyazott strukturális irányítási formákból nyeri erejét (Clegg 1989). Ebből következik, hogy bár az *empowerment* folyamata függ attól, hogy milyen viszonyok vannak a társadalomban, de a folyamat sikerességét az határozza meg, milyen változást hoz személyes szinten, közösségi szinten és a folyamathoz kapcsolódó társadalmi rendszerek szintjén.

A közösségi *empowerment* az alapvető forrásokhoz való hozzáféréssel és az ezzel kapcsolatos képességek elsajátításával függ össze. Ezek az alapvető források kétféleképpen lehetnek: allokatív és autoritatív források. Az allokatív források alatt nyersanyagot, technológiát és ezek kombinációjából születő termékeket értünk. Az autoritatív források pedig szervezeti jellegűek, és három további alcsoportra oszthatók: (1) a társadalmi idő és tér szervezése, azaz a mindennapi élet menetének felvázolása; (2) az emberek kölcsönös szövetségén alapuló szerveződés; (3) az életesélyek szerveződése, vagyis az önfejlesztés és az önkifejezés esélyeinek összessége (Giddens 1984).

A szükséges források csoportjához való hozzáférés meghatározza, milyen mértékben képes az adott személy cselekedni és hatást gyakorolni. Minél kevésbé hozzáférhető a forrás, annál távolabb áll az egyén attól, hogy képes legyen hatást gyakorolni a társadalmi struktúrára, vagy befolyásolja a szabályok és törvények kidolgozását (amelyek aztán meghatározzák, milyen mértékben férhetnek hozzá az egyének a forrásokhoz).

Az *empowerment* nemcsak az emberi viselkedésben, de a társadalmi struktúrában is változást idéz elő. A közösségi *empowerment* lehetősége – ahogy az egyéni *empowerment* potenciálja is – megvan minden egyes emberben. Minden egyéni *empowerment* folyamat egyben a közösségi *empowerment* lehetőségét is magában hordozza, és a közösségi *empowerment* olyan környezetet teremt, ami lehetővé teszi és egyben alakítja, meghatározza az egyéni *empowerment* folyamatát (Maton és Rappaport 1984).

Mik ennek a folyamatnak a remélt következményei? Mivel elméleti folyamatról van szó, számtalan variáció létezhet – ezek közül csak néhányat emelek ki.

1. Az *empowerment* folyamata a legtöbb esetben a frusztráció érzésével kezdődik. Az egyének úgy érzik, vágyaik és a megvalósítás lehetősége között áthághatatlanul nagy a szakadék. Felfigyelnek arra, hogy olyan képességek és források lennének szükségesek vágyaik megvalósításához, amelyek bennük nincsenek meg (Kieffer 1984).
2. Az *empowerment* folyamatának kialakulásához a fent leírt érzéssel egyidejűleg szükség van a szervezett cselekvést lehetővé tevő minimális forrásokra és képességekre, valamint az e tevékenységet lehetővé tevő minimális társadalmi legitimációra.
3. Az *empowerment* folyamata ezek után annak az akaratnak a megfogalmazásával kezdődik, hogy az emberek megszerezzék a szükséges forrásokat, és kifejlesszék a szükséges készségeket annak érdekében, hogy eredményeket érjenek el saját életükben. Az elszántság és az akarat mozgósítása a folyamat első eredményeként értékelhető.
4. A vágyak kifejezésének joga és azok meghatározásának képessége az adott helyzettel kapcsolatos kritikus tudatosság megjelenésének tanúbizonysága (Freire 1985).
5. Az emberek saját képességeikbe vetett hite szintén eredmény, abban az értelemben, hogy azt érzik, képesek kézben tartani saját életüket (Bandura 1997). A személyes hatékonyság kollektív jelleget ölthet abban az esetben, ha a közösség szintjére kerül át, gyakorlati képességgé válik a környezetet érintő változásokkal kapcsolatos kollektív akciók megszervezése során.
6. A források sikeres mozgósítása jelenti a folyamat következő szintjét, beleértve ebbe a közösségi szervezetek létrehozásának és megszervezésének tudásanyagát. Ezek mind olyan következmények, amelyek arra utalnak, hogy az *empowerment* folyamata önműködővé vált (Mann 1986). Ez bizonyítja, hogy az emberek folyamatosan képesek eredmények elérésére: vagyis képesek életük irányítására, a döntéshozatalban való részvételre, és befolyásolni tudják a környezetüket.

Az egymás utáni lépések egy hipotetikus *empowerment* folyamatot alkotnak – minden egyes lépés valaminek a lezárása, és egy következő *empowerment* folyamat kezdete is egyben. A változást elindító kiindulási pontot az adott *empowerment* folyamat kezdetének körülményei határozzák meg.

Hatalomnélküliség, kiszolgáltatottság (*powerlessness*). A szociális rendszer feladata lenne megoldani azokat a társadalmi problémákat, amelyek a rászorulóknak kiszolgáltatottságát okozzák. Ezek a problémák általában nem a rossz szándék miatt keletkeznek, sokkal inkább a szociálpolitikai hibák és a hátrányos helyzetűeknek nyújtott közszolgáltatások melléktermékeinek tekinthetők (Berger és Neuhaus 1977; Rappaport 1981). Ebből adódik, hogy az *empowerment* elmélete társadalmi, nem pedig egyéni problémának tekinti a kiszolgáltatottságot, és szembehelyezkedik azzal a konzervatív elképzeléssel, amely a kiszolgáltatottság tüneteit, a függőséget, az elkeseredettséget és saját maguk hibáztatását az egyének személyes (esetenként kulturális) problémáinak látja.

Ami minden kiszolgáltatott helyzetben közös, az a személyes lélektani tapasztalat: a kontroll elvesztésének

érzése, amellyel emocionálisan mindenki azonosulni tud. Mivel nincs olyan ember, aki ne tapasztalta volna már a reménytelenséget és a kiszolgáltatottságot, intuitív módon megértéssel viseltetünk a folyamatos kiszolgáltatottság okozta sérülések iránt – és éppen ez igazolja az *empowerment* univerzális szükségességét.

Egy adott társadalmi csoporthoz tartozók hatalomtól való megfosztása nemcsak az egyének életét és jövőjét, de az egész közösség sorsát is befolyásoló kiszolgáltatottságot okoz. A kiszolgáltatottak, hatalomtól megfosztottak – ahogyan arra már korábban felhívtuk a figyelmet – nem látnak összefüggést viselkedésük, tevékenységük és a várt eredmények között, és azzal védekeznek, hogy szélsőséges fatalizmussal állnak reménytelen helyzetükhöz, leértékelik saját magukat, vagy érdektelenségbe burkolóznak.

Egy adott társadalmi csoportot érintő, hatalomtól megfosztó folyamatok eredményeként az adott csoporttól szisztematikusan megtagadják a társadalmi szempontból jelentős szerepeket és identitásokat, valamint a fontos forrásokat (Solomon 1976, 1985). Ezek a szerepek és források adják a személyközi befolyás és a hatékony társadalmi működés alapját. Ezért az interperszonális befolyás gyakorlására való képtelenség és a társadalomban való hatékony működés képességének hiánya – amit számos elmélet személyes problémaként ír le – a kiszolgáltatottság strukturális megvalósulásaiént értelmezhető.

A folyamatos, állandó hatalomnélküliséget és a válsághelyzetből vagy stresszhelyzetből fakadó kiszolgáltatottságot az különbözteti meg egymástól, hogy előbbi hosszú távú és krónikus jellegű, utóbbi bárkivel, bármikor megtörténhet. Krízishelyzetekben szintén lehetünk kiszolgáltatottak, de ez nem jelent szisztematikus és strukturált hatalomtól való megfosztottságot.

Rendkívül csekély különbség lehet ugyanakkor a hatalomnélküliség kétféle megvalósulása, az ideiglenes és a krónikus kiszolgáltatottság között. Jó példa lehet erre az Izraelbe bevándorlók rendkívüli sérülékenysége. A társadalmi beilleszkedés első lépései során a bevándorlókat gyakorlatilag válságban lévő csoportnak kell tekinteni. Az eredeti hazájukból Izraelbe költözés olyan töréspont számukra, amit a kiszolgáltatottság érzése és annak számos tünete is kísér. A bevándorlóknak és a már régebben itt élő társadalomnak egyaránt vannak elvárásai: mindkét fél ideiglenesnek tekinti ezt a helyzetet, ami a helyi társadalomba való beilleszkedéssel megszűnik majd. Az ideig-óráig tartó válságot megtapasztaló, majd a társadalomba sikeresen beilleszkedő bevándorlókon kívül azonban olyan emigráns csoportok is akadnak, akik szisztematikus és folyamatos kiszolgáltatottságot élnek át – ez pedig stigmatizálással és hátrányos megkülönböztetéssel (diszkriminációval) is jár, és fokozza a kiszolgáltatottságot, gyarapítva a lehetséges nehézségeket. Arra a következtetésre juthatunk tehát, hogy az izraeli társadalom jellemzője a bevándorlók bizonyos csoportjainak megfosztása a hatalomtól. Az áldozatokat viszonylag egyszerűen fel lehet ismerni. Általában a legszegényebb, fizikailag és lelkileg egyaránt a leggyengébb, vagy pedig kulturális és etnikai értelemben leginkább eltérő csoportok tartoznak ide. A gazdasági-szervezeti gyengeség és a kulturális különbözőség együttes előfordulása esetén különösen nagy az esélye, hogy az emberek kiszolgáltatottak lesznek.

Ebből a példából jól látható, hogy minden esetben, amikor válsághelyzet alakul ki egy csoport életében – még akkor is, ha a válság előre látható és átmeneti jellegű –, kritikával kell kezelnünk a segítő rendszerek gyakorlatát, amivel ezt az eseményt kezelik. Így ismerhetjük fel azokat a szabályozásokat és tevékenységeket,

amelyek a kiszolgáltatottságot létrehozzák és erősítik; így lehet megelőzni és elkerülni egy teljes társadalmi csoport folyamatos kiszolgáltatottságát.

A kiszolgáltatottság, akárcsak bármely más társadalmi helyzet, adaptív folyamatokat indít el az érintettekben, és igen fontos felismerni ezeket az alapvető mechanizmusokat. A hatalomtól megfosztott emberek internalizálják lehetetlen helyzetüket, és magukat okolják érte. Azonosulnak a negatív társadalmi megítéléssel, és elfogadják, hogy értéktelennek tartják őket. Reménytelenségükből és helyzetük kilátástalanságából az tűnhet számukra kiútnak, hogy elfogadják a társadalom értékeit, elképzeléseit és játékszabályait, beleértve azokat is, amelyek valójában ellenük irányulnak. Azok, akiknek nincs módjuk részt venni a rájuk alapvető hatással lévő tevékenységekben, sem pedig az ezekről való véleményalkotásban, passzívvá válnak, és feladják a reményt, hogy valaha is maguk fogják irányítani életüket és sorsukat (Gaventa 1980). Amikor a tehetetlenség megszakad, akkor sem tűnik el egészen, maradványai megnehezítik a passzivitáshoz szokott emberek számára a világos és magabiztos önkifejezést. A kiszolgáltatottságból való kilábalás során kialakuló új öntudat sok bizonytalanságot hoz magával, és könnyen manipulálható (Freire 1970). A hatalom nélküli emberek tehetetlensége veszélyezteti jövőjüket, mert lehetővé teszi, hogy a társadalom a nevükben beszéljen, így észrevétlenül elősegíti, hogy a kiszolgáltatott embert hibáztassuk, ami továbbra is legitimálja ezt a helyzetet.

Ilyen érvelésre támaszkodnak azok a konzervatív irányzatok, amelyek szerint a politikai folyamatokban való részvétel oka a fejlett politikai tudatosságban keresendő. E megközelítés szerint tehát az, aki nem vesz részt a politikai folyamatokban, azért tesz így, mert nem elég fejlett a politikai tudatossága, így inkább amellett dönt, hogy mások képviseljék az érdekeit. Ez a részvétel hiányának egyik magyarázata, és egyben a fennálló helyzet legitimálása is. A kutatások azonban azt mutatják, hogy az egyének politikai folyamatokban való részvétele megerősíti politikai tudatosságukat is (Pateman 1970). Más szóval: a részvétel önmagában legalább annyira erősíti és növeli a tudatosságot, mint amennyire a politikai tudatosság ösztönzi a részvételt. Ezért azt mondhatjuk, hogy akinek nincs lehetősége kivenni részét a politikai folyamatokból, annak a politikai tudatosság kialakítására és a közügyekben való részvételtre sem lesz módja. Az *empowerment* elmélete alapján tehát nem arról van szó, hogy az egyes ember úgy dönt, nem vesz részt a folyamatokban, hanem a strukturális dualitás társadalmi következményei érvényesülnek: a társadalmi struktúra szisztematikusan korlátozza adott csoportok szerepvállalását, a szankciók, a kommunikáció és a hatalmi struktúra révén. A korlátozás a forrásokhoz való korlátozott hozzáférésben nyilvánul meg, ami megakadályozza az egyes embert abban, hogy kibontakoztassa a benne rejlő lehetőségeket, ami pedig a társadalmi, termelési folyamatokban passzív, alávetett szerepre kárhoztatja.

Hatalmi korlátok. Hogyan alakul ki a szűkös és kiszolgáltatottságot kiváltó helyzet a források terén? A társadalom közvetett és közvetlen módon vehet részt a kiszolgáltatottság létrejöttében. A közvetett hatalmi korlátok az adott személy fejlődési és növekedési szakaszaiba épülnek be; ez a gyermekkorban, illetve a kamaszkorban zajlik le, a számukra tekintélyes szereplők (szignifikáns mások) közvetítésével (Solomon 1976). Ezek azok az autoritativ források, amelyeket a társadalom szociális kapcsolatrendszerek és élethelehetőségek szervezése révén biztosít, olyan módon, hogy azok rejtettek maradnak, de mégis alapvető hatásúak (Giddens 1984).

A közvetlen hatalmi korlátok pedig allokatív forrásokból erednek, és a társadalmi rendszer gyakorlatán keresztül közvetlenül érintik az egyént. Az autoritatív és allokatív források a közvetlen és közvetett hatalmi korlátokat egységes rendszerbe, a racionalizálás és a legitimáció rendszerébe integrálják. Ez a liberális megközelítés, ami arra ösztönzi a szegényeket, hogy ne vegyenek részt a politikai életben; a szülői minta révén eleve magától értetődően rögzül a gyerekekben, hiszen a szülők beletörődtek negatív társadalmi megítélésükbe, és amikor a gyerek felnővekszik, közvetlenül is megtapasztalja ezt a forráshiány vagy a szűkös források formájában – az oktatási rendszertől kezdve egészen az öregségi nyugdíjig.

Mivel mindezek a hatalmi korlátok mélyen bevésoedtek, amíg a kiszolgáltatottak tudatossága nem változik meg alapvetően és tartósan, addig nem várható helyzetükben nagymérvű változás (Gaventa 1980).

A kiszolgáltatott helyzetből való kilépés tehát nagy erőfeszítést igényel, szemben azokkal a viszonylag kis lépésekkel, amelyekre akkor van szükség, ha már egy kialakított helyzetet kell fenntartani. Sokkal nehezebb átlendülni a hatalmi korlátokon, mint fenntartani azokat. Amikor azonban elindul egy változási folyamat, akkor már folyamatosan önmagát erősíti. Egy korlát ledőlése változást hoz a jelentés és a legitimáció szerkezetében és szabályaiban. Ez először is az allokatív (vagyis a materiális) források elosztásában vezet változáshoz, majd – sokkal nagyobb nehézségek árán – az autoritatív (vagyis szervezeti) forrásokban is bekövetkezik a változás (Clegg 1989). Ezért aztán egy hatalmi korlát ledöntése felgyorsítja és elősegíti a folyamat következő lépését. Ez az *empowerment* folyamatának részét képező szinergiának és a siker motiváló erejének jó példája – ugyanis a képességek elsajátítása és az empowerment jegyében zajló szakmai tevékenység nyomán a források megszerzése olyan eredmény, amely az önkép fejlődését vonja maga után. A későbbiekben foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy ezek a folyamatok alapvetően meg tudják-e változtatni a hatalmi viszonyokat (Gaventa 1980; Clegg 1989).

Szervezeti bekebelezés (*organizational outflanking*). A szervezeti bekebelezés szintén a hatalmi korlátok másfajta értelmezése, amely egyszerűségében is kifinomult (Mann 1986). E megközelítés szerint a kiszolgáltatottság abból fakad, hogy behódolunk a szervezeti előnyökkel járó hatalomnak. Mivel ez a fogalom stratégiai fontosságú az *empowerment* gyakorlata szempontjából, érdemes megismerkedni a szervezeti bekebelezésre adott kétféle reakcióval.

A tudatos behódolás

Bizonyos társadalmi feltételek mellett nem jelen előnyt, ha tudatában vagyunk a szervezeti bekebelezésnek. Passzív hozzáállásunk éppen ezért abból ered, hogy tisztában vagyunk vele, milyen árat kellene fizetniük, ha szembeszállnánk a szervezet bekebelező törekvéseivel. Az ilyen behódolás rejtett módon ássa alá azt az elképzelést, amely szerint a kritikus tudatosság kialakítása a gyakorlati változás egyik első lépése. Ez még inkább alátámasztja azt az állítást, amely szerint az egyéni *empowerment* folyamata nem vezet szükségszerűen közösségi *empowerment*hez.

A szervezet bekebelezési törekvéseinek való tudatos behódolás érzékelhetővé teszi, hogy az *empowerment* fogalma minden szinten kötődik a demokratikus kontextushoz. Egy más környezetben lezajlott esemény

világosan megmutatja, milyen brutális módon reagált a politikai rendszer a közösségi *empowerment* folyamatára. Egy venezuelai faluban a lakosok maguk építették meg házukat, és ebben a közeli egyetem szakemberei segítettek nekik. A rendszer reakciója egyértelművé tette számukra, hogy (ha eddig nem lettek volna vele tisztában) a diktatórikus rendszer fenyegetve érzi magát még a személyes *empowerment*től is, és igyekszik véget vetni annak. Bár tudatában voltak helyzetüknek, és jó voltak a képességeik, a lakosok mégsem tudták megteremteni közösségi *empowerment* folyamatukat, nem tudtak előrelépni ezen a téren. Ennek pedig az volt az oka, hogy a társadalmi rendszer, amelyben éltek, komolyan fenyegette a változás érdekében cselekvő embereket, életüket és tulajdonukat (Sanchez, Cronick és Wiesenfeld 1988). Izraelben a megszálló rendszer a különböző körzetekben nap mint nap példát szolgáltat arra, hogyan hiúsíthatók meg a független közösség kifejeződésére tett kísérletek.

A szervezeti bekebelezésnek való tudatos behódolás példája volt egy demokratikus társadalomban az az eset, amikor egy csoport szülő részt vett egy nyitott iskola működtetésében, de kiszorultak a folyamatból, mivel a tanárok vették kezükbe az iskola szervezeti irányítását. A saját szervezeti eszközöket nélkülöző szülők kimaradtak a döntéshozatali folyamatokból, és nem tudták többé hallatni a hangjukat. A kutatást végző Gruber és Trickett (1987) oly módon vizsgálták a folyamatot, hogy az *empowerment* fogalmát két összetevőre osztották: pszichológiai és politikai *empowerment*re. Pszichológiai *empowerment* alatt azt a személyes folyamatot értették, amely független a szervezeti formáktól – ezt sikerült is elérniük a szülőknek. A politikai *empowerment* alatt a tényleges döntéshozatali részvételt értették – ezt viszont nem érték el a szülők. Ha a kutatók a szervezeti bekebelezés elméletének segítségével elemezték volna a helyzetet, arra jutottak volna, hogy a szülők – a helyzetről való tudatos gondolkodás ellenére – komoly nehézségekkel küzdöttek az *empowerment* megvalósítása terén, hiszen az iskola szervezeti bekebelezést hajtott végre ellenük.

Az öntudatlan behódolás

A szervezeti bekebelezésnek való öntudatlan (*unconscious*) behódolás három különböző oknak tudható be: a tájékoztatatlanságnak, az elszigeteltségnek és a bekebelezettek kirekesztésének (Mann 1986).

A kiszolgáltatottság legfontosabb forrása a tájékoztatatlanság. Ez elsősorban arra vezethető vissza, hogy a megfelelő eszközök és képességek hiánya együtt jár a tudás hiányával. Az emberek képtelenné válnak arra, hogy leírják, megfogalmazzák helyzetüket, és kiszolgáltatottságukat tovább fokozza a tájékoztatatlansággal járó passzivitás. Ez köti össze a másik két tényezőt – a kizártságot és az elszigeteltséget –, ezek a felelősek azért, hogy a szervezeti bekebelezés áldozatainak tájékoztatatlansága változatlanul fennáll (Gaventa 1980).

A csoportok egymástól való elszigetelődése azzal jár, hogy nem képesek vagy nem motiváltak az önszerveződésre, ez pedig régi, jól bevált módszer a hatalom szolgálatában. Az elszigetelés és kizárás stratégiájának előnye, hogy szinte banálisan egyszerűek és hétköznapiak, ugyanakkor rendkívül egyszerűen letagadhatók.

Az Izraeli Városfelújítás (Israeli Urban Renewal) elnevezésű program jól példázza, milyen egyszerűen és természetesen alkalmazták a kizárás módszerét a szervezeti bekebelezés céljainak elérése érdekében. A projekt 1978-ban kezdődött, és a mai napig is tart. 1980 óta a programban részt vevő hatóságok helyi vá-

lasztásokat rendeztek, amelyeken részt kellett venniük a lakosoknak ahhoz, hogy a hivatalos döntéshozatali folyamatokban felszólalhassanak. Ilyen módon elkülönültek azok a lakossági képviselők, akik megbízást kaptak, hogy vegyenek részt a bizottságok munkájában, illetve azok, akik nem kaptak jogosultságot a hivatalos döntéshozatalban való részvételre. További elkülönítésekre is sor került a projekt folyamán. Így tettek különbséget például a tulajdonosok és a bérlők, vagy a jól szituált és a szociális szolgáltatásokra szoruló lakosok között (Alterman és Churchman 1991).

Az *empowerment* mint társadalmi átalakulás

Vajon alapvető változást idéz elő az *empowerment* abban a hatalmi mezőben, ahol megjelenik? Ez egy foucault-i kérdés, amelyre épp ezért aligha lehetne egyszerű választ adni. Hiszen minden olyan válasz, amely nem összetett és dialektikus, hanem általánosít és egyszerűsít, csupán a fennálló hatalmi rendszert szolgálja. Ha az *empowerment* folyamatát a hatalom elleni helyi ellenállásként értelmezzük, akkor arra a megállapításra juthatunk, hogy megjelenése nem alakítja át alapvetően a fennálló hatalmi viszonyokat. Ez különösen az egyéni *empowerment* folyamatára igaz. Saját *empowerment* folyamatán keresztül az egyén tudatosabbá válik a hatalmi viszonyok hálózatában elfoglalt helyét illetően, de az általa elért eredmények nem érződnek a fennálló hatalomban, ennek ellenére hozzájárulnak a társadalmi változás lehetőségéhez – véli Giddens (1984).

Michel Foucault szerint bizonyos emberi tevékenységek és jelenségek sikerrel bújta meg a hatalmi hálóban, és őrizték meg szabadságukat – ezek számára az intézményesítés jelenti a legnagyobb veszélyt. Foucault úgy véli, már pusztán az *empowerment* körüli újfajta tudásbázis kialakítására való törekvés, valamint ennek a tudásnak a szervezett és intézményesített formában való bemutatása is – ahogy erre ez a könyv is kísérletet tesz – olyan eszközök, amelyek hozzájárulnak ahhoz, hogy az élet még egy területe a hatalom felügyelete alá kerüljön. Az *empowerment* konceptualizálása ugyanis úgy is értelmezhető, mint a hatalom/tudás újabb próbálkozása a humán társadalmi jelenségek ellenőrzésére.

Ez a foucault-i elemzés egyik problémája. Bármilyen, a tudás összeszedett rendszerezésére irányuló próbálkozás gyanús, hiszen normalizációs – ítélkező és elnyomó – törekvések húzódnak meg mögötte. Mégis van némi igazság ebben a szélsőséges álláspontban. Minden olyan jelenség, amelyet egy adott tudományos intézmény elfogad, és amelyet társadalmi intézmények terjesztenek, elveszíti hitelességét. Ha ezt az érvelést alá akarjuk támasztani, elég csak arra gondolnunk, milyen mechanikusan használjuk a kreativitás fogalmát, amióta az oktatási és terápiás intézmények elfogadták, és mennyit torzult, mióta működésük része lett. Foucault azért utasította el határozottan, hogy hatalomelméletet hozzon létre, mert nem akart egy területet se tönkretenni a tudományos túláltalánosítással.

Aki pedig egyetért Foucault megközelítésével, csakis ellentmondásos érzésekkel alkothat elméletet – abban a reményben, hogy Foucault talán túlzott jelentőséget tulajdonított a hatalmi technikák és a társadalmi tudás közötti szövevényes kapcsolatrendszernek.

Bár aligha áll elegendő bizonyíték a rendelkezésünkre azzal kapcsolatban, hogy milyen alapvető változást eredményezhet az *empowerment* folyamata, ha azt irányelvként és szakmai gyakorlatként elfogadjuk,

Foucault (1979) bemutatta, hogyan szolgálhat egy leírt gondolat a hatalmi viszonyok eszközeként, és hogyan szabhatja meg a technika fejlődési irányát. Bármilyen új ötlet, nyelvészeti újítás megújíthatja az elfogadott, bevett nézőpontokat és elképzeléseket azon az adott területen, ahol megjelenik. Ehhez hasonlóan bármilyen újítást eltérő és egymásnak ellentmondó irányban is lehet alkalmazni.

Az *empowerment* folyamata mindenki veleszületett irányítási képességét hangsúlyozza, e képesség megértéséhez a környezet fontosságára hívja fel a figyelmet, valamint kiemeli az emberi szolidaritás és a közösség különleges helyzetét, illetve a szakembereknek azt a szerepét, amelyet a társadalmi rendszerek okozta kiszolgáltatottság megszüntetésében játszanak. Épp ez különbözteti meg a teljesítménytől, a versenytől vagy az önző individualizmustól, amelyek egyébként Foucault szerint is a hatalmi technikák szolgálatába állított tudás jellemzői.

A foucault-i értelmezés szerint az *empowerment* folyamata túl kevés gyakorlati eredménnyel jár, és túl nagy hangsúlyt fektet az egyének és csoportok tudatosságára és érzéseire anélkül, hogy valóban változtatna helyzetükön. Ily módon az *empowerment* eredményező gyakorlat a hatalom szolgálatába áll, mert az tovább erősíti a jogfosztott csoportok kiszolgáltatottságát. Ez nem teljesen alaptalan felvetés, különösen akkor nem, ha megegyezünk abban, hogy – mint Foucault mondja – a nyugati világban a hatalom legfőbb jellemzője az a kifinomultság, amely mögé elrejtőzik.

Az egyéni *empowerment*re irányított figyelem felkelti a foucault-i szempontokat figyelembe vevő értelmező gyanakvását, és megfigyelhető egy ilyenfajta irányzat a szociális munka irodalmában is (Lee 1994). Amikor a szakemberek azzal a kérdéssel foglalkoznak, ki rendelkezik hatalommal, és ki nem, ez is mások megítélésének és elkülönítésének egy kritériumává válik, és mint ilyen, az egyik általános és bevált hatalmi technika. Éppen ezért igen fontos, hogy az *empowerment* mint tudás nem korlátozódhat az egyéni terápiás megközelítés kialakítására. Az ilyen megközelítés azt jelentené, hogy az *empowerment*et – eredetisége és fontossága ellenére – csak a régóta létező intézményekben (pl. a jóléti szolgálatoknál) alkalmazzák.

Az *empowerment* csupán akkor lehet új megközelítésként (és új elképzelésként) is érvényes, amennyiben társadalmi szinten kerül be a gyakorlatba.

Az *empowerment* politikája

Amikor lehetőség van a társadalmi változásra, felmerül a következő kérdés: mi jellemzi majd ezt a változást, illetve milyen politika lesz jellemző az *empowerment* folyamatára. Válaszolhatjuk erre azt, hogy a változás általában legitimitációt és konszenzust igényel, az életpolitika fogalmának használata is erre szolgál bizonyosságul (lásd előbb). Az *empowerment* nem akar forradalomként feltűnni – sokkal inkább újfajta társadalmi egyezményként, társadalmi szerződésként kíván megjelenni. Az *empowerment* egyfajta igény, a közös társadalmi értékek nevében szólal fel, és célja, hogy felmutassa azt a kárt, amit az ezekkel az értékekkel való visszaélés okozott bizonyos társadalmi rétegeknek. Az *empowerment* reményt ad arra, hogy a közös értékekre támaszkodva lehetőség nyíljon a megegyezésre, és a fennálló társadalmi rendszer politikájának és gyakorlatának megváltoztatására.

Foucault szemléletéből kiindulva legalább három megállapítást tehetünk ebben a témában.

1. Mivel a hatalomnak nincs birtoklója, nincs is kit megközelíteni ebből a szempontból. Lényeges ugyanakkor kialakítani egy újfajta szakmai tudatosságot. Túl sok esetben fordul elő, hogy csupán a szakmai kérdések merülnek fel, például: „Hogyan lehet fejleszteni a szociális rendszert?” Nem hangzanak el az olyan lényeges kérdések, mint például: „Mit tesz a szociális rendszer azokkal, akik rászorulnak a szolgáltatásaira?” Az *empowerment* ezeket a kérdéseket veti fel (Rappaport 1985).
2. Mivel nincs olyan személy, aki kívül állna a hatalmon, és mindenkit ugyanazok a technológiák mozgatnak, ahogyan azt már korábban is említettük, még az is hatalmi manipuláció áldozata, aki úgy gondolja, hogy ő maga hatalommal rendelkezik. Már csak emiatt is érdemes megszabadulni attól a bevett elképzeléstől, hogy a hatalmi viszonyok nullszaldós játszmák. Ez a meggyőződés oda vezet, hogy az egyének nem hajlandók megosztani hatalmi forrásaikat másokkal, ezáltal fenntartják az elszigetelődés és a szeparáció folyamatát, még akkor is, ha ez egyébként egyáltalán nem áll érdekükben.
3. Demokratikus rendszerben úgy tekinthetünk az *empowermentre*, mint egyfajta legitim ellenállási módra, amely a fék szerepét tölti be, és tulajdonképpen sokkal veszélyesebb megoldások alternatívája (Minson 1986). Az *empowerment* olyan elképzelés, ami a liberális demokrácia elveivel áll összhangban, éppen ezért képes a nyugati társadalom különösebb megrázkódtatás nélkül befogadni és megemészteni, sőt előnyöket húzni belőle. A hatalom felkészült a taktikai jellegű csatavesztésre a stratégiai, tehát hosszú távú előnyök érdekében – az *empowerment* efféle taktikai veszteséggént jelenhet meg.

„Mit tesz az *empowerment*?”

Foucault, őt követően pedig Giddens is az *empowerment* folyamatok nem szándékos következményeit szeretne volna megvizsgálni. Első ránézésre ez teljesen felesleges vizsgálódás, hiszen az *empowerment* azon társadalmi programok fájdalmas melléktermékeinek kritikájából született, amelyek egyáltalán nem tették fel a „Mit tesz ez a program?” kérdést (Swift 1984). Ugyanakkor valójában nagyon is fontos megvizsgálni az *empowerment*ről szóló diskurzust és az ilyen szakmai gyakorlat közötti kapcsolatot, továbbá szintén lényeges elemezni azokat a technikákat, amelyek az *empowerment* folyamatával jellemzik magukat. Mindez azért szükséges, hogy megérthessük, mit is tesz valójában az *empowerment*, illetve nyílt mondanivalóján túl hogyan befolyásolja az embereket (Rojek 1986). Mint minden új elképzelés, az *empowerment* is szándékosan vagy szándékától függetlenül új társadalmi struktúrák kialakulását eredményezheti, ugyanakkor olyan, már fennálló társadalmi struktúrák megerősítéséhez is vezethet, amelyek valójában ellentmondanak az *empowerment* alapvető célkitűzéseinek.

Ha Foucault-nak hihetünk, a hatalom egyre nagyobb és nagyobb mértékben van jelen egyéni életünkben, ugyanakkor egyre inkább a tudás, a célkitűzésekkel és saját logikán alapuló gyakorlatok álarcában jelenik meg. A kérdés az: vajon tanít-e nekünk valamit az *empowerment* a fennálló hatalmi viszonyokról? Feltárja-e számunkra ezeket a viszonyokat, és tudatosabbak leszünk-e ebben az irányban, vagy épp ellenkezőleg: ahhoz járul hozzá, hogy a hatalmi mechanizmusok minél inkább rejtve maradjanak? Az *empowerment* hitelessé-

gének próbája abban rejlik tehát, mennyire képes hozzájárulni a kritikus társadalmi tudatosság kialakulásához az igazság megfogalmazásával, valamint az elnyomás és a diszkrimináció korábban rejtett formáinak leleplezésével (Habermas 1975; Forester 1989).

Van-e esélye az empowermentnek?

Az *empowerment* folyamatainak megvalósítása érdekében szükség van a jelentés, a hatalom és a legitimitáció rendszereinek megerősítésére a társadalmi struktúra szintjén. Egy demokratikus rendszer és a demokratikus értékek lehetővé teszik ezt – sokkal inkább, mint egyéb rendszerek. A hatalomelméletek ugyanakkor – akár csak a mindennapi emberi tevékenység – egyértelműen azt mutatják, hogy a demokrácia sem jelenthet garanciát arra, hogy a hatalmi viszonyok minden esetben becsületesebbek, vagy egyenlőbbek lennének. A demokratikus rendszer olyan mechanizmusokat működtet, amelyek a szélsőséges és rendszerszerű kiszolgáltatottságot hivatottak kezelni; ehhez legitimitációt és erkölcsi hozzájárulást biztosít. Az *empowerment* elmélete így egy demokratikus légkör eredménye, és célja explicit módon foglalkozni a demokratikus rendszerben működő struktúrák és rendszerek okozta kiszolgáltatottság problémájával.

A strukturációs elmélet metaelméletként való alkalmazása egyrészt azért előnyös, mert átfogó magyarázatot nyújt olyan jelenségekre, amelyeket az *empowerment* elmélete érteni és értelmezni akar; másrészt pedig azért, mert optimista nézőpontjával hozzájárul az *empowerment* folyamatához is. A hatalomgyakorlás elsősorban olyan tevékenység, amelynek célja a társadalmi viszonyokra alapozott stratégiai előnyszerzés. A megfelelő stratégia lényegesebb a hatalmi források birtoklásánál, illetve ezek minőségénél. Ahelyett, hogy azt firtatnánk, ki van hatalmi pozícióban, és ki nincs, illetve mennyi hatalma van annak, akinek van, sokkal nagyobb kihívást jelentő és sokkal derűlátóbb kérdést tehetünk fel a gyengék és szegények nézőpontjából tekintve a helyzetre: hogyan lehetne a már létező dolgokat mozgásba lendíteni a hatalmi mezőben úgy, hogy az az érintettek életében növelje a saját maguk gyakorolta kontrollt? Ha a hatalmi viszonyokat kölcsönösnek, és nem nullszaldós játszmának tekintjük, kiutat találunk az anyagi források hiánya okozta csapdából, és sokkal inkább lehetővé válik az *empowerment* megvalósítása. A stratégiai gondolkodás megerősíti azt az elképzelést, amely szerint a képességek fejlesztése a kiszolgáltatottság helyzetéből való kiemelkedés legfőbb eszköze, annak ellenére, hogy a hatalom nélküli rétegek részben és valószínűleg leginkább a források hiányától szenvednek.

Az első rész összegzése

A tanulmány első része az *empowerment* fogalmának elméleti fejlődésével foglalkozott. Az első fejezetben azt vizsgáltam meg, hogyan jelenik meg az *empowerment* számos különböző hatalomelméletben. A második fejezetben az *empowerment* mint személyes folyamat és a közösségi folyamatok, illetve ezeknek a kiszolgáltatott csoportokra gyakorolt hatása közötti összefüggéseket mutattam be. Ebben a fejezetben azzal is foglalkoztam, mennyire hangsúlyos és alapvető fontosságú a szakmai gyakorlat, a szakmai tevékenység szerepe az *empowerment* meghatározásában.

A harmadik fejezetben pedig az *empowerment* elméletéhez megfelelően illeszkedő metaelméletet kerestem. Megfigyelhettem, hogy bizony nem sok olyan elméleti szakember van, aki a társadalmi makro- és mikrojelenségek átfogó magyarázatát tűzné ki célul. Végül három ilyen kísérletet vizsgáltam meg, és Giddens strukturációs elméletét választottam ki az *empowerment* elméletének metaelméletéként. Giddens teóriája kiválóan alkalmas erre a célra, egyrészt azért, mert igen magas színvonalú, másrészt mert nagy hangsúlyt kapnak benne bizonyos értékek. Kiemelkedőnek tartom érvelését, amelyben a számára iránymutató elméleti hatásokat mutatja be. Az öt inspiráló forrásokra és a számára fontos értékekre elméleti érveléséből derül fény, és ezek legalább annyira lényegesek az *empowerment* elméletének szempontjából (és legalább annyira összhangban állnak vele), mint maga a giddensi elmélet. Igencsak megkönnyítette a választást számomra az, ahogy Giddens bemutatja a forrásait, illetve segítséget nyújtott munkám metapraktikus szintjén is, valamint számos fontos szempontból gazdagította az elmélet kialakításával kapcsolatos megközelítésmódot.

Az *empowerment* elmélete kontextuális jellege miatt átmenetet vázol fel a kiszolgáltatottság állapotából abba az állapotba, amikor az egyén saját kezébe veszi élete irányítását. Mindezt pedig olyan változásként ismerteti, amely az emberi tevékenységekben és a társadalmi struktúrában egyaránt megjelenik. A hatalomtól való megfosztottság olyan strukturális jellemzőkkel leírható társadalmi jelenség, amelyeknek a gyökere a hatalmi viszonyokban és a társadalmi rendszerek teremtette, hatalomtól megfosztó gyakorlatokban található.

A második részben az *empowerment* folyamatát új környezetben, a közösségi tervezés szempontjából fogom vizsgálni. A szakmai gyakorlatok és szakmai tevékenységek vizsgálatán keresztül rávilágítok arra, milyen különböző kérdések merülnek fel az *empowerment* három fajtája: az egyéni, a közösségi és a szakmai *empowerment* folyamata során.

MÁSODIK RÉSZ

AZ EMPOWERMENT GYAKORLATÁNAK FELÉPÍTÉSE
A KÖZÖSSÉGI TERVEZÉSBEN

Bevezetés

A könyv második felében azt mutatom be, hogy az első részben kifejtett elmélet miként alkalmazható egy meghatározott gyakorlati területen – a közösségi tervezésben. A közösségi tervezés mint kontextus lehetővé teszi, hogy megfigyelhessük, miként hat egymásra az *empowerment* folyamata és a szakmai intervenció anélkül, hogy megfigyeléseinkben egyetlen tudományágra kellene szorítkoznunk. Így létrehozhattam egy, az *empowerment*t foglalkozó közös információs bázist a különböző szakmák számára. Ebben a fejezetben olyan problémákkal foglalkozom, amelyekkel minden szakma szembesül, amely szociális megoldások tervezésére vállalkozik. Nem szeretném azt a hamis benyomást kelteni, hogy az *empowerment*, illetve ellenkezője, a hatalomtól való megfosztás fogalma kizárólag egyetlen tudományághoz kapcsolódik.

Amikor témaként a közösségi tervezést választottam, számtalan nehézséggel találtam szemben magam. Ahhoz, hogy az általam használt meghatározás minden olyan szakmához kapcsolódjon, amely külön-külön foglalkozik a közösségi tervezéssel, újra kellett definiálnom a közösségi tervezés fogalmát. Arra is rádöbbenem, hogy a közösségi tervezés kiment a divatból – elsősorban azért, mert azok a várostervezők, akik ezzel foglalkoztak, belefáradtak abba, hogy együttműködjenek azokkal a lakosokkal, akiket a módszerre hivatkozva rájuk erőltettek. Másrésztől abba a szerencsés helyzetbe kerültem, hogy egy olyan területtel foglalkozhattam, amely saját szakmámhoz, a közösségi szociális munkához kapcsolódik. Ezenkívül Izraelben – Hollandiával és az Egyesült Államokkal ellentétben – a lakosok részvétele a tervezésben nem vált terhessé a szakemberek számára. A közösségi tervezés igen jól szerepelt a lakókörnyezet holisztikus tervezése során, elősegítette, hogy a lakosok kiálljanak magukért olyan országos projektekben, mint a Városfelújítási Projekt, és úgy tűnik, jelentős előrelépéseket érhet el olyan kortárs programokban, mint például Negev és Galil regionális fejlesztése. Izraelben a közösségi tervezés egyfajta ellenőrző, kiegyensúlyozó szerepet lát el az országos és a városi tervezési rendszerben azáltal, hogy a helyi színterekre összpontosít. Számtalan különböző szakterületen dolgozó szakember használja eszközként, ezért alkalmas arra, hogy rajta keresztül bemutassam az *empowerment* folyamatát, és hogy segítségével bátorítsam a szociális területeken tevékenykedőket az *empowerment* gyakorlati alkalmazására.

Habár az *empowerment* folyamata szándéka szerint kedvező hatással van az egyénre is, ez a könyv nem az egyéni, hanem a közösségi változásokra fókuszál. Ne felejtjük el, hogy minden olyan módszer, amely kizárólag az egyéni változásokat tarja szem előtt, majdnem minden esetben eljut addig a következtetésig, hogy az egyén valamilyen mértékben felelős helyzetéért, s ezáltal a változás terhét kizárólag az egyén vállalja teszi. Ezért az *empowerment* gyakorlata az egyéni változás módszereit kizárólag a közösségi intervencióval együtt használja. A könyvnek ebben a részében igen nagy hangsúlyt helyeztem a szakemberek attitűdjében

és a szociális fejlődés eléréséhez használt módszereiben kívánatos változásokra. Tekintettel arra is, hogy a kiszolgáltatottság (*powerlessness*) állapotát létrehozó körülmények és feltételek társadalmi eredetűek, a hatalomtól való megfosztás (*disempowerment*) pedig a társadalmi beavatkozások terméke, a szokásos gyakorlat következménye, ezért a változtatás célpontja csakis maga a hibás gyakorlat lehet, nem pedig az emberek, akik szenvednek tőle. Feltételezésünk szerint így a hatalom nélküli (*powerless*) emberek helyzete a lehető legtisztességesebb és legteljesebb módon javítható.

Általában nem szükségszerű, hogy az *empowerment* folyamata a helyi tervezéstől induljon, kiindulási pontja lehet a szociálpolitika vagy a szociális intézmények döntéshozói szintje is. Ugyanakkor napjainkban ez utóbbi fejlődési irány általában inkább csak kívánság marad, hiszen a szociálpolitika legtöbb megnyilvánulásában a hatalomtól megfosztó (*disempowering*) gyakorlatok melegágya. Könyvemben azzal a kérdéssel is foglalkozom, miként kerekedhetnek felül ezen az egyes emberek.

Az *empowerment* folyamata általában úgy zajlik, hogy az emberek szembekerülnek egy olyan döntéssel, ami megfosztja őket maradék erejüktől és hatalmuktól is, amelyre válaszul a helyi aktivisták elszánt, és némiképp felforgató erőfeszítéseket tesznek, hogy megoldást találjanak a döntésből származó társadalmi problémákra (Boyte 1984; Feldman és Stall 1994). Szeretném felhívni a figyelmet arra a lényeges, sőt kritikus szerepre, amelyet ebben a folyamatban az *empowerment* szemlélettel dolgozó szakemberek játszhatnak. Ők azok, akik tudják, miként lehet fokozatosan összekötni a közösségi *empowerment*et az egyéni *empowerment*-tel, s ezáltal elősegíthetik mindkét folyamatot. Azáltal, hogy közvetítenek a helyi szervezetek, a szociálpolitikai szervek és intézmények között, mozgásban tartják az *empowerment* folyamatát.

A negyedik fejezetben – *A közösségi tervezés* – ennek a területnek a gyakorlatát mutatom be; újradefiniálom azáltal, hogy elemzem több olyan szakma megközelítését, amelyek tervezéssel és közösséggel foglalkoznak, és több közösségtervezési stílust is ismertetek.

Az ötödik fejezet – *Egyéni empowerment folyamatok a közösségi tervezésben* – első felében azt a csoportos kontextust mutatom be, amelyben egyéni *empowerment* folyamatok jönnek létre, majd azokat a kapcsolatokat elemzem, ahol az egyén és a környezete viszonyában kölcsönösen *empowerment* folyamat játszódik le, végül a közösségi tervezés folyamatában részt vevő egyéneknél megvalósuló *empowerment* jeleit vizsgálom.

A hatodik fejezetben – *A közösségi empowerment folyamatok és a közösségi tervezés* – a közösségi *empowerment* folyamatának állomásait veszem sorra. Áttekintem, miként lehet a szervezés olyan eszköz, amellyel közösséget hozunk létre, és amellyel a közösségi *empowerment*et támogatjuk.

Ezt követően több témával is foglalkozom: a konfliktussal, annak elkerülhetetlen szerepével az *empowerment* során, és a közösségen belüli tervezési folyamatokban; az eredmények kérdésével: miként mérhetjük fel a közösségi *empowerment* következményeit? Arról lesz szó, hogyan valósulhat meg a közösségi *empowerment* kisebbségek és nők körében, azaz két olyan populációval kapcsolatban, amelyeknek szükségletei nagymértékben hatnak a közösségi tervezésre, ugyanakkor a várostervezés viszonylatában sajnálatosan kevés figyelmet kapnak (Churchman 1990b).

A hetedik fejezet – *A közösségi tervezés mint az empowermentet alkalmazó szakmai gyakorlat* – témáját maguk a tervezők adják. Olyan szakemberekként jelennek meg, akik az egyének és közösségek *empower-*

ment folyamatának kezdeményezői lehetnek, miközben ők maguk is *empowermentre* szorulnak. Az *empowermentnek* az előző fejezetben bemutatott szakaszaira épülve itt ezek elméleti modelljét vizsgálom, különös tekintettel az *empowerment* központú szakmai intervencióra. E modellnek célja, hogy választ találjon néhány módszertani kérdésre olyan témákkal kapcsolatban, amelyek felmerülnek ebben az összetett fejezetben. Az intervenció egyes szakaszainak vizsgálata során az intervenciós módszerekre fókuszáltam, illetve azokra a kérdésekre, amelyek az érintett szinten felvetődhetnek az *empowerment* ösztönzésének gyakorlata során.

4. fejezet

A KÖZÖSSÉGI TERVEZÉS

A közösségi tervezés gyakorlatában számtalan részterület vállal szerepet: a közösségi szociális munka, a várostervezés, a makroszintű szociális munka, az építészet, a közösségi pszichológia, a környezeti pszichológia és a közösségi pszichiátria. Ha alaposabban megfigyeljük a közösségi tervezés gyakorlatát, észrevehetjük, hogy habár az abban részt vállaló különböző szakmák hasonló eszköztárral dolgoznak, és ugyanazok a szociális folyamatok hatnak rájuk, szinte egyáltalán nem kommunikálnak egymással. A területnek ez a fajta széttagozódása ahelyett, hogy sokrétűvé tette volna a tevékenységet, az ahhoz szükséges tudás elaprózódásához vezetett, megnehezítette egy számottevő tömeg létrehozását, és csökkentette a gyakorlati tanulás hatékonyságát.

A várostervezés területén a nyolcvanas évek kezdete óta alig találhatunk egyértelmű utalást a közösségi tervezésre, kivéve, amikor arról írnak, miként lehet azt kikerülni (Hague 1982). Az Egyesült Államokban az 1960-as években a közösségi tervezés mint reformirányzat jelent meg a tervezésben, ám az ezzel kapcsolatos politikai és szakmai várakozások végül megghiúsultak. A tervezés során figyelembe kellett volna venni a helyi szükségleteket, és be kellett volna vonni a közvéleményt, csakhogy azok a nagyszabású projektek, amelyek a városok újjáépítését és a szegénység elleni harcot célozták meg, és amelyekben a közösségi tervezés módszereit alkalmazták, sorra csődöt mondtak.

Ráadásul a politikusoknak a közösségi tervezés eszközeivel sem sikerült megnyugtató eredményeket elérni a szociális területeken, sem hatékonyabb problémamegoldási eljárásokra szert tenniük (Needleman és Needleman 1974). Reagan elnökségétől kezdődően a republikánus kormányzat megnyirbálta a közösségi forrásokat, és végképp leszámolt az elesettek számára kedvező beruházások szociális legitimizációjával (Boyte, Booth és Max 1986; Phillips 1990). Ugyanakkor, habár az Egyesült Államokban az utóbbi években a közösségi tervezés nem tartozott a tervezés fő áramlatai közé, a tervezés gyakorlatának dokumentációját tanulmányozva kiderül, hogy mindvégig jelentős – bár mind forrásait, mind nagyságrendjét tekintve szerény – közösségtervezési munka folyt (Rubin és Rubin 1992; Feldman és Stall 1994).

Ezzel szemben Izraelben alapvetően más a helyzet, elsősorban az eddig véghezvitt legnagyobb közösségtervezési projektnek, a Városfelújítási Projektnek (Urban Renewal Project) köszönhetően, amely a szegény kerületek rehabilitációját célozta meg, és igen fontos eredményekkel dicsekedhet. Ugyanakkor Izraelben a közösségi tervezést szinte soha nem tekintik és a múltban sem tekintették meghatározott gyakorlati terület-

nek. Azok a közösségi szociális munkások és várostervezők, akik együtt vettek részt az említett projektben, hagyományosan az első közösségi tervezőknek tartják magukat.

Én magam, mint azt már mondtam, azért választottam épp a közösségi tervezést az *empowerment* folyamatának bemutatására, hogy elméletemet függetlenítssem a szakmai határoktól. Az interdiszciplináris megközelítés sokkal alkalmasabb arra, hogy megbirkózzon a sokrétű tudásanyaggal és az egymással ütköző érdekekkel, amelyek együtt idézik elő a közösségi intervencióra oly jellemző viharos viszonyokat. A közösségi *empowerment*et további két okból választottam még háttérnek: egyrészt mert az *empowerment* gyakorlatának egyik alapszabálya, hogy kicsiben tervezzünk (Schumacher 1973), azaz a lehető legközelebb azokhoz az emberekhez, akik az érintett területen élnek, és akikre hatással van a tervezés végeredménye; másrészt mert én személy szerint nem szerettem volna eltávolodni a közösségi szociális munkától.

A közösségi tervezés azért biztosít megfelelő kontextust az *empowerment* koncepciójának elméleti kifejtésére, mert olyan interdiszciplináris tudományterület, amely szándéka szerint kicsiben, kis léptékben tevékenykedik, közösséget teremt, és közösségi problémákat old meg. Elméletben azonban az *empowerment* folyamatát teljesen más szakmai kontextusban is vizsgálhatnánk.

Ugyanakkor a kontextus nem pusztán a szerkezetet biztosítja, egyik lényeges tulajdonsága, hogy magának a jelenségnek is fontos részévé válhat. Az ökológiai megközelítés szerint a szociális helyzetet lehetetlen attól a struktúrától elszigetelten vizsgálni, amelyben létrejött (Altman és Rogoff 1987). A kontextus magában foglalja azokat a környezeti tényezőket, amelyek a jelenséget meghatározó jellegzetes szituációkat létrehozzák. Az ezekben a tényezőkben bekövetkezett bármilyen változás hatással lesz az általános szociális helyzetre és az egyének életére egyaránt (Stokols 1987; Saegert 1987). Ennek megfelelően a közösségi tervezés annak a szociális helyzetnek elválaszthatatlan része, amelyben interveniál.

Szinte bizonyos, hogy amennyiben másik gyakorlati területet választottunk volna, másként közelítettük volna meg az *empowerment* témakörét és annak jelentését.

Közösségi tervezés a közösségi munkában

A közösségi munkában a tervezést nevezhetik közösségi tervezésnek, társadalmi tervezésnek vagy szomszédsági tervezésnek.

A szakirodalomban ezek az elnevezések olykor szinonimaként szerepelnek (Lauffer 1979), de az is előfordul, hogy megkülönböztetik őket: a közösségi tervezés során a közösségben és a közösséggel együtt tervezzünk, a társadalmi tervezésben nagyobb szerepet kap az intézményi változtatás – a források elosztása és a szolgáltatások kialakítása az általános szociális problémák megoldása érdekében (Rothman és Zald 1985). A szomszédsági tervezés mint kifejezés arra tesz kísérletet, hogy a túlságosan távol értelmezett közösség szó helyébe a konkrétabb szomszédság kerüljön (Checkoway 1984; Rohe és Gates 1985).

A többféle elnevezés jól mutatja a területen uralkodó kaoszt. Miközben megpróbálták meghatározni a közösségi munka számára megfelelő speciális tervezési módot, különvált a tervezés és három másik szüksé-

ges készség, a részvétel, a szervezés és a cselekvés. A tervezés technikai jelentése az információgyűjtés, a programtervezés és az értékelés lett (Rothman 1979). Fontos szerepe ellenére akadnak szerzők, akik azt hangsúlyozzák, hogy a tervezés nem tartozik a közösségi munkások *természetes* feladatai közé, valamint létezik egyfajta feszültség egyrészt a közösségfejlesztés és a közösségszervezés, másrészt a közösségi tervezés között (Morris 1979). A közösségi tervezésről azt tartják, hogy kevésbé fogékony a fejlődésre, mint a közösségi szociális munka más területei (Tropman 1984). Mialatt a közösségfejlesztésben és közösségszervezésben dolgozó szakemberektől elvárják, hogy megfelelő készségeik legyenek az interperszonális kommunikáció és a párbeszéd elindításának területén, a tervezést alapvetően intellektuális készségnek tartják (Gilbert és Specht 1979). Emiatt a közösségi munkások gyakran nem szívesen vesznek részt közösségi tervezésben, idegenkednek tőle, és úgy gondolják, nincs meg a megfelelő technikai készségük – ezek az érzések pedig a szakirodalomból erednek. Így azonban a megoldások és eszközök egész spektrumától esünk el, és a feladat megoldása a professzionális tervezőkre hárul, akik legtöbbször (bár nem mindegyiküknél) hiányzik az ahhoz szükséges szakmai képzés vagy érdeklődés, hogy szociális problémákkal küzdjenek meg.

Közösségi tervezés a tervezéseméletben

A közösségi tervezés még akkor is vitatott területnek számított a tervezésben, amikor a fénykorát élte. Needleman és Needleman (1974) közösségi tervezésről írott könyvükben – amelynek a *Guerrillas in the Bureaucracy* [Gerillák a bürokráciában] címet adták – azt írják, hogy a szakma tehet a közösségi tervezők és az őket alkalmazó szervezetek közötti problematikus kapcsolatokról, mivel vitatható módszerekkel dolgozik, amelyeket képtelenség felhasználni tolatkodó intenzitásuk miatt, és mert mindenhol konfliktusokat teremt.

A tervezésben leginkább elterjedt megközelítés szerint a közösségi tervezést hol úgy mutatják be, mint az általános tervezés keretmunkálatainak egy módszerét, hol pedig, mint a tervezés egy különálló megközelítését. Elméletben a közösségi tervezés egyfajta racionális átfogó tervezési mód (Friedmann 1987), de úgy tartják, hogy a gyakorlatban ellenkezik az ésszerű tervezési modellekkel. Egyes szerzők ezt előnynek tekintik, mások pedig hibának (Burke 1979; Hague 1982). A tervezési elméletekben a közösségi tervezést támogatók és ellenzők közötti vita lényege az, hogy a közösségi tervezés elég hatékonyan bizonyul-e abból a szempontból, hogy támogatást kapjon a tervezéshez, és nyugalom legyen a tervezett környezetben. Azok a szerzők, akik támogatják a közösségi tervezést, arra hivatkoznak, hogy ha bevonják a tervezésbe a lakosokat, az jó légkört teremt a tervezéshez, és hatékony a felmerülő problémák megoldásában. Akik viszont támadják, azt állítják, hogy a belőle származó előnyök nem ellensúlyozzák a zavaros viszonyokat és az eredmény csekélységét. Ez az érvelés következőképpen magában rejt annak magyarázatát is, hogy miért csalogódnak sokan a közösségi tervezésben. Amennyiben a fő szempont a tervezés sikere, a tervezőnek a közösséggel együttműködésben végzett munkáját csak az igazolhatja, ha támogatást kap a tervezéshez, és nyugalom lesz az érintett környezetben. Ebből a megközelítésből a procedúrák és részvételi rituálék célja nem az, hogy szociális változást idézzenek elő, és közösséget hozzanak létre, hanem hogy szociális megegyezéshez és jóváhagyás-

hoz vezessenek. Ily módon a közösségi tervezés manipulációvá válik, egyfajta „játék a játékban” (Hasson 1988; Atzmon 1988). Néhány különösen érzékeny tervezőtől eltekintve (Davidoff 1973; Friedmann 1973, 1987; Krumholz és Forester 1990), a tervezéseméletekben ez a közösségi tervezés általános megközelítése.

Közösségtervezési orientáció a várostervezésben

Miközben a közösségi tervezés ezen a néven a tervezési elméletek szintjén a partvonalra került, valami más, amit leginkább közösségtervezési orientációnak nevezhetünk, megjelent a várostervezésben. Egyes szerzők arra hívják fel a figyelmet, hogy itt az ideje annak, hogy a várostervezés politikusabb, szociálisabb és közösségorientáltabb legyen. A tervezés gyakorlatában nagyobb szerepet kell kapnia a politikának, a társadalmi problémáknak és az interperszonális készségeknek (Benveniste 1972; Baum 1980, 1986).

Phillips (1990) szerint a kilencvenes évek már egy új politikai korszak kezdetét jelezte az Egyesült Államokban. Véleménye szerint a jóindulatú elhanyagolás (*benevolent neglect*) évei a középosztály elszegényedéséhez, a hajléktalan családok és a mentálisan sérült emberek számának növekedéséhez vezettek. A túlzott individualizmus, Mammon dicsőítése és a közösségek elhanyagolása után megjelent a vágy egy újfajta szociális és politikai szemléletre, amely majd másként osztja el a javakat és a hatalmat. Ennek jelei a tervezés szakirodalmában is megjelennek (pl. Marris 1987; Krumholz és Forester 1990); észrevehető a várostervezés megváltoztatására való törekvés. A tervezési folyamatot egyre kevésbé technikai, gazdasági és dizájnfeladatként írják le, sokkal inkább politikai, szociális és személyes intervencióként. Az új törekvések szerint a tervező feladata többek között a kapcsolatok létrehozása, a kölcsönös megértés megteremtése, a bizonytalanság oldása és a *self-empowerment* elősegítése.

A várostervezés nem csupán egy technika, sokkal inkább egyfajta látásmód, amelynek kiemelkedő társadalmi célja, hogy jobb életminőséget teremtsen a városlakóknak. Így tehát a tervezés mindig szociálpolitikai tevékenység, és ezáltal feszültséget kelt a gépies, hatékony és szabványos megoldások, valamint a kulturális, szociális és történelmi elképzelések között. Nem az a kérdés, hogy a tervezésnek ésszerűnek kell-e lennie, hiszen nem egyetlen ésszerűség létezik, hanem számtalan különböző, amelyek megmutatkoznak a különböző politikai látásmódokban. Fontos megérteni, hogy az egyik – a konzervatív – látásmód szerint az olyan társadalmi jelenségek, mint a bűnözés, a családok bomlékonysága és a szervezetlen közösségek a szegénység okai, amíg egy másik – a progresszív – látásmód szerint ezek a szegénység következményei. A látásmód döntő hatással van a tervezésre: a konzervatív megközelítés szerint az eszközöket és a technológiát arra kell felhasználni, hogy felügyeljük a belső rendet a szegény közösségekben. A konzervatív kutatók például előszeretettel foglalkoznak a szegények munkára irányuló motivációival, ahelyett hogy elismernék, milyen megalaztatás rejlik az alacsony szintű munkalehetőségekben és a nyomorúságos bérekben (Galbraith 1992); és milyen mértékű a munkanélküliség a szegények lakta területeken. A progresszív megközelítés szerint fontos összefüggéseiben látni a szegénység okait, és sokkal inkább a környezetre irányuló, méltányos megoldásokat kell keresni az individuális megoldások helyett.

Mivel a szociális területen az ideológiai háttér befolyással van az intervenciók stratégia megválasztására,

fontos tisztában lennünk azzal, hogy milyenfajta ésszerűsége támaszkodnak az egyes tervezési elméletek. Ebből levonható az a következtetés, hogy ha még a legésszerűbb megközelítést alkalmazza is a tervező, az sem menti meg attól, hogy egy szociális problémát az egyik vagy a másik oldal szemüvegén keresztül nézze, esetleg felülvizsgálat nélkül elfogadja mások axiómáit, illetve ezekre alapozva nem megfelelő megoldásokat alkalmazzon. A logikának mindig egyértelmű politikai kontextusa van. Mivel a szegénység politikai kérdés, ugyanazokat a kérdéseket kell feltennünk vele kapcsolatban, mint minden más politikai téma kapcsán: Kik kerülnek a jogosultak közé, amikor a források elosztására kerül sor, és kik azok, akik kiszorulnak? Ki mit kap, és ez milyen hatással van az emberekre? A szegénység nem egy sajnálatos baleset, ami azokat az egyéneket sújtja, akik áldozatul esnek a társadalmi mobilitás gépezetének. Épp ellenkezőleg, a szegénység elkerülhetetlen következménye a politikai prioritásoknak és a gazdasági mozgásoknak. Így a források elosztása és a szegénységgel való megküzdés módszerei egyaránt politikai-gazdasági feladatok.

A tervezés tehát politikai tevékenység, és a tervező csupán egy személy az abban részt vevő szereplők közül (Katz 1989; Mueller 1990). A tervezők – és egyedül ők – elköteleződnek a tervezési folyamat, egy átfogó terv létrehozása mellett. A többi résztvevő a tervezést csupán egy lehetséges politikai tevékenységnek látja, ezért ők csak akkor látják a tervezés hasznát, ha az segítségükre lesz abban, hogy a bizonytalan helyzeteket jobban kézben tartsák (Marris 1987).

A tervezés csupán egyetlen összetevő egy olyan komplex szociális rendszerben, amelyben a politikai folyamatok dominálnak. A tervezés – amennyiben úgy működik, ahogy az a nagykönyvben meg van írva – a maga módján járulhat hozzá ehhez a folyamathoz. Például segítheti a viszonylag gyengébb csoportokat abban, hogy részt vegyenek a tervezési folyamatban, és elérjék saját céljaikat (Hajer 1989). Olyan alternatív értelmezést teremt, amely pozitívabb, reményteljesebb megvilágításba helyezheti a társadalmi változás és cselekvés folyamatait (Marris 1987).

A tervezés egy másik irányvonala igyekszik a hangsúlyt a formáról és a dizájnról a gyakorlatra és a meta-gyakorlatra helyezni. Ebben a megközelítésben nemcsak a tervező elemzőkészsége fontos, hanem az interperszonális készségei is – képesnek kell lennie arra, hogy megöleljen valakit, vagy hogy lekezelés nélkül tudjon dolgozni olyan emberekkel, akik különböznek (Forester 1989). Ahhoz, hogy a tervező etikus, őszinte, megbízható legyen, és megfelelően tudjon kommunikálni, elengedhetetlen, hogy egyfajta humánus és résztvevő hozzáállást mutasson. Mindennél fontosabb a megfelelő kommunikáció, nyelvezet, valamint hogy olyan légkört teremtsen, amelyben a résztvevők valóban „egy nyelvet beszélnek”. A tervezői stílus lehetőleg legyen demokratikus, részvételen alapuló, vegye figyelembe a formakultúrát, és egyidejűleg a tárgyalási folyamatot. Nagyon fontos hangsúlyt helyezni arra, hogy a résztvevők aktív részesei legyenek a tervezés folyamatának: ez a tervezés egyik célja.

A tervezési elméletek között egy közösségi irányvonal is megjelent, és fontos ideológiai pozíciót vívott ki magának. E vonulat célja egy aktív, demokratikus közösség létrehozása. Az ebbe az irányvonalba tartozó szerzők kifejezik a közösség iránti vágyukat, és arról az elszigetelődésről és kirekesztettségéről írnak, amelyet Foucault fogalmazott meg műveiben, és amelyet a várostervezés és a modern élet leginkább romboló hatású melléktermékének nevezett (Handler 1990; Etzioni 1992, 1995).

A közösségek helyi és országos jelentőségük egyaránt. Erősítik a szociális hálót, és támogatják az egyén és a csoportok közötti kapcsolatok létrejöttét. A szociálpolitika és a gazdasági fejlesztés területein az elemzés és a cselekvés szempontjából lényeges egységnek tekinthetők. Elég nagy egységek ahhoz, hogy politikai erővé váljanak, és elég kicsik ahhoz, hogy kapcsolódjanak az egyénhez, és feleljenek érte. Szolgáltatásokat építenek ki arra a kapcsolatra alapozva, amely az egyének mint egyes emberek és mint csoportok tagjai között, valamint az emberek, a kormányzati és adminisztrációs rendszerek között állnak fenn; és ezekből alakul ki a szociális és kulturális élet. A közösségben lehetővé válik, hogy az egyes emberek szervezési készségeket sajátíthassanak el, nagyobb rálátásuk legyen a politikai működésre, hogy jobban részt vehessenek a politika formálásában, és közös célt alakítsanak ki az életükben. A politikai közösség helyreállításának valódi értelme (Friedmann 1987) a háztartás leválasztása a kiszolgáltatottá tevő (*disempowering*) szolgáltatási rendszerekről, és a közösségi értékekre való fókuszálás. A közösség pozitív aspektusa a dekolonizáció – a háztartás túlzott fogyasztásának mérséklése; a demokratizálás – az egyenlőség megteremtése már a háztartásban; és a kollektív *self-empowerment* a háztartások közötti interakció segítségével. Ezekkel az eszközökkel és az őket megértő tervező segítségével az emberek – legalábbis Friedmann szerint – képessé válnak egy szervezett politikai közösség létrehozására.

Ezek a megközelítések, amelyek az aktív és szociálisan bevonó tervezést támogatják a gyenge csoportok fejlődése érdekében, nagyon közel állnak a közösségi tervezés eredeti értelmezéséhez [Friedmann, nem pedig az Etzioni (1995) által említett komunitáriánus irányvonal szerint]. A közösségi tervezés alapelvei azon a ponton avatkoztak be a várostervezésbe, mikor az túlzottan szabványos, totális, mindent magában foglaló ellenőrző irányba vivő volt, és alapjait a tudományos, technikai specializációra építette.

A közösségi tervezés definíciói

Ez idáig szándékosan nem is próbáltam definiálni a közösségi tervezést mint fogalmat, egyrészt mert nem létezik olyan meghatározás, amelyet elfogadottnak tekinthetnénk, másrészt pedig mert fontosnak tartottam először bemutatni a tervezési elméletek és a főbb szerkezeti elemek jelenlegi helyzetét – azt a helyzetet, amelyben a lokális tervezés és a közösség koncepciója egyaránt olyan átalakuláson megy át, amelynek mindenekelőtt a jelentését és az irányát kell megértenünk.

Kétpólusú érvrendszert használok azoknál a vitás kérdéseknél, amelyek esetében nem sikerül kielégítő megoldást találni, illetve ahol a vita morális dilemmához vezet. Itt is erről van szó, hiszen a következő kérdésekkel kell megbirkóznunk: Melyik lenne a jobb választás, és miért: a felülről vagy az alulról jövő tervezés (Lauffer 1979)? A regionális tervezés vagy a szomszédsági tervezés (Checkoway 1984)? Az a szakmai intervenció, amely a szolgáltatásokra fókuszál, vagy amelyik az emberekre (Briscoe 1976)? Irányított vagy nem irányított a szakmai intervenció (York 1984)? Melyik a jobb: egy olyan szakértő tervező, aki távolabb áll a kliensektől, vagy egy olyan reflektív tervező, aki szociálisan és emocionálisan bevonódik a munkájába (Schon 1983)?

Felülről vagy alulról jövő tervezés

Azok a tervezők, akik az alulról jövő tervezés pártján állnak, érdekeltebbek a jogaiktól megfosztott emberek képviseletében, és fontosabbnak tartják a részvételt, mint az előre kitűzött célok elérését. Ezzel szemben azok a tervezők, akik a felülről jövő tervezésben hisznek, lényegesnek tartják a meghatározott célok teljesítését, és jobban kedvelik a központi tervezést, amely szerintük objektívebb. Ez a két megközelítés két tervezési szintet képvisel: egyfelől a lokális tervezési kezdeményezéseket, másfelől a helyi szintűnél szélesebb kezdeményezéseket, amelyek azonban a közösségen kívülről származnak. A különbségek ellenére a tervezés mindkét fajtája feladatorientált, hatékony, ragaszkodik az ütemtervhez, és mint a legtöbb tervezési típus, hajlamos egyfajta türelmetlenséggel viszonyulni a folyamathoz (Lauffer 1979).

Decentralizált szomszédsági és centralizált alregionális tervezés

Checkoway (1984) szerint a közösségen belül a tervezésnek két fajtáját különböztethetjük meg, amelyek két irányzatot képviselnek: az a tervezés, amely a közösségi munkából ered, a szomszédsági tervezés felé orientálódik; az a tervezés pedig, amely a várostervezésből fejlődött ki, az alregionális tervezést pártolja. A szomszédsági tervezést alulról irányítják, az alregionális tervezést pedig felülről. Könyvemben nem kívánok állást foglalni a decentralizáció-centralizáció kérdéskörében, de egyes szerzők nyíltan a decentralizált tervezésre voksolnak (Handler 1990). Alapvető fontosságú, hogy a tervezőnek, aki valóban egy közösség fejlesztésén dolgozik, független értékítélete legyen, és autonóm módon végezze a munkáját. A szervezés központosítása és a tervező autoritásának hiánya a hatékonyság rovására mehet.

Projektközpontú és emberközpontú tervezés

Fókuszát tekintve szintén kétféle tervezésről beszélhetünk: az egyik figyelmének középpontjában a szolgáltatások és a projektek állnak, a másikéban az emberek. Az emberközpontú tervezés abból a célból mozgósítja az embereket a tervezési folyamat során, hogy ők maguk vigyék véghez saját projektjüket, s mint ilyen, kompatibilisnek mondható a már említett decentralizált szomszédságtervezéssel. Briscoe (1976) azt állítja, hogy mindkét ágazat – a szolgáltatásközpontú és az emberközpontú is – szükséges, és kiegészítik egymást. Sokkal inkább ugyanannak az éremnek a két oldala, mint két egymással szembenálló irányzat. A két véglet valószínűleg akkor jelenik meg, amikor a helyzet, a feltételek, a szervezeti struktúrák is különböznek, s ezáltal különböző munkamódszert követelnek meg. Ugyanakkor nem kizárható az sem, hogy etikai dilemma lép fel, és a tervezőnek azt kell eldöntenie, hajlandó-e olyan tervet készíteni, amelyet az őt alkalmazó szervezet vár el, annak ellenére, hogy tisztában van vele: a tervben érintett emberek más megoldást tartanának jónak.

Direktív és nondirektív szakmai intervenció

A spektrum egyik végén megtalálható a direktív intervenció, ahol a tervezés a tervező, a tervező cég vagy más szakemberek kezében van a folyamat kezdetétől a befejezésig, a másik végén pedig a nondirektív intervenció, ahol a tervező mint tanácsadó és kísérő működik közre a tervezési folyamatban. Feladata, hogy képessé tegye az embereket arra, hogy döntsenek, tervet készítsenek, és ők maguk kivitelezék a projektet (York 1984, 1990).

Ez az irányzat azon a feltételezésen alapszik, hogy minél többet visznek véghez az emberek önerőből vagy szakemberek támogatásával, annál nagyobb esélyük lesz arra, hogy olyan megoldást találjanak társadalmi problémáikra, amely a leginkább megfelel igényeiknek és életformájuknak (Mullender és Ward 1991). Ez egy olyan lényeges terápiás alapelv, amely érvényes minden olyan szakmában, amelyik az emberi változást tűzi ki céljául.

Kulcskérdés, hogy milyen mértékben alkalmazzuk ezt az alapelvet a gyakorlatban, hiszen a deklaráció szintjén ez a tézis már évtizedek óta ismert. Ahhoz, hogy ez kiderüljön, tegyük fel ismét a DARE kérdéseket¹⁰: Ki határozza meg a tervezési célokat? Ki tesz azokért? Ki látja hasznát a tervezésnek? Ki értékeli a folyamatot? Minél inkább a lakosok és az ő szervezeteik határozzák meg céljaikat, érik el azokat, élvezik a tervezés áldásos hatásait, és döntenek el, milyen mértékben érte meg az egész a fáradságot, annál inkább ők irányítják magukat, és nem mások (Rubin és Rubin 1992).

A közösség mint a tervezés tárgya vagy alanya

Az, hogy a szakmai intervenció milyen mértékben irányított, más szempontból is érdekes lehet. A direktív közösségi tervezés esetén a közösség a tervezés tárgya – ez egy tervezett közösség. A nondirektív közösségi tervezés a közösséget alanyának tekinti – ez egy tervező közösség (Freire 1985). A tervező szemszögéből a direktivitás szakmai kérdés, amely a tervezési stílusra vonatkozik, és kapcsolatba hozható a szakmai etikával is. A közösség szempontjából a kérdés nem a szakmaiságról vagy a technikáról szól, hanem sokkal inkább az irányításról: „Milyen mértékben irányítják mások a közöttünk zajló folyamatot, és milyen mértékben lehet beleszólásunk a döntésekbe, amelyek hatással lesznek a jövőnkre, és meghatározzák az életminőségünket?” Így amikor megváltoztatjuk a nézőpontunkat, és a szakemberekről a helyiekre helyezzük át a fókuszot, a lényeges kérdések nem szakmai, hanem politikai jellegűek lesznek (Marris 1987).

A nondirektív intervenció azt közvetíti az emberek felé, hogy nem tárgyai, hanem alanyai a folyamatnak (Freire 1985). Mint az közismert, azok az emberek, akiket tárgyként kezelnek, csendben is maradnak, és így a valóságról alkotott képüket nem veszik számításba. Azok az emberek, akiket alanyként kezelnek, tudatában vannak helyzetüknek, így élettapasztalataikat felhasználva aktívan részt vesznek a valóság megalkotásában az étellel kapcsolatos szubjektív értelmezéseik révén.

¹⁰ A DARE betűszó szó jelentését lásd a 9. lapalji jegyzetben (57. o.).

A szakértő és a reflektív tervező

Donald Schon (1983) szerint a skála két végén található tervezői típusok közötti különbség abból ered, hogy a szakemberek szakmai elégedettsége különböző forrásokból táplálkozik aszerint, hogy miként dolgoznak és lépnek kapcsolatba klienseikkel. Schon a két szélsőséget szakértőnek, illetve reflektív szakembernek nevezte el. A szakértő tervező saját bizonytalansága ellenére tökéletes tudást és megoldásokat kínál, ezzel szemben a reflektív szakember a saját bizonytalanságát olyan tényezőnek tekinti, amelyből ő is és mások is tanulhatnak. Amíg a szakértő megtartja a szükséges szakmai távolságot, a melegséget és együttérzést pedig csak olyan mértékben adagolja a kliens felé, amit ő megfelelőnek tart, addig a reflektív szakember emocionális és intellektuális kapcsolatot keres. A különböző stílusok különbözőképp hatnak az emberekre. Azok, akik szakértő tervezővel kerülnek kapcsolatba, megtapasztalhatják annak az előnyeit és veszélyeit is, hogy tökéletes bizalmat és függést várnak el tőlük; azok pedig, akik a reflektív tervezővel dolgoznak együtt, egyaránt érezhetnek elégedettséget és szorongást amiatt, hogy elvárják tőlük, legyenek aktív részesei a folyamatnak.

A kétpólusú érvelés alátámasztja a feltevést: a tervezés stílusának meghatározása – legyen szolgáltatás-központú vagy emberközpontú, direktív vagy nondirektív, centralizált vagy decentralizált – elengedhetetlen az *empowerment* értékei alapján működő közösségi tervezés megértéséhez, ám ebből a nézőpontból a tervezés tartalma tökéletesen mellékes. Más szavakkal, habár a tervezés tartalma sokat számít a közösség problémáinak megoldása szempontjából, és a közösség igényei határozzák meg, a tervezés stílusa – az, hogy miként történik a tervezés – erőteljesebben befolyásolja majd az *empowerment* szintjét. A tervezés tartalma, bármilyen fontos is az a közösség számára, önmagában nem biztosítja a megfelelő megoldást. A professzionális *empowerment* legfontosabb összetevői a szakember által használt nyelvezet, a tervezőnek az emberekhez való hozzáállása, valamint az általa sugárzott felelősség és autoritás, amíg a tervezés formális tartalma csupán másodlagos lehet. A projekt szólhat bérházak felújításáról, egészségügyi szolgáltatások fejlesztéséről, egyszerű családok vagy értelmileg sérültek segítségéről. Lehet bármilyen nagyszerű és szükségszerű a cél, ha valóban az *empowerment* elérésén munkálkodunk, meghatározott folyamatokon keresztül és meghatározott stílusban kell dolgoznunk.

A közösségi tervezés definíciója

A közösségi tervezés tehát egy olyan tevékenység, amelynek célja, hogy olyan szociális változást idézzon elő, amely létrehoz vagy megerősít egy már létező közösséget. A közösségi tervezés meghatározott és korlátozott környezetben működik, és egy olyan folyamatot indít el, amelyben a hangsúlyt a részvételre, valamint a tervező és a közösség, illetve a közösség tagjai közötti kölcsönös kapcsolatokra helyezi. Számtalan különböző stílusú közösségi tervezés létezik, amelyek egy képzeletbeli skálán a direktívtől a nondirektívig helyezkednek el: van olyan közösségi tervezés, amely a közösséget a tervezés tárgyának, és van, amelyik a tervezés alanyának tekinti; a közösségi tervezés alapja lehet egy centralizált szervezet, de lehet decentralizált is; felruházhajta

a tervezőt meghatározott autoritással a célból, hogy a közösségen belül megoldást találjon egy problémára, vagy felhatalmazhatja a tervezőt arra, hogy autonóm módon, a közösséggel együtt dolgozzon ki egy tervet.

Ugyanakkor a közösségi tervezésben csak bizonyos, meghatározott stílusok segítik elő az *empowerment*et. Szinte magától értetődő a kapcsolat a közösségi tervezés képzeletbeli skálájának a nondirektív, decentralizált, szubjektív, emberközpontú vége és az *empowerment* folyamata között; s ennek folyományaként feltételezhetjük, hogy a skála direktív, centralizált, objektív végződése a hatalomtól való megfosztást (*disempowering*) segíti elő. Így tehát elmondhatjuk, hogy a közösségi tervezés – más gyakorlati területekhez hasonlóan – nem semleges az *empowerment* tekintetében. A közösségi tervezők az *empowerment*től a hatalomtól való megfosztásig (*disempowerment*) terjedő skálán tevékenykednek, s ezen a területen lehetetlen úgy dolgozni, hogy jó vagy rossz értelemben befolyással ne legyünk az emberek és az általuk alkotott közösségek *empowerment* képességére.

Ebben a fejezetben ismét megerősítettük azt az állítást, miszerint a közösségi *empowerment* nem magától alakul ki – ösztönzéséhez módszeres stratégiákat kell alkalmaznunk.

5. fejezet

EGYÉNI *EMPOWERMENT* FOLYAMATOK A KÖZÖSSÉGI TERVEZÉSBEN

Ebben a fejezetben a közösségi tervezés folyamatában részt vevő egyének személyes tapasztalatait mutatom be. A folyamatban részt vevő egyének között, illetve az egyének és környezetük között zajló interaktív folyamatban a résztvevők olyan helyzetet tapasztalnak meg, amelyben nagyobb ellenőrzést gyakorolhatnak saját életük és környezetük felett, új összefüggéseket fedezhetnek fel, új képességeket sajátíthatnak el, valamint tudásuk, energiájuk és tehetségük egy részét tovább is adhatják a társadalomnak.

A csoport fontossága az egyéni *empowerment* folyamatában

Az egyéni *empowerment* folyamat hatására a folyamat alanya elkezd hinni abban, hogy képes az addiginál jobban irányítani saját életét, jobban megérteni saját helyzetét, és egyre aktívabban cselekedni élete, valamint környezete jobbá tételéért. Mindez – és még ennél is több – valóra válhat csoportos keretek között. Csoportban az emberek egyenlőként fogadják el egymást, szabadon kifejezhetik gondolataikat és törekvéseiket, többet tudhatnak meg magukról és környezetükről, megoldásokat tervezhetnek, és lépéseket tehetnek saját maguk és környezetük javára.

A csoport a szociális és politikai készségek elsajátításának színtere is: a csoport tagjai megtanulnak együttműködni másokkal éppúgy, mint befolyást gyakorolni másokra. Megtanulják a politikai cselekvés módszereit, a felelősségteljes pozíciók betöltésének mikéntjét, megtanulnak elkötelezetten támogatni egy ügyet, döntéseket hozni és problémákat megoldani, szervezni, bonyolult szervezési feladatokat összefogni és demokratikus vezetési stílust kialakítani. A sokféle készség fejlődése megerősíti az emberek hitét saját képességeikben, és növeli önbizalmukat. Ezáltal az egyéni *empowerment* folyamata megerősödik a csoporton belül, ugyanakkor értelmet nyer a mások segítése és a környezet megváltoztatása; e kettő pedig motiválja a közösségi *empowerment* folyamatát. A csoport mediáló tényezőként működik az *empowerment* különböző szintjei között: összekapcsolja az egyéni és közösségi *empowerment* folyamatokat, összekapcsolja a bennük részt vevő egyéneket, illetve életük színtereit, azaz a számukra fontos környezetet. Az egyéni *empowerment* különféle pszichológiai kritériumok alapján történő fogalmi megragadására tett kísérletek alapján (lásd 2. fejezet) azt

mondhatom, hogy az egyén személyisége, illetve a csoportban való aktív részvétele egyenrangú meghatározó tényezői az *empowerment* folyamat sikerének az egyén életében. Az *empowerment* folyamat jó eséllyel sikeresebb annál az egyénnél, akit életkörülményei, élethelyzete életének bizonyos szakaszában egy ilyen csoporthoz való csatlakozásra ösztönöztek, mint annál, aki nem vett részt hasonló csoport munkájában. A csoporthoz való csatlakozás iránti hajlandóság már eleve egy bizonyos fajta személyiséget jellemez, csak úgy, mint az a képesség, hogy valaki kitartóan a folyamat része maradjon. Mindazonáltal a tapasztalat azt mutatja, hogy a véletlen és a sors is szerepet játszik az *empowerment* csoporthoz történő csatlakozásban, illetve magával az *empowerment*tel való találkozással kapcsolatban.

„Az erkélyen ültem, amikor megláttam néhány ismerősomeket valakivel az utcán sétálni. Megkérdeztem, mit csinálnak, ők meg hívtak, hogy menjek velük, úgyhogy letettem az újságomat, lesétáltam és csatlakoztam hozzájuk.” (Részlet egy közösségi munkáról szóló filmből)

Az együttműködés fejleszti a személyiséget. Ha az egyén egy olyan csoport tagja, amely segíti őt politikai és szociális képességei fejlesztésében, felkészültebbé válik a cselekvésre. Az a hitünk, hogy képesek vagyunk irányítani életünket és környezetünket, része annak a tevékeny személyiségnek, amelyet Carol Pateman (1970) demokratikus személyiségnek nevez. Ugyanaz az ember, aki elmondása szerint véletlenül csapódott egy csoporthoz, azt is elmondta, hogy a csoport aktivitása mennyire befolyásolta őt:

„Nem lennék az, aki ma vagyok, ha nem éltem volna át mindazt, amin a csoporton belül keresztülmentem.”

Az *empowerment* folyamatát követő (*empowering*) közösségi tervezés az adott környezetben élő valamennyi embert lehetséges *empowerment* jelöltnek tekinti a lokális szervezési és csoporttevékenységekben. Néhányan közülük többet nyernek majd, mint mások. Az *empowerment* megvalósulásának körülményei a környezeti összetevők és az egyén személyiségének integrációjától függnak. A tervezés folyamatában azonban a csoporttevékenység nélkülözhetetlen feltétele az *empowerment*nek. A másik feltétel már magán az egyénen múlik: minél többet fektet be a csoportba, annál sikeresebb lesz a saját *empowerment* folyamata. Ez azt jelenti, hogy az egyéni *empowerment* megvalósulásának feltétele az egyén aktív tevékenysége a csoportban; nem az a kérdés, milyen segítséget nyújt a csoport az egyes embernek (Churchman 1990a). Adni másoknak, felelősséget vállalni egy feladatért, elkötelezettnek lenni a csoport és a közösség iránt – ezek a csoport keretein belül az egyéni *empowerment* fontos összetevői (Maton és Rappaport 1984).

Egyéni *empowerment* és a környezet iránti felelősség

A mikro- és makroszinteket együtt magyarázó elméletek lehetővé teszik az idő és tér perspektívájának kitágítását, illetve a mikropszichológiai és makroökológiai folyamatok integrációját. Az emberiség előtt álló globális ökológiai problémák rávilágítanak arra, mennyire szükség van a személyes elköteleződésre és a felelősségérzet felkeltésére egy sokkal tágabb környezet iránt, mint aminek az egyének többsége jelenleg tudatában van. A humánökológia egyik fontos állítása, hogy az egyes emberek nem értik az összefüggést a közvetlen környezetükben fennálló problémák megoldása és ezeknek a tágabb környezetben okozott katasztrofális mellékhatásai között. Ebből következik az a globális szükséglet, hogy fejlődjenek az egyének képességei, amelyek nyomán jobban törődnek az egyre gyorsabban táguló környezetükkel.

Azt állítom, hogy az *empowerment* és a hatalomtól való megfosztás (*disempowerment*) folyamatai befolyásolják, hogy az emberek mennyire értik meg környezetüket, és mennyire válnak elkötelezetté a környezetükért való felelősségvállalásban. A hatalomtól való megfosztás (*disempowerment*) folyamata kisebbségi érzéssel, illetve a marginalizálódás, a peremre szorultság, valamint az értéktelenség érzésével tölti el az egyént; eljuthat az elidegenedésig és a közönyösségig is. Ettől aztán úgy érzi, nincs kapcsolat közte és a társadalom között, és teljesen elveszíti mind a szándékot, mind a képességet arra, hogy saját javán munkálkodjon. Az *empowerment* folyamatok ennek éppen az ellenkezőjét eredményezik – az emberek úgy érzik, hogy van befolyásuk, hajlandók elkötelezni magukat, felelősséget vállalni, és aktív szerepet játszani a világban, mert tudják, hogy erőfeszítéseik fontosak és értékesek.

A következő kérdések merülhetnek itt fel: Hol vannak az egyén saját környezetének határai? Milyen környezetért lesz hajlandó felelősséget vállalni? Az eddig leírtak mögött az a feltételezés állt, hogy az *empowerment* folyamatának elején az egyén saját környezete viszonylag szűk. A közösség és a közösségi tervezés kifejezések csak a helyi és ismerős területek szűk birodalmában értelmezhetők. A további vizsgálódáshoz és az eddigieknél erősebb állítások megfogalmazásához azonban fel kell adnunk az előbbi kényelmes feltételezést. Azt állítom ugyanis, hogy mi, szakemberek, nem tudunk eleget az emberek törődésre, elköteleződésre és felelősségvállalásra való képességeiről, mert jobban érdekel minket a saját beavatkozásunk mértéke, mint az, hogy hol ér véget a számukra fontos környezet. A határokat objektívnak tekintjük, miközben adatokat és információkat gyűjtünk emberekről; ezek az információk természetesen saját szubjektív adataikat is tartalmazzák. A hatalomtól megfosztó (*disempowering*) tervezés egyáltalán nem veszi számításba a szubjektív határokat, éppen azért, mert szubjektívek (Stokols 1987).

Az *empowerment* folyamatát középpontba állító (*empowering*) tervezés kerüli, hogy az objektív és szubjektív kifejezéseket az igaz és hamis kifejezések szinonimájaként használja. Az ilyen tervező szintén szubjektumnak tekinti önmagát. Tudja, hogy a beavatkozási terv határait többnyire gyakorlati megfontolások szabják meg: amikor úgy dönt a kutató, hogy elegendő adat áll rendelkezésére a helyzet hiteles és meggyőző leírására, vagy amikor gazdasági megfontolások határozzák meg, hol és milyen mértékben lehet beavatkozni. A gyakorlati szakember és a tervezésben érintett lakosok helyzetértékelése között kialakuló egyensúly nem azt jelenti,

hogy egyenlő felek között alakul ki megegyezés a számukra releváns környezet határaitól, ez inkább a gyakorlati szakember (vagy kutató) saját – nem feltétlenül objektívebb – intellektuális folyamatának eredménye.

Ezekből az okokból kifolyólag az *empowerment* folyamatát középpontba állító (*empowering*) közösségi tervező tudja: attól függ, mekkora területet tekint az egyén a sajátjának, hogy mit érez olyannak, ami még befolyásolja az életét (Churchman és Ginsberg 1984). Ez az érzet dinamikus és változó, és a személy életében lezajló *empowerment* folyamat eredményeképpen is alakul. Mondhatjuk, hogy ha valaki szűknek érzi környezete határait, az nemcsak a környezetről szól, hanem arról is, hogy milyen az adott egyén társadalmi és személyes helyzete. Minél kiszolgáltatottabb (*powerless*) valaki, annál szűkebb a világa, de ahogy kibontakozik az *empowerment* folyamata, világa annál jobban kitágul.

Állításunk szerint a világban a túlélés érdekében – vagyis nem csupán társadalmunk és közösségünk életminőségének javítása miatt – minél több ember és közösség *empowerment* folyamata a cél, mert minél több lehetőséggel tudnak élni az emberek, annál inkább képesek lesznek törődni tágabb környezetükkel is.

Bateson (1979) szerint az elme és a természet, azaz a környezetről való gondolkodásunk, valamint a valódi környezet, amelyben gondolkodunk, összefonódik. A környezetet saját magunk kiterjesztésének tekintjük, és a szerint cselekszünk benne, ahogy magunkat és szándékainkat észleljük. Más szavakkal, környezetünkkel kapcsolatban úgy viselkedünk, ahogyan definiáljuk azt. Azaz szoros kapcsolat van a környezetről való gondolkodás mikéntje és aközött, ahogy az egyén cselekedni képes a környezeten belül. „Túlélésen azt értem [...], negatívan megfogalmazva, [...] hogy elkerüljük a halálát annak a legnagyobb rendszernek, ami a számunkra fontos. [...] Nem foglalkozhatunk elég sokat a sajátunknál nagyobb ökológiai rendszer elkerülhetetlen túlélésével” (Bateson 1979: 243–244).

Az egyéni *empowerment* növeli környezettudatosságunkat

Feltételezhetjük, hogy az egyéni *empowerment* kitágítja az egyén által észlelt környezetet. A *kritikus öntudat* (*critical consciousness*) kialakulása pedig kiterjeszti az egyén felelősségérzetét környezete iránt. Az *empowerment* folyamata során szerzett tudás, információ és képességek eredményeképpen sokkal tágabb környezetért vállalunk felelősséget, mint annak előtte.

„Úgy érzem, most sokkal inkább emelt fővel járok, ezért nagyobb távolságot látok be, és a látóhatárom is kiszélesedett.” (Egy aktivista, aki fejlődési rendellenességekkel élő gyerekeknek hozott létre szolgáltatást)

„Először csak az utcámat ismertem, alig tudtam, mi van a városban. Ma ismerem az egész várost, beleértve az ipari területeket is.” (Egy aktivista, aki fejlődési rendellenességekkel élő gyerekeknek hozott létre szolgáltatást)

„Kezdetben csak saját és barátaim problémái foglalkoztattak, ma értem az egész várost érintő problémákat, a különböző városrészek közötti különbségeket, és hogy milyen fontos ez az iskola a környék összes gyerekének” (Egy aktivista a középiskola bezárása elleni tiltakozásról)

Az *empowerment* folyamata a helyi környezeti ismereteknek új értelmet ad. A társadalmi helyzet intellektuális megértése arra ösztönöz, hogy több felelősséget érezzünk környezetünk iránt, és jobban otthon érezzük magunkat a világban (Howard 1993). A folyamat jelentősége abban áll, hogy felelősséget ébreszt az otthonnal kapcsolatban. Az emberek arról számolnak be, hogy sokkal átfogóbb és teljesebb képük alakult ki környezetükről, ugyanakkor jobban értik a benne elfoglalt helyüket, valamint a környezet életükben betöltött szerepét. Következésképpen hajlandók is tenni a túléléséért.

A szomszédsági aktivisták – akik körében dolgoztam – azt mondták, hogy bölcsőbbnek érzik magukat. Ugyanezt mondta az iskola bezárása ellen küzdő fiúk egyike is. A bölcsesség a környezeti tudás, a társadalmi belátás, valamint saját képességeink felfedezésének integrációja. Heskin (1991) „organikus értelmiségről”¹¹ (*organic intellectuals*) beszél, olyan helyi irányítókról, akikben megvan a képesség arra, hogy az *empowerment* tapasztalatait megosszák, és értelmezzék a többiek számára. Ezek az emberek azért fontosak a közösségi *empowerment* folyamatok szempontjából, mert az átértelt folyamat értelmezésének lehetőségét adják a közösségnek. Heskin szerint az organikus értelmiség jelenléte egy adott közösségben a véletlen műve. Én úgy látom, hogy a táguló környezet és az egyéni *empowerment* teszi lehetővé az organikus értelmiség kialakulását. A társadalom világának megértése, az a képesség, hogy ezt másoknak elmagyarázzuk, valamint az, hogy az *empowerment* folyamatát magasabb szintre emeljük, az egyéni és közösségi *empowerment* folyamatok integrációjának eredménye. A környezetünkért érzett növekvő felelősség és a világban való otthonosság érzésének erősödése készteti az egyént fokozott felelősségvállalásra a fokozatosan táguló környezetért, és arra ösztönözheti a folyamatban résztvevőket, hogy felfedezzék saját intellektuális és vezetői képességeiket. Innentől kezdve az, hogy a világnak mint globális ökológiai rendszernek a jólétével is törődjenek, azon múlik, milyen körülmények között tudnak releváns környezetük vezetőivé válni.

A környezet iránti tudatosság elősegíti az egyéni *empowerment* folyamatát

Megfogalmazhatunk egy olyan feltevést is, amely szerint a tágabb környezet iránti tudatosság (*awareness*) elősegíti az egyéni *empowerment* folyamatokat. Másképp: a környezet az *empowerment* előmozdításának eszköze. Az egyéni *empowerment* és a környezet közötti megerősítő kölcsönhatás létrehozása szakmai feladat – kialakítható olyan tanulási stílus, illetve a környezet megismerésére irányuló ismeretszerzési mód, amelyek hatására az egyének jobban tudják irányítani, befolyásolni környezetüket. A tudás önmagában is esélyt teremt (*empowers*), ám ami valóban megalapozza az *empowerment* lehetőségét, az a tudás aktív, kritikus módon való megszerzése. Alaposan megismerni egy olyan környezetet, ami már eleve ismerősnek tűnik, gyakran a környezet mélyebb – azaz nem csak szélesebb körű – megértését jelenti. A legtöbb lehetőséget adó tudásanyag az, amelyet legszűkebb környezetünkéből választunk ki kritikai és elemző megfigyelés céljára. Azok, akik megtanulták elkészíteni lakóhelyük környékének térképét, megdöbbenve szembesültek új

¹¹ Gramsci nyomán – A ford.

tudásukkal, amelyet arról a helyről szereztek, ahol egész addigi életükben éltek. Az egyén világának cselekvő megértése jelzi, hogy az *empowerment* folyamata elkezdődött (Freire 1970; Marcus 1995).

Azok a fiúk és lányok, akik részt vettek az iskolájuk megmentéséért folytatott küzdelemben, harcuk során megismerték politikai környezetüket: a helyi hatóságokat, az országos intézményrendszert és a törvényhozó testületeket. Az adminisztratív és politikai szféra valamennyi szintjén megismerkedtek emberekkel, és megtanulták megérteni az oktatási rendszer hivatalnokainak, az izraeli parlament Oktatási Bizottságának és a tanárok szakszervezetének a szerepét. Semmiféle állampolgári ismeretek óra nem vértette volna fel őket mindazzal a tudással és tevékeny, kritikai ismeretekkel, amelyeket a saját maguk által kezdeményezett és véghezvitt akció adott.

A sérült gyermekeket segítő szolgálatot létrehozó szülők elmondták, hogy a szervezet túlélése érdekében folyamatosan kapcsolatokat kellett kialakítaniuk a város intézményeivel és szervezeteivel, valamint egyéb országos intézményekkel. Környezetük aktív megismerése része volt az *empowerment* folyamatnak csakúgy, mint mindaz a frusztráció és nehézség, amellyel szembe kellett nézniük. Éppen az általuk felállított szervezet – és nem gyermekeik problémája – tette őket szakértővé a gyerekek speciális problémája területén. Állításuk szerint a szervezet megalapítása előtt csak az egyes gyerekeken keresztül tudtak a problémákról. Ma sokkal többet tudnak róluk a megosztott tudás révén, amely a közösségi szerveződés folyamán halmozódott föl.

Minden társadalmi egység (egyén, közösség vagy szervezet) úgy szervezi meg társadalmi környezetét, ahogyan belső tevékenységét is szervezi (Morgan 1986). Ez a belső folyamatok és a környezet kapcsolatának újabb megközelítése, amely a szerveződésben látja a környezet megmentésére irányuló törekvés lehetőségét. Az a képességünk, hogy környezetünket belső értelmezésünk szerint alakítsuk, nagy erőről árulkodik, hiszen más, hasonló ambíciójú szereplők is ugyanerre törekednek, és ők szintén a környezet aktív részesei. Noha azt szokás feltételezni, hogy a társadalmi környezet a résztvevők *kölcsönös értelmezéseinek* eredménye, állításunk szerint kölcsönös értelmezésről csak akkor lehet szó, ha az összes résztvevőnek azonos esélyei vannak a közreműködésre. Ha elfogadjuk, hogy vannak olyan egyének és csoportok a társadalomban, akik ki-szolgáltatottságuk (*powerlessness*) következtében nem tudnak részt venni a társadalmat létrehozó kölcsönös értelmezési folyamatban, akkor azt is el kell ismernünk, hogy társadalmi kötelezettségünk az ilyen egyének és csoportok számára nagyobb részvételt biztosítani a környezet alakításában, amely így az ő értelmezéseiket is tartalmazni fogja, vagyis valamiképp az ő igényeiknek is meg fog felelni. A *kölcsönös* értelmezés tehát komoly konfliktusforrás lehet, és alkalmat adhat a szervezeti bekebelezésre (*organizational outflanking*), amely révén előnybe kerülnek a szervezeti és stratégiai előnyökkel induló résztvevők értelmezései.

A legáltalánosabb értelemben véve elmondhatjuk, hogy ha az egyén által fontosnak tartott környezet tágul, az az egyéni *empowerment* előrehaladásának jele. A fontosnak tartott környezet határai szükségszerűen máshol húzódnak meg mindenki számára, hiszen különböző emberek vagyunk. Az egyének különbözhetnek értékpreferenciáikban, és mindenkinél máshonnan indul az *empowerment* folyamata. Így az egyén környezete iránti érdeklődésének szélesítése egyet jelent a számára fontos környezet iránti érdeklődés tágulásával.

Ezt a gondolatmenetet jól zárja le Clare Cooper Marcus személyes értelmezése, amelyben a pszichológia az ökológiával ötvöződik, szép és erőteljes megfogalmazásban:

„Annak a mély szomorúságnak, amelyet az emberi faj magában hordoz, része a körülöttünk lévő világgal való szeretetteljes kapcsolat elvesztése, ami alig tudatosult bennünk. Bár teljesen tudatában vagyunk annak, mennyire hiányoznak a közösségek az életünkben, mégis keveset gondolunk arra, hogy mélyen belül gyászoljuk azt a közeli kapcsolatot a természettel, amelyet a történelem egy korábbi szakaszában, vagy akár saját gyermekkorunkban megélhettünk.” (Marcus 1995: 287).

Az egyéni *empowerment* további jelei

Az egyéni *empowerment* látható jelei a közösségi tervezés keretein belül megvalósuló *empowerment* folyamat bizonyítékai. Ezek a jelek egyértelmű kritériumokon alapulnak, olyan személyes tanúságtételeken, amelyek egyéni *empowerment* folyamatban részt vevő emberektől származnak. A közösségi tervezés keretein belül zajló egyéni *empowerment* folyamatok egyben egy közös élmény részei is, és fontos, hogy a folyamat összes résztvevője közösen értékelje őket. Ezért az e folyamatokról beszámoló személyes történeteket az elbeszélők saját szavaival idézzük, hogy autentikusabb élményt közvetíthessünk a megszerzett tudásról.

Szeretnénk egyúttal bemutatni az egyéni *empowerment* néhány olyan további jellemzőjét, amelyek a közösségi tervezés folyamataiban jelennek meg. Ez a lista nem végleges és lezárt: az egyéni *empowerment* folyamata nyilván számtalan más módon is megvalósulhat. De ahhoz, hogy a tervezők megfelelően értsék ezeknek a jellemzőknek a jelentőségét, és kellő időben felismerhessék azokat, fontos a folyamat néhány meghatározó tulajdonságának, kísérőjelenségének elemzése. Eltekintve a düh és a disszonancia érzésétől, amelyek egyértelműen jelen vannak az út kezdetén, valamint a kritikus tudatosság (*critical consciousness*) megjelenésétől, ami az egyéni *empowerment* folyamat egyik kiemelkedő pontja, nem szabad előre megszábot mintázatot vagy fejlődési sorrendet keresnünk. Arra azonban fontos odafigyelni, hogy az egyéni *empowerment* folyamatban számos részfolyamat zajlik, közülük némelyek személyesebbek, mások inkább közösségi jellegűek. Néhány részfolyamat valamennyi résztvevőre jellemző, a többi pedig teljesen egyedi.

A düh és a disszonancia érzése

Az *empowerment*et átélők körében teljesen általánosak az olyan beszámolók, amelyek szerint a személy belső érzései, illetve helyzetének általánosan elfogadott társadalmi értelmezése között disszonancia van. A disszonancia érzése egyfajta érzelmi előjáték, amely a folyamat kezdetét jelzi, és többek között az alábbiakat foglalja magában: konstruktív belső dialógust, amelyet az adott személyek évekig folytattak magukkal (Kieffer 1983); a disszonancia halvány érzését, amelyet különböző szerzők különbözőképpen fogalmaznak meg: lehet a hibák között lavírozás (Lengermann és Neibrugge-Brantley 1988), az össze nem illés (Germain 1979) vagy olyan probléma, amelynek neve sincs (Friedan 1963). Vannak, akikben ezek az érzések egy jól definiált tudatosságban (*consciousness*) kristályosodnak ki. A változás általában egy olyan esemény hatására

következik be, amely kézzelfoghatóvá teszi az életet végigkísérő, korábban csak meghatározatlan fájdalomként megélt igazságtalanságot.

Az iskoláért folyó küzdelemben a diákok elmondták, hogyan érezték magukat, amikor meghallották az iskola bezárásának a hírért, és mennyire csodálkoztak, hogy képesek voltak olyan elképzelésekkel előállni, melyeknek létezéséről korábban nem is volt fogalmuk. Egyikük olyan érzelmekről számolt be, amelyekről korábban is volt tudomása, de nem tudta körülírni vagy megfogalmazni azokat, mert nem volt mire irányulniuk:

„Megkérdeztem tőlük, miért akarják hirtelen bezárni az iskolánkat. A mi környékünk ugyanúgy megérdemel egy középiskolát, mint bármelyik más kerület a városban. Ha egy ilyen problémás környéken még az iskola is megszűnik, ahová a gyerekek mehetnének az általános iskola után, akkor mi lesz velük? Az utcára fognak kerülni, és bűnözők lesznek.”

A düh jelzi, hogy a disszonancia érzése körül kezd kikristályosodni egyfajta tudatosság. Vannak olyanok, akiknél a düh a disszonancia érzését követően csak hosszas lelki vívódás után jelenik meg. Mások arról számolnak be, hogy miután spontán csatlakoztak egy csoporthoz, az ott kifejtett tevékenységük alatt egyszerre lettek dühösek, ugyanakkor egy új társadalmi érzékenység is feléledt bennük.

Kölcsönös segítség és önbecsülés

Aki már megtapasztalta, milyen élmény segítséget kérve csatlakozni egy csoporthoz, majd felfedezni, hogy ő is képes segíteni a csoportnak, tudja, mit éreznek az *empowerment* kezdetén az emberek (Rappaport 1985). Hasonlóképpen, aki bármilyen más okból csatlakozott egy csoporthoz, majd részvétele során felfedezte magában a képességet, hogy hasznos szerepet tud betölteni, saját maga is nyer. Ez a tanulság a lényege az önsegítő csoportoknak, de ugyanezt tapasztalták azok a csoportok és szervezetek is, amelyekben a csatlakozók lehetőséget kaptak a tervezett változásra irányuló, szervezett erőfeszítésekben való, felelősséggel járó részvételre. A különféle feladatokra irányuló csoportok és a társadalmi akciócsoportok résztvevői számára a csoportélmény nyújtotta vonzerő lényege, hogy legyőzi a perifériára szorultság és az alacsony önbecsülés érzését, amelyek a kiszolgáltatottság (*powerlessness*) forrásai.

A közösségi tervezésben részt vevő emberek arról számolnak be, hogy a csoportban kifejtett erőfeszítéseiket az önbecsülés érzése kíséri:

„Úgy érzem, tudok és hajlandó vagyok bármilyen módon segíteni, mert érzem, hogy valami fontos történnik, aminek én is része vagyok.” (Egy diáklány, aki részt vett az iskola bezárása elleni küzdelemben)

„Van miért felkelnem reggel. Hasznos vagyok magam és a többiek számára. Nincs annyi időm a háztartásra, mint korábban, de a napomat egy fontos ügynek szentelem.” (Egy női aktivista, aki a fejlődési nehézségekkel küzdő gyermekeket segítő szolgálat létrehozásáért dolgozik)

Társadalmilag értékes szerep betöltése és a vezetői szerep

Az egyének aktív részvétele a csoportban lehetőséget nyújt arra, hogy egyenlőségen alapuló folyamatok részesei legyenek. E folyamatok során olyan társadalmi kapcsolatok és döntéshozatali folyamatok részesei lesznek, amelyekkel korábban még nem találkoztak. E változás szempontjából a csoport típusa és céljainak természete kevésbé fontos; a lényeg az, hogy lehetőséget ad a közös cselekvésre és közös problémák megoldására, azaz fontos politikai készségek kialakítására. A tehetetlenségből a hatékonyságba való átmenet mindig politikai természetű, még akkor is, ha személyes jellegű. A társadalmilag értékes szerep betöltése fontos a peremhelyzetből való kitörés, az önbecsülés visszanyerésének folyamatában, mert sokkal többre készíti fel az egyént, mint pusztán személyes érzéseinek pozitív irányú változására. A támogató csoportban való részvétel lehetővé teszi az egyén számára, hogy kitörjön a peremhelyzet és az alacsony önbecsülés nyomán kialakult ördögi körből, felelősségteljes pozíciót töltsön be, másoknak segítsen, és így megerősödjön, megbecsülésre tegyen szert. Fontos, hogy világossá tegyük, mit jelent a társadalmilag értékes szerep, és megkülönböztessük azt a vezetői szereptől. Társadalmilag értékes szerep lehet bármely szerep, amely felhatalmazással és felelősséggel jár. Az *empowerment* elvén működő csoportoknak biztosítaniuk kell, hogy az egyszerű tagok is fontos szerepeket töltsenek be a csoportban. Ha ez nem történik meg, a csoport megmarad a hatalom, hierarchia és társadalmi rang hagyományos keretein belül, és nem fogja tagjait az *empowerment* folyamatára bátorítani. Heskin (1991) két különböző szakaszt ír le egy társadalmi szerveződés életében: az egyikben a szervezet vezetése nyitott, és lehetőséget ad valamennyi tag számára a részvételre és befolyásra, míg a másik vezetési stílusban a vezetőség zárkózott, és inkább a szervezet tagjai, valamint a külső befolyások személyek között közvetítőként működő patrónus szerepét játssza. A második szakaszban a szervezet hatalomtól megfosztó jellegűvé (*disempowering*) vált. Heskin szerint ez a ciklus jellemző a közösségi szerveződésekre, amelyek a vezetés stílusától függően építenek, illetve hagynak elveszni közösségeket.

A csoport vezetési stílusa tehát az egyéni *empowerment* eredménye, és fontos szerepe van az egyéni *empowerment* bátorításában. A nyitott vezetési stílus hatalommal ruházza fel a csoport tagjait, és társadalmilag értékes szerepeket oszt nekik. Minél nyitottabb egy csoport, annál jobban nő a motiváció a tagokban arra, hogy felelősséget vállaljanak a csoport feladataiért, és annál több a tagok által vállalható szerep.

Az egyik fontos vezetői feladat a hálózat központjának szerepe. Míg a vezető szóvivő szerepét általában férfiak kapják, a hálózat központjának szerepét általában nők töltik be. A központi személy (*centerwoman*) kulcsszerepet játszik a hálózat kiépítésében és a csoport tudatosságának (*consciousness*) formálásában, a társadalmi kapcsolatok létrehozásában, valamint a tagok bizalmának megőrzésében a szervezet vezetése és céljai iránt (Sacks 1988).

Számtalan tanulmányban írják le a szerzők azt a folyamatot, ahogyan nők létrehoznak egy szervezetet, a tagokat ráveszik arra, hogy a közös erőfeszítésben részt vegyenek, elvégzik a rutinmunkát, amin a szervezet léte alapul; eközben a szervezetet férfiak képviselik – ők a szóvivők, a küldöttek és a tárgyalópartnerek (Sacks 1988; Stoecker 1989; Markusen 1989). „A nők a szervezők, a férfiak a vezetők” (Reinharz 1984).

A diákok elmondták, hogy amikor az iskoláért folytatott küzdelem során az egész iskola demonstrált

a Városháza előtt, behívták őket, hogy tárgyaljanak velük. Mivel tartottak attól, hogy a demonstráció feloszlik, elkezdene hazaszállingózni, ha a kint várakozó diákok vezetőik nélkül maradnak. Az egyik vezető, egy lány, felvállalta, hogy a diákokkal marad, és megpróbálja őket több órán keresztül ott tartani. Feladatát különösen nehéznek és fontosnak tartotta, és büszke volt, amikor sikeresen végre is hajtotta. Vajon véletlen egybeesés, hogy az *empowerment* szakirodalmában leírt társadalmi nemi szerepmegoszlás az iskola lány és fiú diákjai között is megjelenik?

Egy másik lány, aki hatalmas lelkesedéssel töltött be szervezői szerepet, mert úgy érezte, segítségét értékelik, és fontos a cél elérése érdekében, a következőket mondta:

„Hazamentem, és azt mondtam anyámnak: Anya, be akarják zárni az iskolánkat, el kell jönnöd a szülői bizottságba, szükségünk van rád! Az anyukám nagyon elfoglalt, egy esküvői szalont vezet, de meggyőztem őt, és csatlakozott a bizottsághoz.”

„Kész voltam bármit megtenni, amire szükség volt. Nem tudok jól beszélni, vagy sok ember előtt beszédet mondani. Nem vagyok nagyon jó tanuló. De nagyon sok mindent csináltam, amit meg kellett csinálni, padokat hoztam, pénzt gyűjtöttem a diákoktól az utazási költségekre, mindent, amit kellett. A legfontosabb az, hogy sikerüljön, és ne zárják be az iskolát.”

A közösségi csoportok többnyire rövid élettartama arra utal, hogy a szervezetet működtető szerepek alapvető fontosságúak a csoport túlélése szempontjából. Ha a csoport nem használja ki tagjainak teljes vezetői potenciálját, a csoport nem lesz képes olyan összetett feladatokat végrehajtani, amelyek kitartást kívánnak – ilyen például az erőforrás-mobilizáció. Valójában ezek a feladatok a csoport sok tagja számára esélyteremtő (*empowering*) tevékenységet jelentenek, és értékes szerepek kiosztásával járnak. Ezért is fontos, hogy azok a csoportok, amelyek rövid távú célokat tűztek ki, ne bomoljanak föl a cél elérése után. Bármennyire is fontos a feladat sikeres végrehajtása, nem fontosabb, mint azok az előnyök, amelyekhez a csoport további létezése során juttathatja a tagjait.

Ez a megközelítés eltér a csoportvezetés és -szervezés hagyományos, az informális és formális vezetés közötti különbséget hangsúlyozó bemutatásától. Tulajdonképpen két eltérő, de a szervezet felépítése és túlélése szempontjából egyaránt nélkülözhetetlen vezetési módról beszélünk. A hálózat központjának szerepe belső szervezési szerep, míg a szóvivő szerepe külső, reprezentációs szerep.

Jane Baker Miller (1983) kifejti, hogy a hatalom azon értelmezése mellett, amely a mások fölötti ellenőrzés gyakorlását jelenti, létezik egy női hatalomdefiníció. Ez a hatalomra a változtatás képességeként tekint, amely képes egy dolgot egyik pontról a másikra eljuttatni, és amely a változást másokkal karöltve, nem pedig mások rovására valósítja meg. Miller szerint a hatalom olyan értelmezése, mely szerint másokkal együtt hozunk létre változásokat, bátorítja az *empowerment*et, míg a másokat irányítás alá vonó személyes hatalom másokat megfoszt a hatalomtól (*disempowering*).

Szociális készségek elsajátítása és gyakorlása

A hálózati központ szerepét betöltő nők és a szóvivő szerepét betöltő férfiak más-más szociális készségeket használnak. Megfigyelhető, hogy a csoportban való részvétel kezdetén egyes tagok nehéznek találják, hogy közönség előtt beszéljenek, spontán reagáljanak, önállóan gondolkodjanak és gondolataikat nyilvánosan is kifejezzék. A közönség előtti megnyilvánulás az egyik leglenyűgözőbb készség, amelynek elsajátításáról beszámolnak az esélyteremtő (*empowering*) csoportok tagjai.

„Az elején egy szót sem szóltam, csak ültem, és figyeltem. Mint egy pantomim. Sok idő eltelt, aztán beszélni kezdtem a csoportban, és most már nincs vele gond, ugyanúgy részt veszek, mint a többiek.” (Az *Encounter – közösségi típusú találkozások [Encounters of the Community Kind]* – című filmből, amely egy Yahudban működő aktivistacsoportról készült)

Általános vélekedés szerint a közönség előtti beszéd képessége vezetői tulajdonság. A közösségi keretek között zajló egyéni *empowerment* folyamatban az összes résztvevő elsajátítja ezt a készséget, először mások megfigyelésével, majd a készség aktív gyakorlásával. Ily módon a csoport lehetőséget nyújt egy olyan készség elsajátítására, amelynek a társadalom nagyon magas társadalmi presztízst tulajdonít. Freire (1985) szerint azok az emberek, akiknek beszűkültek a lehetőségeik, gyakorlatilag némák: hiányzik belőlük az a képesség, hogy kreatívan és saját akaratukból kifejezzék magukat és világukat. Ebből a szempontból a közönség előtti beszéd képessége fontos, és azt demonstrálja, hogy ami személyes, az egyben politikai is. Ha megtanulunk kiállni magunkért, akkor ezzel otthagyjuk lenyomatunkat a környezeten, és képesek leszünk önmagunkra mint vezetőre gondolni.

A kritikus tudatosság kialakulása

A kritikus tudatosság (*critical consciousness*) a gondolkodás és a kritizálás összetett képessége, amely találkozik az önkifejezés lehetőségével. Az átmenet a némaságtól a közönség előtti beszédig egyszerre jelent fizikai és mentális változást. Míg az elszigeteltség a bénultság és a csönd, addig a társadalmi kapcsolatok az emelt fővel járás és a cselekvés igényét teremtik meg. Az ember tevékenyebb kezd lenni, sokkal tevékenyebb, mint korábban, és ugyanakkor sokkal szabadabbnak érzi magát. Az tudatosság (*consciousness*) kialakulása kapcsolatban áll az önmegvalósítással. A folyamat résztvevői szerint életük teljesebb, mint az előtt volt, hogy a csoporthoz csatlakoztak volna.

Az egyéni *empowerment* folyamatában a személy egyre inkább úgy érzi, hogy életét társadalmi perspektívából kezdi megérteni, és joga van nevet adnia ennek. Ez az önmeghatározás (*self definition*) folyamata, amely az (ön)tudatra ébredés része (Van Berg és Cooper 1986), kilépés a mások által birtokolt nyelv és mások definícióinak uralma alól, kimozdulás abból a helyzetből, ahol a személy mások tetszése szerinti meghatározásokon alapuló magyarázatok tárgya. Bizonyos értelemben a kiszolgáltatottság (*powerlessness*) és

az írástudatlanság közötti kapcsolat (Freire 1970) párhuzamba állítható a hatalom és a tudás kapcsolatával (Foucault 1980).

Az (ön)tudatosság kialakulása tehát egyben tanulási folyamat: kiemelkedés az írástudatlanságból. Az *empowerment* folyamatában megszülető kritikus (ön)tudat segítségével az egyén értelmezi saját helyzetét épp-úgy, mint azt a világot, amelyben él. Az egyének többet gondolkodnak, és többet értenek meg, mint az előtt, hogy a közösségi tevékenységhez hozzáfogtak volna.

Az *empowerment* tehát a kritikusság kialakulásának folyamata is. A személy értékeli a társadalmat, amelyben él és cselekszik, hogy megváltoztassa azt, ami javításra szorul. A tudatosság elérésének legfőbb eszköze az, ha folyamatos párbeszéd során a személy megtanulja, hogyan gondolkodjon, hogyan fejezze ki hallhatóan a gondolatait, hogyan öntse azokat szavakba, és hogyan befolyásolja a világot rajtuk keresztül.

Egy diákfő elmesélte, hogyan gyűjtötte össze az összes diákot az iskola csarnokába, és hogyan beszélt nekik az iskola bezárásának tervéről és a tiltakozás fontosságáról. Elmondta, hogy mennyire meglepődött saját magán az adott helyzetben. Az első érzése a döntés elleni ösztönös tiltakozás volt, mivel azt társaival együtt igazságtalanságnak tartotta. Beszélgettek, majd eldöntötték, hogy fölveszik a harcot, és míg a többieknek elmagyarázták a helyzetet, megfogalmazták követeléseiket, és kialakították álláspontjukat:

„Nem tudok sokat az integrációról, de ha az iskolának azért kell bezárnia, mert nincsen társadalmi integráció benne, az azt jelenti, hogy az integrációnak úgy kellene megtörténnie, hogy diákokat hoznak át jobb kerületekből a mi iskolánkba, nem pedig fordítva.”

Így ő és barátai elkezdtek érveket sorolni a városházi hivatalnokoknak az iskola bezárása mellett felhozott indokaival szemben, és miközben kidolgozták érvrendszerüket az iskola megmentésére, kialakították saját társadalmi világgépüket.

Az *empowerment* átmenet a passzivitásból egy aktív, cselekvésre kész állapotba. A *kritikus tudatosság* a tanulóval és a megszólalás készségének kialakulásával jár kéz a kézben. A gondolkodásra, a megértésre és a *kritikus tudatosságra* való képesség együtt fejlődik ki az önkifejezés megkapott, vagy megszerzett jogával.

A gyakorlat

A gyakorlat (*praxis*) a tanulás olyan formája, amely egységbe foglalja a cselekvést és a cselekvésről való gondolkodást. Ez a módszer integrálja – nem pedig különválasztja – a *kritikus tudatosságot*, valamint a társadalmi aktivitást. „A tervezés tekintetében nem engedhető meg a politikai aktivitástól való elkülönülés. (...) A cselekvés nélküli kritika olyan bevett gyakorlat a polgárság körében, amelyet pontosan azért tűrnek el, mert hatástalan” (Friedmann 1987: 268).

Az *empowerment* olyan folyamat, amelyet megvalósítása közben sajátítanak el a résztvevői. A tanulási folyamatban valamennyi résztvevő osztozik, beleértve a közösségi tervezőt is, aki ebben az összefüggésben egyszerre tölti be a tanító és a tanuló szerepkörét. A szakemberek egyrészt partnerek a gyakorlati folyamatban, másrészt meg is változnak a munka folyamán. Eközben szem előtt kell tartaniuk: nem remélhető,

hogy a csoportban minden résztvevő keresztülmegy az általuk már megtapasztalt változási folyamaton, és tudatossága hasonlóképpen fejlődik. A párbeszéd kölcsönösséget jelent, és egyben a sokszínűség elfogadását. Ugyanakkor nem szabad túl alacsonyra tenni a mércét, és megelégedni azzal, hogy csak beszélünk a tudatosság növeléséről. A feministák például éveken keresztül hajlandók voltak beérni a tudatosságnövelő csoportokkal. Egyes szerzők szerint az *empowerment* azt jelenti, hogy a nők jobban megértik saját erőtlenségüket, a szisztematikus elnyomó erőket, és ebben a küzdelemben sem a siker, sem a kudarc nem tekinthető az *empowerment* fontos aspektusának (Bookman és Morgen 1988). Paolo Freire (1985) elismeri, hogy éveken át hasonlóan gondolkodott, de később megváltoztatta a véleményét, mert felismerte, hogy a változási folyamatok nem valósulhatnak meg csupán azzal, hogy a résztvevők tudatosabbak lesznek, ha ez nem jár együtt tényleges cselekvéssel.

Tapasztalataim szerint az emberek élete akkor változott meg jelentősen, amikor tevőlegesen részt vettek egy csoportban, és ehhez másoktól is támogatást kaptak. Ezzel Foucault állítása – miszerint a külső fegyelmező hatalom befolyásolja az ember testi állapotát, fizikumát – nyer megerősítést. Az ellenőrzés hiányának fizikai érzetéből kiemelkedve, kontrollhelyzetbe kerülve az adott személlyel, valami nagyon is kézzelfogható történik; valami, ami nem korlátozódik kizárólag a mentális folyamatokra. Az ismeretekkel párosuló cselekvés táplálja az új tudatosságot, és ez szüli az elkötelezettséget a folyamatban való továbblépésre.

A közösségi tervezés mint módszertan nem hangsúlyozza eléggé a tanító, a tanár szerepét. Annak ellenére, hogy a tervezők rengeteg időt fordítanak oktatásra, általában nem tesznek erőfeszítést képességeik fejlesztésére e területen. Mivel a tanulás párbeszédre keresztül valósul meg, és mivel nem ragaszkodik a távolsághoz, amely a hagyományos oktatásban a tanárt és a diákot elválasztja egymástól, továbbá mivel a tanulók csoportja maga is egy akciócsoport (*action group*), ez a fajta tanítási módszer speciális képzést igényel (Friedmann 1973).

A tisztelet helyreállítása

Az egyéni *empowerment* folyamata helyreállítja az emberek elveszett méltóságát. Demokrációkban az egyenlőség két elfogadott felfogása létezik: a tisztelet, illetve a jogok egyenlősége. Egyes szerzők szerint az egyenlő jogokért folytatott küzdelem sokkal elkeseredettebbé vált, amikor az ember lemondott a tisztelethez való jog kivívásáról (Heskin 1991). Más szerzők rámutattak, hogy a hatalomból nem részesülő és függő helyzetben lévő csoportok küzdelmük folyamán jobban hangsúlyozták a tisztelet és az önrendelkezés (*autonomy*) megszerzését, mint az igazságét (Jordan 1993). Különösen megalázott és elnyomott csoport a zárt intézetekből elbocsátott, mentálisan zavart embereké. Az ő *empowerment* folyamatuknak része a képviselő is, amelynek célja, hogy új környezetükben biztosítsa számukra legalább a tisztelet minimumát (Rose és Black 1985).

Az *empowerment* folyamat előrehaladásával a megbecsülés (*respect*) önbecsüléssé (*self-respect*) válik, ami együtt jár azzal, hogy a felelősséget vállalják, és a küzdelmet nehéz körülmények között is folytatják:

„A szülői bizottság elnöke kijelentette, hogy azért szakított időt az iskola érdekében végzett munkára, mert felelősnek érezte magát az intézmény sorsáért és a közösség jövőjéért, amelynek szüksége volt

egy elfogadható színvonalú iskolára. Tudatában volt annak, hogy az iskola bezárása elleni küzdelem során olyan tiszteletet és felelősséget vívott ki, amelyben korábban, hétköznapi polgárként nem volt része.

Az iskola diákjai olyan büszkeségérzésről és önbizalomról számoltak be, amelyet megerősített a különböző iskolán kívüli helyekről érkező elismerés és méltatás; riporterek, közszereplők, valamint helyi és állami döntéshozók részéről. Ezek a diákok különösen nagyra értékelték azt az elismerést, amelyet olyan, más iskolákba járó diákoktól kaptak, akik régebben lenézték az iskolájukat, annak alacsony oktatási színvonala miatt. Úgy érezték, hogy az iskola bezárása elleni küzdelmük városszerte megbecsülést vívott ki számukra, kortársaik és a felnőttek között egyaránt.”

Az emberek rendszeresen beszámolnak az önbecsülés érzéséről, valamint a körülöttük élőkől kapott megbecsülésről, amelyre az esélyteremtő (*empowering*) társadalmi tevékenység folyamata során tettek szert (Boyte 1984). Egyes aktivisták arról nyilatkoztak, hogy a cselekvés folytatása iránti elkötelezettségük a társadalom iránt fennálló morális kötelezettségből ered. A közösségi tervezés folyamatának pangó időszakaszában megcsappant a felhasználható idő és energia mennyisége. Ilyenkor erős stresszt okoz, hogy az előre kitűzött célokat nem sikerül határidőre teljesíteni. Ezekben az időszakokban a motiváció részben abból fakad, hogy tovább akarnak haladni, és meg akarják őrizni az eddig elért eredményeket, és a kivívott tiszteletet nem szeretnék újra elveszteni.

Elkötelezettség a folyamat iránt és az időráfordítás biztosítása

Az egyéni *empowerment* folyamata nagy időráfordítást követel a benne részt vevő személyektől. A tervezési projekteknél általában csak a befektetők és a szakemberek idejével számolnak, és figyelmen kívül hagyják a folyamat más résztvevőinek időráfordítását (Churchman 1990a). Ebben a szakaszban ezzel a kérdéssel foglalkozunk.

Azok a nehéz anyagi helyzetben lévő férfiak és nők, akik szándékot, motiváltságot és képességet mutatnak a közösségi folyamatban való részvételre, nagyon fontos erőforrást visznek be a projektbe, hiszen sokuknak nagyon kevés a szabadideje. A megélhetés biztosításához szükséges időmennyiségen túli szabadidő feláldozása a társadalmi érdekérvényesítés fontos erőforrása (Friedmann 1992). Szabadidő nélkül az ember nem képes a csoportos tevékenységekben, szerveződésekben való részvételre, és nem képes bármilyen más módon sem küzdeni a jogaiért. Közösségi tervezők gyakran számolnak be alacsony részvételtől a tervezési folyamatban, és ezt sokszor az apátiának, illetve a tudatosság hiányának tudják be. Ezeken a végletekig leegyszerűsített magyarázatokon kívül figyelembe kell vennünk azt is, hogy még a szabadidővel rendelkező emberek is gondosan mérlegelik, mire fordítják idejüket, és nem áldoznak időt a számukra lényegtelennek érzett folyamatokra.

A közösségi tervezés céljainak fontosságáról akkor sikerült meggyőzni az egyéneket, ha hajlandók a szükséges időt rááldozni a folyamatra. De még az első lépés megtételéhez, a tervezés iránti érdeklődés felkel-

téséhez is szükség van kevés időráfordításra az egyének részéről. Ezt sokszor nagyon nehéz elérni. Minél szegényebb valaki, annál több munkát kell végeznie. A több munka több időt követel, és emiatt nehezebb beosztani a fennmaradó időt is. Ez az alaphelyzet egyike az *empowerment* társadalmi korlátainak (Heskin 1991). Ismerős lehet a helyzet bárki számára, aki rossz anyagi helyzetben lévő emberek között dolgozik, hogy nem tudnak hét közben időt szakítani egy találkozóra. Az embernek szüksége van a saját élete és munkanapjai feletti ellenőrzés bizonyos szintjére, még egy esti találkozó megszervezéséhez is, nemhogy egy szervezet létrehozásához és működtetéséhez.

Az időgazdálkodás másik fontos területe egy bizonyos fokú önállóság a munkavégzés terén, ami például lehetővé teszi a telefonálást munkaidőben, vagy a munka közbeni néhány órás szünetet a társadalmi tevékenység érdekében anélkül, hogy ezzel veszélybe sodorná az illető állását. Sok olyan intézmény, amelyekkel a közösségi csoportok tárgyalnak és együttműködnek (önkormányzatok, iskolák, közigazgatási intézmények) csak napközben, az aktivisták munkaidejében tartanak nyitva.

A nőknek általában kevesebb felhasználható szabadidejük van, mint a férfiaknak, és ez különösen igaz a szegény sorsú, illetve az etnikai vagy egyéb szempontból kisebbségnek számító csoportokra a nyugati társadalmakban. Azoknak a nőknek, akiknek a férje megtiltotta a házuk elhagyását, a közösségi tevékenységben való részvétel tényleges fizikai veszélyt jelent, ugyanúgy, mint az elnyomó rezsimekben.

Az időről mint erőforrásról szóló diskurzus rávilágít a hátrányos helyzetű társadalmi környezetben élő, leggyengébb csoportok problémájára. Erőforrásaik végzetes szűkössége gátolja az esélyüket az *empowerment*-re. Az esélyteremtő (*empowering*) közösségi tervezés különleges előkészítést igényel annak érdekében, hogy az erőforrások minimumát megszerezni képtelen csoportok körében is működhessen (Cohen 1994).

6. fejezet

A KÖZÖSSÉGI *EMPOWERMENT* FOLYAMATAI ÉS A KÖZÖSSÉGI TERVEZÉS

Bevezetés

A közösségi tervezés tudományos, társadalmi és politikai összefüggései vitathatók. Egyfelől a társadalmi problémákról szóló tudományos ismeretek gyakran nem relevánsak a közösségi tervezés szempontjából, másfelől a társadalom egyre kevesebb erőforrást biztosít szociális célokra, illetve az erőforrások biztosításáról szóló döntés és a végrehajtás közötti kapcsolat nagyon bizonytalan. A közösségi tervező megbízatása általában széles körű, amelyhez anyagi források és szabályozási háttér is társul. A közösségi tervezés ugyanakkor kényes, összetett folyamat, amelyhez jó személyközi kommunikációs készség, józan ítélőképesség, diszkréció és elkötelezettség szükséges. E két cselekvési szint, azaz az általános-kontextuális és a specifikus-részletezett között szinte semmilyen kapcsolódás nincs, így a közösségi tervezésnek nincs megfelelően stabil legitimitása. A közösségi tervező felettesei így bármikor azt mondhatják (ahogy az a múltban nemegyszer már meg is történt), hogy valójában nem tudják, mit is csinál ő. Amikor a helyzet a terepen politikailag vagy gazdaságilag kezd kényelmetlenné vagy nehézé válni, az anyagi forrásokat biztosító szervezet könnyen kihátrálhat a már kidolgozott megoldás mögül, azt állítva, hogy eredeti szándéka egészen más volt (Elmore 1983). Még ha a közösségi tervezés folyamatát alulról kezdeményezik is – helybéliek részvételével minden döntési szinten –, a tervezés megindításáról szóló döntést a legtöbb esetben nem helyi szinten hozzák. Csak erős, lehetőségeinek tudatában lévő közösség hozhat döntést hivatásos közösségi tervező segítségül hívásáról. A legtöbb esetben azonban a közösségi tervezés megindításáról szóló döntés nem helyben születik, és ezért nem szükségszerűen a helyi igények figyelembevételével történik.

Nincs tehát garancia arra, hogy a helyi lakosok hasznát látják a közösségi tervezésnek, még akkor sem, ha tudják, hogy a saját érdekükben történik. Előfordult például, hogy egy rehabilitációra kijelölt terület lakói – mivel nem bíztak a hatósági tervezőkben – független közösségi tervező szakembert szerettek volna segítségül hívni. A kezdeményezésnek a helyi hatóság a szervezeti bekebelezés eszközével vetett véget: a szakembert finoman eltanácsolták attól, hogy a lakók felkérését elfogadja. Mivel a szabadúszóként dolgozó közösségi tervező megélhetése jórészt a helyi hatóságtól függött, megfogadta a hivatal tanácsát, és visszautasította a lakosok felkérését.

Ez a példa jól illusztrálja, hogy a tervezés elméleti alapjai és a terepen folytatott, valóságos szakmai munka közötti kapcsolat sokszor meglehetősen ingatag lábakon áll, hiszen a terepmunka általában az iskolapadban tanultaktól merőben eltérő beavatkozási formákat kíván meg. Sok közösségi tervezőnek ennek következtében nincs kellő szakmai önbizalma, és így nem képes saját tapasztalataira és a helyi közösségi tudásra hagyatkozni. Ehelyett inkább a rutinmegoldásokat részesíti előnyben, amelyek általában korábban sem vezettek semmilyen értékelhető eredményre. A szakmai önbizalom és a közösségi legitimáció hiánya gátolja az eredeti, innovatív megoldások létrejöttét. A közösségi tervező a projektjéhez biztosított gazdasági forrásokra sem hagyatkozhat biztonsággal, mivel a politikai-gazdasági döntéshozók nem veszik figyelembe a döntéseik által a terepen létrehozott szociális problémákat.

Ebben a többszörösen bizonytalan helyzetben – szakmai, érték- és gazdasági bizonytalanság közepette – a tervező személyes sikere saját képességein, valamint a közösségi tervezés terén elért eredményeken múlik; az utóbbihoz a helyi lakosság hozzájárulása is elengedhetetlen. A tervező elvárja a lakosoktól, hogy a saját idejükből lelkesen, önként áldozzanak a tervezési folyamatban való részvételre, illetve hogy egymással szolidárisak legyenek. A szélesebb társadalmi összefüggések is befolyásolják az emberek közötti szolidaritást, ami a közösségépítés alapvető feltétele. Noha az etnikai, faji, társadalmi, nemi és osztályviszonyok a társadalom általános működéséből fakadnak (nem helyi gyökerűek), a mindennapi élet színterén, a helyi lakókörnyezetben jutnak kifejezésre (Davis 1991). De még az erősen megosztott közösségek tagjainak is szükségük van a közösségi szolidaritásra. Gyenge lábakon álló közösségek esetében sokszor az emberek pusztá léte függ attól, hogy a megosztottságon felülemelkedve képesek-e az önszerveződésre. A szerveződésre, szervezőkészségre az elemi életfeltételek biztosításához (hogy tető legyen a fejünk felett), a személyes létbiztonsághoz és a szociális szolgáltatások igénybevételéhez is szükség van.

A cselekvésképtelenség akár a környezet és a lakóközösség fizikai megsemmisüléséhez is vezethet (Heskin 1991, Erikson 1994). Másként fogalmazva: az emberek közötti szolidaritást a pusztá túlélési ösztön is erősen motiválja. Kevésbé súlyos helyzetekben a közösségi tervezés segítheti olyan „mikrotársadalmak” kialakítását, amelyek a csoportszolidaritáson és az együvé tartozás érzésén alapuló alternatívát jelentenek az elszigetelő, az önérdeket és a versengést támogató társadalmi környezettel szemben. Ahogy azt a közösségi tervezők és közösségi vezetők gyakran jogos büszkeséggel említik, a helyi közösségek a nagy társadalom normáitól eltérő szabályokat, moralitást hoznak létre.

A közösségi tervezés számos esetben a dekolonizáció, azaz a hatalomtól megfosztó (*disempowering*) társadalmi hatások ellenében folytatott *empowerment* eszközévé is válhat (Boyte 1984; Friedmann 1987).

Mivel a társadalomban máig mindent átfogóan működnek a lehetőségeket szűkítő, marginalizáló és az esélyeket csökkentő erők, nagyon fontos a társadalmi változás helyi folyamatainak segítése. Itt a társadalmi jelenség és a kontextus közötti kölcsönhatás révén – legalább elméletben – esély mutatkozik a változásra. Bár a közösségi *empowerment* folyamatát itt is befolyásolja a hatalomtól megfosztó (*disempowering*) környezet, ez a hatás visszafelé is működik, és társadalmi változást is eredményezhet. Ahogy azt korábban bemutattuk, az emberi tevékenység és a társadalmi szerkezet ugyanazon kettős entitás részeként van jelen.

A közösségi empowerment folyamatának szakaszai

A felismerés szakasza

A felismerési szakaszban az egyén észreveszi, hogy helyzetében mások is osztoznak, hogy hátrányt okozó tulajdonsága nem pusztán szenvedés és elszigetelődés forrása, hanem olyasvalami, ami más emberekkel összeköti. Bár ennek a szakasznak vannak személyes-egyéni aspektusai, mivel csoportban megy végbe, a személyesen túlmutató jelentőségű.

A csoporttudat a tagok társadalmi hátrányt okozó közös megkülönböztető jegyeinek felismeréséből fakad. Ez a felismerés, a „nem vagyok egyedül a problémáimmal, nem egyedül szenvedek” tudata alapozza meg a közös cselekvés lehetőségét. A társadalmi hátrányt okozó tulajdonság felismerése így nemcsak az egyéni *empowerment* forrása lesz, de a közösségi *empowerment* katalizátoraként is működik.

A fejlődési rendellenességgel élő gyermeket nevelő szülők ezt a felismerést nagy megkönnyebbülésként írták le. Azok az anyák, akik – mielőtt bekapcsolódtak volna a szervezőmunkába – teljesen egyedül cipelték gyermekük betegségének súlyát, és egyedül küzdöttek a megfelelő kezelés biztosításáért a nem megfelelő egészségügyi-szociális szolgáltatási feltételek között, felismerték, hogy sok más szülő is ugyanúgy érez és gondolkodik, ahogy ők. Ez a felfedezés egyszerre erősítette meg saját személyiségüket és a közös munka iránti elkötelezettségüket.

A partneri viszony kialakulásának szakasza

A társadalmi hátrányokat okozó közös megkülönböztető jegyekre ebben a szakaszban az emberek kezdenek úgy tekinteni, mint a közöttük kialakuló partneri viszony forrására. Új módon viszonyulnak a hozzájuk hasonló helyzetben lévőkhöz: nem nézik le, és nem hibáztatják őket (és önmagukat) a saját helyzetükért, hanem a többi, hasonló problémákkal küszködő egyént egyszerre partnerként kezdik kezelni.

Egy szegény városrészben lévő utca lakói a múltban lenézték egymás és saját városrészüket. Amikor lakóhelyükről kérdezték őket, csak a város nevét említették, a környékről, ahol laktak, hallgattak. Abban reménykedtek, hogy kollégáik, katonatársaik gondolatban egy közele, de gazdagabb környékre helyezik el őket, és általában biztosak voltak benne, hogy az ő környékükön semmi jó nem történhet. A saját lakókörnyezetük és egyben a saját maguk iránti attitűdjüket a közösségi tervezési programban való részvételük változtatta meg. Mihelyt közösen kezdtek cselekedni, a lakók azonnal megértették, mekkora kárt okoztak korábban maguknak és lakókörnyezetüknek azzal, hogy elszigetelten, egymástól elidegenedve éltek.

Ebben az esetben fokozatosan, a közösségi *empowerment*, illetve a közösségi tervezés folyamatában jött létre az egyének között a partneri viszony, és annak reflektált tudata egyaránt. A partneri viszony tudata az első időkben elég törékeny volt, és esetenként regressziótól sem mentes: a folyamat elején bármilyen kis nehézség kölcsönös vádaskodásokat, kétségbeesést és egyéb regresszív jelenségeket váltott ki a résztvevőkből (Freire 1970). Az embereknek megerősítésre, bizonyítékokra van szükségük önképük pozitív irányú

megváltoztatásához; a folyamat előrehaladásának bizonyítékai és a kézzelfogható eredmények megerősítik a kölcsönös partneri viszony tudatát.

Az öndefiníció szakasza

Ebben a szakaszban – amely szintén egyfajta felismerési szakasz – az egyének helyzetük autentikus definícióját keresik. Miután felismerték, hogy mások is osztoznak szorult helyzetükben, és bekapcsolódtak a csoportba, a következő feladat a csoporton belüli viszonyokat pontosan leíró beszédmód megtalálása. A résztvevők a folyamat kezdetén többnyire homályos fogalmakat használnak helyzetük leírására, mivel saját érzéseik és a másoktól kapott definíciók nem illenek össze. Amennyiben az emberek egy csoportját „alulteljesítőnek” címkézzük, a csoport tagjai nyilván nem azonosulnak ezzel az emberi mivoltukat kifejezni képtelen meghatározással, de az mégis munkál a háttérben, árnyékot vetve azonosságtudatukra. A negatív, stigmatizáló beszédmód visszautasítására való képtelenség annak a jele, hogy az egyének nem képesek társadalmilag feldolgozni a megbélyegzést. Ez előbb-utóbb negatívan befolyásolja az önértékelést és a társadalmi tudatot egyaránt (Deegan 1995).

Az önkifejezés és öndefiníció újonnan megtalált képessége csökkenti a szakértőktől való függőséget. Ha kevésbé függünk mások meghatározásaitól, egyéb szükségleteinkben is lazul a függőségünk. Ez a szakasz azt illusztrálja, hogy a gyakorlati függetlenség kivívásához mennyire fontos a tudati függetlenség. Mihelyt például a magas vérnyomást betegség helyett életmódproblémaként kezdjük kezelni – bár továbbra is szükségünk lesz orvosra, aki ellenőrzi állapotunkat és felírja a gyógyszereket –, képesek leszünk vérnyomásproblémánkat a hasonló állapotú társaink segítségét, tanácsait igénybe véve, életmódunkat megváltoztatva kordában tartani. Ha a szülők oktatási-nevelési, szociális és közösségi szolgáltatásként tekintenek az iskolára, máris kevésbé függenek az oktatási szakértőktől, bármilyen iskolai probléma megoldásában. Ilyenkor a diákok és szüleik társadalmi tudása nagyobb súlyt kaphat a szervezeti megoldások keresése során is. Ahol az iskolát nem érzik a közösségi élet fontos szereplőjének – bár a legtöbb szülő, diák és helyi lakos érzi, hogy az iskola nem az, aminek lennie kellene –, ott a helyzet javítására irányuló kérelmeikkel csak oktatási szakértőket keresnek meg.

A saját érdekek képviselése

Ebben a szakaszban az egyének felismerik, hogy saját maguk is képviselhetik magukat ahelyett, hogy szakemberekre hagyatkoznának. A saját érdekek képviselésének képessége az e téren megszerzett gyakorlati készségekkel együtt erősödik meg. Minél jobban előrehalad az *empowerment* folyamata, annál inkább közösséggé szerveződnek az egyes emberek, önbizalmuk növekszik, jobban megértik saját helyzetüket, és magabiztosabban képesek önmagukért kiállni.

A saját érdekek képviselésének előnyeit felismerve elérhető, hogy a közösségi tervezés folyamatában felmerülő problémák közül minél többet a helyi érintettek és a tervező szakember kezeljenek közösen. A kép-

viselet kizárólag az *empowerment* előkészítő szakaszában helyénvaló, amikor a kezdetben gyenge egyének rendelkezésre álló erőforrásait kell mozgósítani a folyamat beindításához. A külső támogatás ugyanis ellentmond az *empowerment* egyik legalapvetőbb szabályának: soha ne tegyük meg mások helyett azt, amit ők is megtehetnének saját magukért! Ennélfogva minden esetben fontos meggyőződni arról, hogy az érintettek belátható időn belül képessé válnak saját maguk képviselésére (Zirpoli et al. 1989).

A saját érdekek képviselésének szakaszában az egyének felismerik politikai erejüket, és kialakul az önmenedzselési képességük is. Aki képes mások előtt kiállni önmagáért, az azt is tudja, hogy néhány megfelelő, hosszabb-rövidebb idő alatt megszerezhető készség birtokában képes lesz saját ügyeinek menedzselésére is.

Izraelben az 1980-as években megvalósított Városrehabilitációs Program a központosított közösségi tervezés példája. Itt az érdekképviselő kereteit és formáját felülről szabták meg, vagyis a helyi igények a legtöbb esetben nem játszottak döntő szerepet azoknak a kereteknek a kialakításában, ahol a saját érdekeket megfogalmazták és képviselték. Talán ez is közrejátszott abban, hogy az érdekképviselőt demokratikus jogként, nem pedig közösségi feladatként értelmezték. Az érdekképviselő kereteit és módját az érintett környéken kívülről jövő utasításokban szabályozták. A program értékelésekor az derült ki, hogy csak nagyon kevés helyi lakos használta ki aktívan az érdekképviselő rendelkezésre álló kereteit. Az érintett településrészek többségében a legtöbben úgy érezték, hogy nem képviseli őket senki a helyi irányító bizottságban; valamint számos, a bizottságokban helyet foglaló kormánytisztviselő sem érzékelte, hogy a bizottság tagjai lettek volna a helyi lakosok képviselői (Churchman 1990a). Az előzőekhez hasonlóan a saját érdekek képviselésének szakasza is helyi gyakorlati folyamatokon keresztül, egyfajta cselekvésbe integrált tanulásként valósul meg. A felülről irányított intézkedések – irányuljanak akár ennek a célnak a megvalósítására – nem biztosítják a cél eléréséhez szükséges eszközöket, és nem mozdítják előre az *empowerment* folyamatát.

A fennálló közpolitikával való szembeszállás szakasza

Az *empowerment* folyamatában az eddigi lépéseknek is jellemzője volt bizonyos fokú szembenállás. Ahogy az egyéni *empowerment* leírásánál már említettük, az adott helyzettel való szembeszállás szükséges az *empowerment* folyamatának beindításához. Az egyének először szembeszállnak mások definícióival, és megtanulják meghatározni önmagukat, majd nem engedik, hogy mások képviseljék őket, és megtanulják képviselni saját magukat. Ebben a szakaszban az ellenállás alapja már az eddig megtett út tapasztalata és a megszerzett tudás. Az aktivisták mostanra megtapasztalták a fennálló politika hatásait, és az e politikából fakadó intézkedési terveket is megismerték. Ezek ismeretében utasítják el a terveket, és kezdenek saját maguk önállóan más tervek kialakításába. A meglévő terveket vagy teljes egészükben elutasítják, vagy csak néhány elemben terveznek változtatásokat.

Példánkban a helyi lakosok küzdöttek az iskola bezárásának terve ellen. Az idő szorítása miatt – az iskolát még abban az évben be akarták zárni – a küzdelem nagyon intenzív volt; a diákok és szüleik sztrájkfenyegetése hamar eszkalálódott (ha ez megvalósul, akkor addig sztrájkoltak volna, míg megfelelő megoldást nem

találnak). A Los Angeles-i lakosok kilakoltatás elleni küzdelme (Heskin 1991), illetve a wentworth-i (Chicago) nők harca a környéken építendő stadion ellen (Feldman és Stall 1994) ugyancsak a helyi környezeten kívülről jövő tervezéssel való nyilvános szembenállás példája.

Ha a folyamatnak része a közösségi tervezés, akkor esély van a szervezettebb, rendszerezettebb, tehát kevésbé kaotikus és kevésbé erőszakos ellenállásra – még akkor is, ha ez nem mindig realizálódik. A szembenállás ebben a szakaszban nem valamiféle traumatikus felismeréssel kezdődik, hanem a fennálló politikai és tervezési irányvonal módszeres kiismerésén alapul. Sokszor előfordul, hogy ez az irányvonal nem jelenik meg nyíltan, ezért kiismeréséhez és a vele való hatásos szembeszálláshoz bizonyos fokú előképzettség szükséges.

Egy környezeti katasztrófa által sújtott helyi közösség például felismerte, hogy a szakértők megoldási javaslatai rosszak, és megvalósulásuk esetén újabb katasztrófákat okozhatnak (Couto 1989). A javasolt megoldások elutasítása¹² azzal a meghökkentő felismeréssel járt együtt, hogy ennek a kis helyi közösségnek a tagjai szörnyű személyes tapasztalataik révén országos szintű szakértőkké váltak a szénbánya-meddőhányók felszámolásának területén.

Chicagóban a helyi lakóközösség felfedezte, hogy a városi politikusok az ő városrészükből elvont fejlesztési forrásokkal támogatják a beruházókat. Az egyenlőtlen, a szegényebb környékeket elhanyagoló városfejlesztési politikával szemben közösségi ellenállást szerveztek (CAHC – Chicago Affordable Housing Coalition, 1993).

Az alternatív megoldási javaslat felmutatásának szakasza

Ebben a szakaszban az önmagukért kiállni képes és az őket hátrányosan érintő intézkedésekkel szembeszállni kész egyének a közösségüket érintő ügyekben saját alternatív megoldási javaslatokkal állnak elő, felismerve a „vagy te magad tervezel, vagy mások terveznek helyetted” (Boyte 1984: 97) igazságát.

A legtöbb közösség azonban nem jut el a saját javaslat felmutatásáig. A Városrehabilitációs Programban például a központi hatóságoknak sikerült megakadályozniuk, hogy a folyamat eljusson ebbe a szakaszba. Bár a helyi lakosok képviselői jelen voltak a programirányító bizottságban, és részt is vettek döntéshozó fórumokon és tanácskozásokon, általában csak reagálni tudtak a hatóságok kész terveire, amelyeket legtöbb esetben akkor láttak először. Döntéshozatal helyett belebonyolódtak a vitákba. Meglátásunk szerint a helyi lakosok érdek-képviselési készségét a legtöbb esetben csökkentette az ilyen és ehhez hasonló eredménytelen fórumokon való részvétel. Mindössze egyetlen városrész esetében fordult elő, hogy a lakosok saját javaslattal álltak elő, de a programot irányító központi hatóságok szervezeti fölényük birtokában ennek is sikeresen el-

¹² Az Aberfan nevű walesi bányászvároskában egy nem körültekintően elhelyezett meddőhányóból lezúduló sárlavina elsodort egy iskolát. A katasztrófában 166 gyermek és 40 felnőtt veszítette életét. A katasztrófa körüli események, valamint az ezt követő lépések a közösségi *empowerment* folyamatának jó példái, ugyanígy a szénbányák meddőhányóinak jövőbeli biztonságát garantálni képtelen megoldási javaslatok elleni küzdelem (Couto 1989).

lenáltak. A saját alternatíváért folytatott harc olyannyira kivételesnek bizonyult, hogy a program értékelésekor ezt a városrészt „hárpia” néven emlegették (Alterman és Churchman 1991), utalva Shakespeare *A makrancos hölgy* című vígjátékára [szó szerinti fordításban *A hárpia megzabolázása – The Taming of the Shrew*].

Az iskoláért folytatott küzdelem során a diákok és szüleik nem javasoltak saját alternatív megoldásokat az iskola működtetésére: a szülőkből alakult bizottság legjobb tudása szerint próbált reagálni a kívülről jövő javaslatokra. E csoport számára itt húzódnak az *empowerment* határai. Az alternatív javaslat kidolgozásához szükséges szerveződési és önmenedzselési szintet a diákok és szüleik nem érték el, és ehhez kívülről sem kaptak bátorítást.

A fejlődési rendellenességgel élő gyermekek szüleit segítő szolgálat létrehozása a helyi alternatíva felmutatásának jó példája. A szülői szerveződés célja olyan saját szükséglet kielégítése volt, amely az állami ellátórendszer felől addig észrevehetetlen maradt. Bár a javaslat némi ellenállásba ütközött, mégis sikerült megvalósítani, mert egyfelől ez volt az adott helyen és időben az egyetlen életképes ötlet, másfelől pedig a szülői csoport éppen ennek a tervnek az előmozdítására szerveződött.

A chicagói *Affordable Housing Coalition* (Szövetség a megfizethető lakhatásért) is saját tervvel jelentkezett. Javaslatuk kiegyensúlyozott, az erőforrásokból a szegény városrészek lakhatási körülményeinek javítására is áldozó városfejlesztési programot irányzott elő. A civil szervezet lobbitevékenységet folytatott a városi tanács tagjai körében a javaslat elfogadtatásáért. A szervezet javaslata a tanácsnokokkal folytatott tárgyalások során kialakult kompromisszum eredményeként alakult ki, vagyis nem a lakók által leginkább vágyott megoldást tartalmazta. A javaslat elkészítéséhez jelentős szervezőmunkára volt szükség: jogászok és egyéb szakemberek segítségét kellett igénybe venni, meg kellett tervezni a lobbikampányt, és figyelemmel kellett kísérni a helyhatósági határozat-előkészítési és döntéshozatali munkát annak érdekében, hogy a kidolgozott javaslat eljuthasson a szavazásra bocsátásig (CAHC 1993).

Az értékelési szakasz

Ebben a szakaszban a résztvevők értékelik az addig elért eredményeket, és egyben felismerik az *empowerment* határait (Couto 1989). Az értékelési szakasz része annak felmérése is, hogy az adott közösségben miként gondolkodnak a változás lehetőségéről. A végbement *empowerment* folyamat eredményeként aktívan, tudatosan tekintenek vissza korábbi kiszolgáltatottságukra. Nézetünk szerint az *empowerment* folyamatának felismerése a tetőpontja és egyben a legfontosabb jele a folyamat sikerének. Amennyiben az *empowerment* nem jut el ebbe a szakaszba, fennáll annak a veszélye, hogy a folyamat végére a tudatosság alábbhagy. Az a közösség, amely nem tudja, hogy a legfontosabb területeken hol húzódik a határ a cselekvés lehetősége (*power*) és a tehetetlenség (*powerlessness*) között, nehézségekbe ütközik tagjai *empowerment* folyamata során. A tapasztalat azt mutatja, hogy az egyéni lehetőségek túlbecslése gátolja az *empowerment* kibontakozását, míg a lehetőségek határainak pontos ismerete előmozdítja a folyamatot. Az egyéneknek és közösségeknek fel kell ismerniük, hogy bizonyos célokat nem lesznek képesek egyedül, önmagukban elérni. Ezek a felismerések vezetnek az ernyőszervezetek és az egyes közösségek közötti szövetségek létrehozásához,

illetve ahhoz, hogy szakmai kérdések megoldására hivatásos, szerződéses úton megbízott szakértőket hívanak segítségül.

Az általunk vizsgált esetekben ebbe a szakaszba egyik csoport sem jutott el. Az eseményeket követően a szülők az iskolai szülői munkaközösség szokásos keretei között folytatták érdek-képviselési munkájukat. Hasonló módon a diákbizottság is a megszokott iskolai keretek között működött tovább, a szülői munkaközösségtől elkülönülve. A szülői munkaközösség továbbra is aktívan kiállt az iskola fennmaradása mellett, de működésének nem volt szervezett közösségi alapja. Az iskola körül kialakult közösségi érzés véleményem szerint egy újabb válsághelyzetben is aktivizálta volna a szülőket és a diákokat. Ezt támasztja alá az is, hogy jó pár évvel később egy tanár elbocsátása miatt kiújult a küzdelem. Az érintett tanárt a diákokkal való, a megszokottól eltérő bánásmódja és az iskola nevelési elveinek kritizálása miatt mozdították el. A diákok felemelték szavukat az elbocsátás ellen, a tanár pedig az oktatásról, nevelésről, illetve a társadalmi diszkriminációról vallott elveinek kifejtésére használta fel a rá irányuló figyelmet. A küzdelem hiábavalónak bizonyult, a véglegesen eltávolított tanár pedig néhány kollégájával közösen új iskolát indított az alternatív pedagógiai értékek szellemében.

Az értékelési szakasz a társadalmi változás körkörös, felemelkedésekkel és zuhanásokkal tarkított folyamatának utolsó, de nem befejező szakasza. Fontos, hogy különbséget tegyünk az értékelési szakasz – amely az *empowerment* folyamatának sikerét jelezheti – és a közösségi tervezés során kialakult program között; utóbbinak egyik eredménye éppen a közösségi *empowerment* beindulása volt. A két folyamat időközönként párhuzamosan halad, de elképzelhető, hogy egy ponttól kezdve a közösségi tervezés és az *empowerment* folyamata különböző irányokba ágazik el.

A program sikere vagy kudarca egyes szerzők szerint nem meghatározó az *empowerment* sikeressége szempontjából. A közösségért végzett munka tapasztalata azonban azt mutatja, hogy a sikerek nagyon fontosak. A közösségi tevékenységben való aktív részvétel biztosítja a sikerhez szükséges készségek megszerzésének kereteit. A sikerélmény a tanulás folyamatának rendkívül fontos tényezője, főleg akkor, ha az egyén addigi életében a sikertelenség volt a meghatározó élmény. Egy elbukott programban ismét a kiszolgáltatottságot élheti át a résztvevő, ami önbeteljesítő jóslatként működik. A résztvevőket motiváló pozitív kezdeti élmény biztosításához ezért az esélyteremtő (*empowering*) közösségtervezés egyik fontos célja egy megvalósítható terv kidolgozása. Az első sikerélményekkel tarsolyukban a résztvevők később képesek lesznek elsajátítani a szükséges szervezési és önmenedzselési készségeket, amelyek birtokában tanulni tudnak az esetleges sikertelenségekből is.

Az önszerveződés és a szervezetépítés: a közösségi *empowerment* alapja

A közösségi *empowerment* folyamatának eredménye olyan közösség, amely az addiginál sokkal nagyobb mértékben képes befolyásolni a környezetét. A folyamat véghezviteléhez önszerveződésre, szervezeti eszközökre is szükség van. A közösségi önszerveződés lehetővé teszi a közösség tagjai számára, hogy életüket saját maguk irányítsák (Simon 1990). E folyamat hatékonyságának mércéje az *empowerment* sikere, egyrészt a folyamatban részt vevő egyének, másrészt a közösségek számára biztosított társadalmi szintű megoldások szintjén. Néhány különösen erős és hatékony közösségi szerveződés, mint például a San Antoniό-i COPS (*Communities for Organized Public Services – Szervezett Közszolgáltatások Közössége*) nemcsak társadalmi szintű változást tud elérni, de valós kulturális alternatívát is nyújt. A COPS közösségi élményt ad, de állampolgári értékeket és viselkedési normákat is közvetít. A szervezet azonosulási mintát kínál, és segít abban, hogy a közösség tagjai dühüket, agresszivitásukat konstruktív mederbe tereljék, és így a fenntarthatóság, az eljövendő nemzedék jobb jövőjébe vetett hit szimbóluma lett (Boyte 1984).

A hagyományos közösségek – falvak, törzsi közösségek – szinte teljes eltűnésével helyüket a társadalmi szerveződés új egységei, az állampolgári szerveződések, a civil szervezetek vették át. A hagyományos közösségekbe a sors akaratából került az egyén, az önszerveződő civil szervezetekbe való belépés pedig szabad választás kérdése. Míg hagyományos közösséghez tartozni csak az ember teljes személyiségével lehetett, addig a szerveződés a személyes célok elérésének eszköze (Drucker 1995). A közösségi *empowerment* a szerveződések, szervezetek keresztül valósul meg, és azokon keresztül azonosíthatók és értékelhetők az eredményei is. A közösségi tervezés folyamatának eredményessége egyrészt abból látszik, hogy a szervezet mennyiben járult hozzá az *empowerment* folyamat gazdagításához, másrészt milyen hatásokkal működött, milyen fokon finomodott ki a szervezet?

Jól megérthető a szervezeti bekebelezés (*organizational outflanking*) működéséből is, hogy a szervezetépítés alapvető fontosságú a közösségi *empowerment* szempontjából. Az önszerveződés, a szervezetépítés stratégiai jelentőségű: a közösség csak az általa kialakított szervezeti eszközök segítségével képes harcolni környezete és jövője irányításáért. Az önálló közösségi szerveződések a külsőleges, „szakértői” döntéshozatal alternatívájául szolgálhatnak, mivel a közösségek tagjait az önmenedzseléshez szükséges tudás és készségek megszerzéséhez segítik hozzá, azzal, hogy bevonják őket ilyen tevékenységekbe. Az elmélet, valamint a gyakorlati tapasztalatok tanulsága szerint azok a közösségfejlesztő, közösségi tervező folyamatok, amelyek egyben közösségi szerveződések kialakítását is magukkal vonják, stabilabb megoldásokat nyújtanak a társadalmi problémákra. A Városrehabilitációs Program (*Urban Renewal Project*) nem tűzött ki maga elé önszerveződést segítő, illetve szervezetépítési célokat, sőt egyes érintett környékeken a program központosított felépítése megakadályozta az önálló közösségi szerveződést. Nem születhettek önálló, helyi szintű döntések, sőt számos érintett területen megakadályozták a helyi közösségek létrejöttét is.

Mint már említettük, az iskola bezárásának elkerüléséért folytatott harcra jellemző volt az önszerveződés bizonyos foka, de a létrejött szervezeti alap gyenge maradt. A szülői munkaközösség ugyan alakított egy, az erőforrások mozgósítását és a független tervezést lehetővé tevő önálló nonprofit szervezetet, de ez inkább

adminisztratív jellegű lépés volt, mintsem közösségi szerveződés. Szervezeti gyengesége miatt a szülői munkaközösségnek újra és újra küzdenie kellett az elért eredmények megőrzéséért. Az iskola életben maradásáért folytatott harcot ezért évről évre újra meg kellett vívni. Amikor a szülői munkaközösség és a diákok megtudták, hogy az újonnan kinevezett igazgatónőnek nem áll szándékában folytatni az együttműködést a részvételnek azon a szintjén, amelyhez addigra már hozzászoktak, nem volt más választásuk, mint nyilvános harcot indítani az új igazgatónő leváltásáért. Elképzelhető, hogy egy jobban megalapozott szerveződés ennél aktívabban vehetett volna részt az iskola irányításában, és akár még a nem kellően együttműködő igazgatónő kinevezését is megakadályozhatta volna.

Ettől eltérő folyamatra mutat példát az, ahogy a fejlődési rendellenességgel élő gyermekek szülei a segítő szolgálat megalapítására szerveződtek. Az együttműködés célja először az volt, hogy helyi megoldásokat keressenek az érintett családok számára. Az így kialakított szervezet az egész városból mozgósította az erőforrásokat a hiányzó szolgáltatások biztosítására. A szervezeti formát maga a cél alakította ki. A szülők különös fontosságot tulajdonítottak a szervezeti felépítésnek, mert jól tudták, hogy az új szolgáltatások csak így maradhatnak fenn hosszabb távon. Ennélfogva rengeteg munkát fordítottak az új szervezet hírének terjesztésére, népszerűsítésére mind helyben, mind az országos szervezetek körében. A szervezőmunkában eleinte hivatásos közösségi tervező is segédkezett, de az új szervezet által biztosított szolgáltatások bejáratódása után már kevesebb szerepet vállalt.

Mivel a két ország civil szervezeti kultúrája, kormányzati-közigazgatási felépítése és a közszolgáltatások szervezeti formái között hatalmas eltérések vannak, szinte lehetetlen érvényesen összehasonlítani az izraeli és az egyesült államokbeli társadalmat. Az Egyesült Államokban – a közösségi részvétel erős demokratikus hagyományának köszönhetően – a közösségteremtésnek és a legkülönbözőbb ideológiai háttérű közösségi kezdeményezéseknek erős a legitimitása (Delgado 1986; Boyte 1986; Simon 1990; Walzer 1995). Izraelben ezzel szemben az állam megalapításától eltelt ötven év alatt – bár egyre csökkenő eredményességgel – az állami hatóságok és a nagy intézmények arra törekedtek, hogy saját kezükben összpontosítsák a közösségi segítségnyújtás, valamint a társadalmi szolgáltatások szervezeti és közösségi funkcióit. Ez a centralizmus az egyik (bár nem az egyedüli) oka annak, hogy a helyi szerveződés, az önmenedzselés és a helyi részvétel Izraelben nem foglalta el jogos helyét sem a köztudatban, sem a társadalmi diskurzusban.

A közösségi tervezés mint a speciális igényű csoportokkal végzett *empowerment* munka háttere

A következőkben két társadalmi csoport – a kisebbségek és a nők – példáján vizsgálom meg a közösségi tervezés és az *empowerment* összefüggéseit annak érdekében, hogy rávilágíthassak a közösség szerepének fontosságára a különleges helyzetű társadalmi csoportok életében. Ezzel nem állítom azt, hogy a kisebbségek és a nők olyan csoportot alkotnak, amelyeknek a többinél jobban szüksége lenne közösségi *empowerment*-re. Inkább azt szeretném aláhúzni, hogy a társadalom minden csoportja sajátos, egymástól eltérő módon éli

át az *empowerment* folyamatát, és minden csoportnak saját közösségi önmeghatározásra van szüksége. Ugyanakkor azt is ki kell emelni, hogy a közösségi tervezés gyakorlata egyfajta kritikus tudatosságot (*critical consciousness*) igényel, azaz közösségi tervező szakemberként minden esetben újra vizsgálat tárgyává kell tennünk alapfogalmainkat, valamint azt, hogy ezek a fogalmak mennyire illenek a tervezési folyamat közép-pontjában álló csoportokra.

Empowerment a kisebbségi csoportok körében

A kisebbség olyan társadalmi csoport, amelynek létét a társadalomban a többségtől eltérő, feltűnő tulajdonságok határozzák meg. A kisebbség itt alkalmazott – etnikai, faji vagy vallási hovatartozáson alapuló – definíciója elvben nem különbözik a tartós fizikai, vagy értelmi akadályozottságon alapuló meghatározástól. Sajátos, a többségtől megkülönböztető jellemzői miatt minden kisebbségnek szembe kell néznie a stigmatizálás, az előítéletesség és a marginalizálódás veszélyével. Előfordul, hogy az ellenséges környezetben való túléléshez egy adott kisebbségnek külső segítségre van szüksége. Éppen ezért minden, amit eddig a közösségi *empowerment*ről, valamint a szerveződés, szervezetépítés fontosságáról elmondottunk, igaz a kisebbségi csoportokra is azzal, hogy a kisebbségeknek sajátos igényeik elismerésére is szükségük van.

Különösen jelentős tényező a kisebbségi csoportok közösségi struktúrája, mert minél sikeresebbek egy kisebbség túlélésért folytatott erőfeszítései, annál jellegzetesebbé válnak megkülönböztető tulajdonságai. Eltérően a könyv korábbi fejezeteiben bemutatott kisebbségképtől, amely a közösség nyíltságát, részlegességét és instabilitását helyezte előtérbe, a kisebbségi csoportok által alkotott közösségek többnyire viszonylag zártak és állandóak. A zártságra és állandóságra való hajlam egyfelől belső szükségletekből, másrészt külső feltételekből származik: a rasszizmussal, a kirekesztéssel és a gazdasági kizsákmányolással való együttélési kényszer hatására a kisebbségi közösség olyan alternatív értékrendet alakít ki, amely segít az embereknek megőrizni az önbecsülésüket, pozitív önértékelésüket – legalább a közösségen belül, ha azon kívül nem is lehetséges (Liebow 1967).

A kisebbségi közösségek viszonylagos zártságának másik oka az, hogy az ilyen közösségekbe való be- és kilépés feltételei rendkívül kötöttek (olyannyira, hogy sokszor semmi esély sincs a megváltoztatásukra). Csak az tartozhat a közösséghez, akire jellemző a kisebbség közös megkülönböztető – sokszor társadalmi hátrányt okozó – tulajdonsága. A kisebbségi csoportok közösségi *empowerment*je ennél fogva egy meglévő közösségen belül hoz létre egy másikat, amelyben a közösségi tervezés két szinten: makro- és mikroszinten működhet. Makroszinten a közösségi tervezésnek figyelembe kell vennie a kisebbséget körülvevő környezetet. Az adott kisebbséggel szembeni diszkrimináció, elszigetelő és elutasító magatartás, előítéletesség és gazdasági kizsákmányolás megszüntetéséhez éppen ennek a környezetnek a megváltoztatására van szükség. A kisebbség környezetének megváltoztatására irányuló tervezési megközelítést a legtöbb szerző „radikálisnak” tartja (Friedmann 1987; Rose és Black 1985). Mikroszinten a közösségi tervezés feladata az *empowerment* a kisebbséghez tartozó egyének számára éppúgy, mint a közösségi *empowerment* a kisebbség mint csoport

számára. Cél a kölcsönös segítségnyújtás és szolidaritás kialakítása, a kiszolgáltatottságba süllyedés megállítás és a közösség létrehozása (Gutiérrez, Ortega és Suaruz 1990, DeLois 1998; Okazawa-Rey 1998).

A tervezési folyamat előbb-utóbb szembekerül azzal az ellentéttel, hogy a kisebbség egyrészt sajátos voltának, autentikusságának megőrzésére törekszik, támogató közösséget szeretne létrehozni a hasonló embereknek; ugyanakkor szeretne kilépni a különbözőség okozta elszigeteltségből, kirekesztettségéből, és integrálódni a körülötte élő többségbe.

A kisebbségek közösségi *empowerment*jének kulcsa ezeknek az ellentmondó, mégis legitim igényeknek a tudatosítása, azaz egyrészt a csoport sajátosságainak, különleges társadalmi és egzisztenciális szükségleteinek felismertetése és támogatása, másrészt pedig az őket körülvevő közösségbe való integrálódás támogatása. Egy kisebbségi csoportban minél több ember él át egyéni *empowerment* folyamatot, annál több reményt és magabiztosságot élhet át az egész csoport, és ez erősíti a vezetési potenciált, valamint az önrányítás képességét. E folyamat jó példája a fogyatékossgal élők szervezeteinek átalakulása: a szervezetek először a fogyatékosok számára jöttek létre ép vezetőkkel, és csak később váltak valóban a fogyatékossgal élők saját szerveződéseivé, amelyek már képesek voltak a kölcsönös segítségnyújtásra. Fontos megjegyezni, hogy egy ilyen változás az adott kisebbség összes tagjának – tehát nem csak az aktivistáknak vagy a szervezetek tagjainak – visszaadhatja az önbizalmát, és a saját életük irányításának érzését.

Az esélyteremtő (*empowering*) közösségi tervezés szélesíti a kisebbséghez tartozók választási lehetőségeit, és az adott kisebbségi csoport igényeihez, életmódjához igazítja a meglévő szociális eszközöket. Mint már említettem, az *empowerment* kulcskérdése az adott kisebbségi csoport különbözőségének, sajátos voltának elismerése. Ez teszi lehetővé a változatos, sztereotípiáktól mentes megoldások megtalálását a közösségi tervezés során. Az arrogáns, leereszkedő viselkedésmód általában is kerülendő az esélyteremtő (*empowering*) közösségi tervezés során, de a kisebbségek esetében az ilyen viselkedés elfogadhatatlan.

Nem szeretném azt a látszatot kelteni, mintha az esélyteremtő (*empowering*) közösségi tervezés tökéletes társadalmi megoldást nyújtana a kisebbségek számára kialakított *empowerment* folyamatban. A társadalomban rendkívül erősen működnek a kisebbségek kiszolgáltatottságát erősítő folyamatok. Ezek a folyamatok megjelenhetnek a kisebbséggel szembeni irracionális félelem, gyűlölet, társadalmi kirekesztés képében, és akár nemzedékről nemzedékre továbbadhatnak a kisebbség diszkriminatív jogi eszközökkel és egyéb módszerekkel kiváltott kirekesztéséhez. A közösségi tervezéshez hasonló, a lokalitásra korlátozódó módszerek hatásossága alapvetően korlátozott olyan esetekben, amikor a kiszolgáltatottság a fennálló társadalmi viszonyrendszert és kultúrát alátámasztó, jogi eszközökkel megtámogatott, szisztematikus diszkrimináció következménye. Az *empowerment* azonban mindig a status quo megváltoztatásával jár, ami már önmagában is fontos eredmény.

A közösségi tervezés keretében zajló közösségi *empowerment*nek nők esetében különleges jelentése van. Ennek oka az a paradox mód, ahogy a nők részt vállalnak a közösségi tevékenységekből. Világszerte, számos helyen végzett felmérések azt mutatják, hogy a nők mindenütt többségben vannak a közösségi aktivisták között, és kisebbségben a közösségek vezetésében (Reinharz 1984; Andersen és Larsen 1998).

Hasonlóan fontos annak vizsgálata, hogy a nők miért aktívak a közösségek kialakításakor, és miért hajlamosak később visszavonulva átadni a teret másoknak akkor, amikor a közösség vezetése vagy hivatalos képviselője a tét. Néhány szerző szerint a közösségekben aktívan tevékenykedő nők hagyományos szerepeik szerint járnak el: fenntartják és működtetik a közösségi struktúrát, erőforrásokat szereznek. Közösségi tevékenységüket általában az otthoni, családi szerepük kiterjesztéseként folytatják.

A fogyatékossgal élő gyermekek számára kialakított szolgáltató szervezet létrehozásában érintettek között például a nők voltak többségben. Szintén nők alkották a többséget a szegény, elhanyagolt New York-i környéken élő lakásbérlők érdekvédelmi szervezetében (Leavitt és Saegert 1988), és nők voltak a wentworth-i (Chicago) közösség fennmaradásáért küzdő aktivisták is (Feldman és Stall 1994). Néhány szerző azzal magyarázza a jelenséget, hogy bár a közösségi munka előrevivő, esélyteremtő (*empowering*) tevékenység a nők számára, ám részben mégis a hagyományos női szerepek továbbörökítése: általában nők nyitnak közösségi automata mosodákat, gyermekmegőrzőket, és ők állnak a játszóterekért, bölcsődékért vívott harcok mögött; ez azonban csupán otthoni tevékenységük folytatása. A rejtett bírálatot nem nehéz felismerni: a nőket ugyanúgy kizsákmányolják a közösségekben, mint egyebütt, és közösségi tevékenységük nem jár együtt valódi lehetőségeik felismerésével.

A következőkben ettől eltérő megközelítést javaslok. Állításom szerint a nők¹³ indulási esélyei az azonos közösségbe tartozó férfiakénál jobbak a közösségi *empowerment* folyamatának kezdetén. Ennek oka az, hogy a férfiakétól eltérő, kevésbé destruktív módon érzékelik saját társadalmi helyzetüket: nőként gyerekkoruktól fogva hozzászoktak a kiszolgáltatottsághoz, megbékültek marginális helyzetükkel, és saját alternatív kultúrát hoztak létre, amelyből erőt meríthetnek (Liebow 1967).

Mivel a nők társadalmi szerepeik miatt gyakran otthonuk falai között maradnak, így őket sem maguk, sem társadalmi csoportjuk többi tagja nem tartja felelősnek társadalmi helyzetükért. Ezért nincs is olyan büntudatuk, mint a hasonlóan hátrányos helyzetű férfiaknak, akikre a társadalmi és személyes sikertelenség bénítóan hat. A legtöbb nő számára hagyományos szerepeik sikeres betöltése önbizalmat ad, és a kompetencia érzését biztosítja. Ily módon alternatív női kultúra jön létre, amelynek középpontjában olyan értékek állnak, mint az érett nőiség, az ügyesség, az otthon és a család iránti felelősségérzet. Ebből a viszonylag előnyös helyzetből indulva a nők könnyen azonosulnak csoportjuk kiszolgáltatott társadalmi helyzetével, de ugyanakkor egyéni

¹³ Jól tudjuk, hogy merész általánosítás általában a nőkről beszélni. Leginkább azokról a nőkről van szó itt, akik egy adott közösség életében aktívan részt vesznek. Természetesen vannak hasonló társadalmi és osztályhelyzetű nők, akiknek tapasztalatai, viselkedése eltér a leírtaktól.

szinten kevésbé sebezhetőek (Andersen és Larsen 1998). Így – legalábbis a környezetükben lévő férfiakkhoz képest – könnyebben le tudják küzdeni saját belső gátjaikat, könnyebben elköteleződnek a társadalmi cselekvés mellett, és könnyebben töltenek be társadalmilag értékes szerepeket is. Mivel a nők fiatal koruktól kezdve ragaszkodnak olyan értékekhez, mint a személyiség érettsége, a felelősségérzet és a függetlenség, a férfiaknál magasabb szintről kezdhetik az egyéni *empowerment* folyamatát. Képességeik és női szerepük betöltésére vonatkozó kompetenciájuk önbecsülést, büszkeséget nyújt számukra, teljesen függetlenül a gazdasági sikerektől, az iskolázottságtól vagy az osztályhelyzettől. Mindez megvédi a nőket attól a kétségbeeséstől és marginalizálódástól, amelyet hasonló helyzetben a férfiak élnek át, és katalizáló erővé, stabilizáló tényezővé teszi őket a közösségi *empowerment* folyamat kezdetén.

A nemek közötti, itt bemutatott különbség másik fontos aspektusa annak vizsgálata, hogy a nők közül kik végeznek közösségi tevékenységet. Benyomásom szerint a nők nem a hagyományos otthoni szerepek betöltésére való képtelenségük elől „menekülnek” a közösség számára értékes szerepekbe, hanem éppen ellenkezőleg: a közösségépítésben aktívan tevékenykedő nők általában sikeres háziasszonyok és édesanyák is. Azok a szegénységben, elnyomott helyzetben élő nők, akik nem tudják sikeresen ellátni hagyományos otthoni szerepüket, a közösségi tevékenységhez sem képesek hozzájárulni.

Fontos megértenünk, hogy sok mélyszegénységben élő család azért kapja a sokproblémás család címkét, mert női tagja nem tudja megfelelő szinten teljesíteni feladatát. Ahhoz, hogy szegénység és nélkülözés közepe is képesek legyenek a túlélésre, a nőknek jelentős szervezőkészségre, gyakorlati gazdasági tehetségre és fizikai állóképességre van szükségük, valamint tudniuk kell bánni az emberekkel: ha kell, ráhatással, ha kell, egyezkedéssel elérni céljukat.

Az anya és feleség társadalmilag szerény státusza egyáltalán nem áll arányban azokkal a személyes készségekkel és képességekkel, amelyekre az ilyen körülmények közötti sikeres működéshez szükség van. Ez az oka annak, hogy – otthoni státuszukhoz hasonlóan – a közösségfejlesztési folyamat előrehaladtával a nők többsége visszahúzódik a nyílt vezetői pozícióból, különösen, ha a szerveződés eléri azt a szintet, ahol már nyilvános fellépésre és politikai megjelenésre is szükség van. Az iskola bezárása elleni harc kezdetén a szülői bizottság élén nő állt. Amikor azonban a bizottság a küzdelem aktív részesévé vált, helyét egy férfi vette át, és innentől kezdve az iskola szülői munkaközösségében minden vezető helyet férfiak foglaltak el. A diákok között a lányok voltak többségben, és az események után a diákbizottságot is lány vezette (bár a küzdelem alatt a diákvezető fiú volt). Hasonló jelenséggel találkozhatunk a lakóterületi bizottságok és a közösségi szerveződések esetén is: a lakóhelyi közösségi munkában sok nő vállal szerepet, de a bizottságok élén ritkán találhatók nők (Churchman 1985).

Ahol a szervezet vezetésének minőségét nem a személyes karizma vagy egyéb haszontalan jellemzők, hanem a valódi eredmények alapján mérik, ott a nők sokkal nagyobb biztonsággal tölthetnek be hivatalos vezető szerepeket.

A különbséget a San Antonio-i COPS szervezet egyik női aktivistája a következőképpen fogalmazta meg: „Nekünk, nőknek van közösségi kötődésünk. Tudjuk, hogy beszélni kell az emberekkel ahhoz, hogy valamit elérjünk. Az egész azon múlott, hogyan sikerült mozgósítani a kapcsolatainkat” (Boyte 1984).

A közösségi tervezés gyakran támaszkodik a nők aktivitására, leginkább kapcsolatépítő és -fenntartó készségükre. Amikor pedig a vezető szerep alapja a feladatok megfelelő ellátása, és nem a reprezentáció, akkor nők és férfiak számára egyenlő mértékben adott a vezető szerep lehetősége.

Közösségi birtokbavétel és konfliktus

Vajon az ellenállás és a konfliktus az *empowerment* folyamatának elválaszthatatlan részei? Meglátásunk szerint a konfliktus – csakúgy, mint a harag és az ellenállás valamennyi megnyilvánulása – a tehetetlenség állapotából való felemelkedés jele. Nem szabad elfelejtenünk, hogy a kiszolgáltatott társadalmi helyzetet a tehetetlenség, és nem a nyílt ellenállás vagy a konfliktus jellemzi.

A fennálló helyzettel szembeni ellenállás sok esetben a területfoglalás igényében fejeződik ki (Feldman és Stall 1994). Egy szegény Los Angeles-i környék kiürítése elleni tiltakozásul a lakók egyénileg vagy szövetségi részvényekkel (közösségi birtokbavétel – *appropriation*) megszerezték az otthonuk tulajdonjogát. Mivel a Los Angeles-i ingatlanhatóságok megakadályozták, hogy a lakosok maguk irányítsák a szervezeteket, nem volt lehetőségük a közösségük nevében fellépni. Ez a szervezeti bekebelezés (*organizational outflanking*) példája, aminek romboló hatása volt a közösség fejlődésére a szervezetek tagjai között. Heskin a közösség hatalomtól való megfosztásának (*disempowerment*) és lerombolásának ezeket a folyamatait a közösség megszerzésének és elvesztésének ciklusaiként írta le (Heskin 1991).

Az iskolabezárás elleni küzdelemben néhány tanár és más iskolai alkalmazott megjegyezte, hogy a *szülői munkaközösség* tagjai „úgy viselkedtek, mintha az övék lett volna az iskola”. Mindezt kritikus hangon mondták, ami megkérdőjelezi a szülőknek azt a jogát, hogy így viselkedjenek. A küzdelem során a tanulók és a szülők átvették az ellenőrzést az iskolai napirend felett: ők döntötték el, hogy tanítási időben mikor kerüljön sor az iskolán kívüli felvonulásokra és találkozókra. A küzdelmet követően úgy érezték, mintha az övék lenne az iskola, mert ők biztosították folyamatos fennmaradását.

A területfoglalás kérdése többször előkerült a Városrehabilitációs Programban is. Az egyik városrész bizottsága úgy döntött, hogy elbocsátja a projektigazgatót, miután a hatóságok ezt megtagadták annak ellenére, hogy a lakosság elégedetlen volt a tevékenységével. A felmondólevél éles kritikát váltott ki a projektvezetés és a városi hatóságok tagjaiból, akik úgy látták, hogy ezzel a városrész aktivistái radikálisan kinyilvánították a projekt kisajátítását. Jóllehet a hatóságok bírálatral és kifejezett ellenállással válaszoltak az elbocsátásra, a lépést lehetetlen volt figyelmen kívül hagyni, így a projektigazgatót lemondásra szólították fel. Eltekintve ettől a lépéstől, amely lényegében politikai nyilatkozatnak tekinthető, a közösségnek nem sikerült olyan szervezetet létrehoznia, amely elég hatékony lett volna a területfoglalási igény megvalósításában. A helyi bizottság elfogadta a lépésüket ért éles kritikát, és nem követelt több végrehajtási felelősséget ebben a projektben. Így tehát a területfoglalás nem más, mint konfliktus. Nem várható el, hogy egy ilyen erőteljes követelés ne váltsa ki ellenállást azokból a hatóságokból és intézményekből, amelyek a terület tulajdonosainak és a folyamat irányítóinak tekintik magukat.

A közösségi kisajátítás olyan folyamat, amely az egyének belső szükségleteiből ered. A közösségért folytatott küzdelem bizonyítja, mennyire mesterkelt az egyéni és a közösségi *empowerment* különválasztása. Egy ilyen követelés sikere jól mutatja a környezetről való gondoskodás melletti elkötelezettséget is. Az egyén szintjén a küzdelem kielégíti azt a szükségletet, hogy az ember otthon érezze magát a világban (Howard 1993). Ez olyan erős szükséglet, amelyet a hatalomtól való megfosztás és a hatalomnélküliség sem csorbíthat. Az *empowerment* folyamatában viszont láthatóvá válik, és megvalósítást kíván. Az egyénektől teljesen elveszi a világuk feletti ellenőrzést az az érzés, hogy a társadalom és az ember alkotta környezet cserbenhagyta őket egy olyan katasztrófa során, mint amilyen az aberfani meddőcsuszamlás volt, vagy az a vegyi szennyezés, amely egy teljes várost érintett Love Canalben (Couto 1989; Levine 1982). Aberfan lakói csoportos *empowerment* folyamatokat indítottak azzal a céllal, hogy veszteségüket kifejezésére juttassák, és értelmet adjanak neki. Love Canal lakói sérültek, és gyökértelenek maradtak. Elvesztették otthonukat és az otthonnal kapcsolatos alapvető biztonságérzetüket, és nem volt lehetőségük arra, hogy veszteségüknek emléket állítsanak. A folyamatot követően Lois Gibbs, aki Love Canal lakóinak szervezetét vezette, egy vegyi szennyezések elleni szövetségi polgári szervezet elnöke lett. Ennek a szervezetnek a létrehozásával társadalmi jelentőségűvé tette az elszenvedett katasztrófát.

Érdemes megjegyezni, hogy a birtoklásért folytatott küzdelem nem minden esetben jár együtt fizikai terület kisajátításával: lehet egy problémaértelmezés birtoklásának igénye is. Love Canal városában például az emberek évekig küzdöttek azért, hogy elfogadtassák saját értelmezésüket az átélt katasztrófáról. A városrészt egy vegyi üzem mellé építették, amelyik a város sok lakójának munkát adott, de az egész város levegőjét szennyezte. Azokban az években, amikor a vegyi anyagok a talajon keresztül beszivárogtak a lakóházakba, krónikus és rosszindulatú betegségeket okoztak, fogyatékos gyerekek születtek, és sok volt a vetélés. A konfliktus az állami, illetve a szövetségi egészségügyi hatóságok és Love Canal lakói között azon alapult, hogy a hatóságok nem voltak hajlandók elismerni egy olyan megközelítést, amely a hosszú távú következményekért felelőssé tette őket, és tömördek kártérítési pert zúdított volna a nyakukba; precedenseket az ország minden részén. A küzdelem csúcspontján a konfliktus a lakosság és a hatóságok, illetve szakértőik között a probléma meghatározására és értelmezése körül összpontosult (Levine 1982).

Amikor a konfliktus lecsillapodott, kiderült, hogy a két másikhoz hasonlóan, ebben az esetben is a helyi lakosoknak volt a leglényegesebb és legpontosabb ismeretük a problémájukat illetően, nem pedig a hatóságok által kijelölt szakértőknek. Érdekes, hogy az említett példákban, és más esetekben is, a hatóságok által kijelölt szakértők mellett még egy fontos szakmai tényező játszott szerepet a közösségi tervezés folyamataiban: nevezetesen azok a külső szakértők, akiket a közösség verbuvált, és akik olykor önkéntes alapon nyújtottak szolgáltatást. Ezek a szakértők lehetnek közösségi tervezők, pszichológusok, vegyészek, oktatók; attól függően, hogy az adott eset mit kíván. A szakértők ismereteket nyújtanak a közösségnek a problémával kapcsolatosan, valamint hozzájárulnak ahhoz, hogy az emberek képesek legyenek kezelni azokat a szakértői állításokat, amelyek a konfliktus során ellenük irányulnak. A külső tanácsadók azért fontosak, mert önbizalmat adnak a közösségnek azzal a „hivatalosan elfogadott” tudással szemben, amely ellen küzd; a folyamatban való részvételük néha felforgató jellegű, és veszélyeztetheti jövőbeli szakmai karrierjüket (Levine 1982). Chicagóban

a CAHC szervezet formális partneri viszonyt alakított ki a város egyetemeivel, ahol a kutatók kérésükre bizonyos témákat megvitattak. Ily módon a szervezet megerősítette azt az igényét, hogy kisajátítsa a probléma értelmezésének jogát, valamint azt a képességét, hogy a saját megoldásáért küzdjön, továbbá semlegesítette azoknak a megszorításoknak és szankcióknak a rendszerét, amelyek csaknem minden esetben működésbe lépnek a nyilvános küzdelmekben a közösségi szervezetek oldalán részt vevő szakértők ellen.

A konfliktus az *empowerment* folyamatának egyik aspektusa. A közösségért és az önmeghatározásért folytatott küzdelem a gátolt cselekvési szükségletek kifejezése a világban. A konfliktus nem csupán a harag megnyilvánulása, hanem annak bizonyítéka is, hogy az emberek cselekedni akarnak, és valami újat kívánnak létrehozni akkor is, ha ellenállásba ütköznek. A komoly veszélyt nem a konfliktus jelenti, hanem éppen ellenkezőleg, a tétlenség és a közömbösség, amely a tervezőknek lehetőséget ad arra, hogy olyan környezetet hozzanak létre, ami a benne élőket elidegeníti magától.

A közösségi *empowerment* következményei

Vajon meghatározhatók-e a közösségi *empowerment* közösségi tervezés számára fontos következményei? Általánosságban véve a tervezés lényeges következménye az a társadalmi változás, amelynek része a közösségi aktivitás, a közösségi szervezethez és működés, és amely a tervezési feladat befejezése után is ösztönzően hat az *empowerment* folyamatára.

A konkrét végeredmény igénye elsősorban abból származik, hogy a jószándékon és önkéntességen alapuló közösségi vívmányok meglehetősen ingatagok. Nemegyszer előfordul, hogy az *empowerment*et különösen támogató vezetés megelégszik a széles körű közösségi aktivitással, és szándékosan tartózkodik attól, hogy a szervezetépítésbe energiát fektessen. Ha az ilyen vezetést lecserélik, szervezeti vákuum alakulhat ki, és olyan új vezetés állhat fel, amely elsorvasztja a közösséget (Heskin 1991).

A közösségi szervezetnek stabilnak kell lennie ahhoz, hogy az *empowerment* hatékonyan működhessen. A hatékonyság azt jelenti, hogy a szervezet képes az erőforrások mozgósítására, a közösségi céloknak megfelelő struktúra kialakítására és arra, hogy a szervezeti bekebelezés ellenére is elérje céljait (Mann 1986).

Egy másik fontos eredmény a közösségi kultúra megteremtése. A közösség létének alapját a rá jellemző értékek és viselkedési szabályok képezik. A San AntoniÓ-i COPS körül kialakult közösség olyan értékekre és normákra alapozta létét, amelyek nem csupán a szervezet vezetőit és legfontosabb aktivistáit kötelezik, hanem a helyi lakosság büszkeségét, kölcsönös felelősségérzetét és önbecsülését is erősítik. A közösség tagjai tisztában vannak azzal, hogy az általuk elfogadott közösségi normák a közösségen kívüli társadalmat jellemző diszkrimináció és igazságtalanság alternatívái. Tudatában vannak ennek az ellentmondásnak, és helyzetük sebezhetőségének, éppen ezért egyénileg és kollektívan is felelősnek érzik magukat a szervezet létéért és értékeiért (Boyte 1984; COPS 1994).

Különösen sikeres esetekben az *empowerment* folyamatának eredményei a közösségen túlmutató hatásúak. Aberfan városa például az évek során saját ismereteket szerzett egy országos problémával – a meddőhá-

nyók biztonságos kezelésével – kapcsolatban, ily módon hozzájárult az egész régió életének biztonságosabbá tételéhez. Hasonlóképpen ugyanez a közösség úgy döntött, hogy a katasztrófa után a kormánytól kapott kártérítés összegéből közösségi centrumot hoz létre egy szomszédos, épen maradt településsel együtt. Így a kártérítést arra használták, hogy egy újabb közösséget támogassanak (Couto 1989). Izraelben néhány szegény városrész összefogott, hogy partnerként kezeljék őket a megújulásukat érintő döntéshozatali folyamatban. Sikeres küzdelmük eredményeképpen előírták, hogy a lakosság az egész országban vegyen részt a Városrehabilitációs Programban.

A helyi oktatási hatóság vezető tisztségviselői elismerték, hogy a középiskola bezárása elleni küzdelem eredményeként megváltozott a szülők és a diákok hozzáállása az oktatáshoz kapcsolódó kérdésekben, és megnövelték a szülők és diákok részvételét elősegítő erőforrásokat. A küzdelmet követően az oktatási hatóságok azt is megértették, hogy a közösségi tervezés mint megközelítésmód nagy jelentőségű az általuk irányított területen.

Fontos kiemelni ezeknek az eredményeknek egy foucault-i aspektusát, amelynek egyik megjelenési formája a nagyobb figyelem a hatóságok részéről. Azok az alkotmányok, amelyek lehetővé teszik, hogy a lakosság részt vegyen környezete megújításában, vagy hogy a szülők és a diákok beleszólhassanak az iskola életébe, a hatóságnak azt a próbálkozását is megtestesítik, hogy a helyi ellenállást szabályozza. A viszonyok intézményesítése olyan jelenségekre is kiterjeszthetővé teszi a hatóság *felügyelő tekintetét*, amelyek korábban viszonylag kevésbé estek a látóterébe. Mivel hétköznapi polgárok (köztük gyerekek, szegények, alacsony jövedelmű városrészek lakói) sikeres küzdelméről beszélünk az állami hatóságok ellen, érdemes a következő értelmezést is figyelembe venni.

A helyi folyamatok hatóság általi intézményesítésének velejárójaként gyakran megjelenhet a helyi kezdeményezések beolvasztására vagy uralására való törekvés. Noha hivatalosan is elismerik új, aktív tényezőként a hatalmi játéktéren, megjelenik a vágy arra is, hogy a helyi kezdeményezést úgy pozicionálják, hogy az ne fenyegethesse a status quót.

Az *empowerment* folyamatai mindig magukban hordozzák magát a folyamatot és annak következményeit: például a szerveződést és a szervezeti következményeket. A szervezet a közösségi *empowerment* ösztönzésének legfőbb eszköze, valamint a folyamat legfontosabb következménye és megvalósulásának bizonyítéka. Ugyanakkor a szervezetépítés folyamatának még egy sikeresen működő szervezet létrehozását követően is tovább kell folytatódnia, mert az *empowerment* ösztönzése – amelynek legfőbb eszköze a szervezet – nem kevésbé fontos, mint maga a szervezet.

Éppen ezért a közösségi tervezés és a közösségi *empowerment* együttes eredményeit számba véve ezek a következők lehetnek:

- egy *empowermentet* biztosító közösségi szervezet létrehozása;
- széles körű közösségi aktivitás;
- aktív közösségtudat;
- az ehhez szükséges terület és felelősség birtoklása;
- javulás a társadalom tagjainak életminőségében és a velük szembeni hozzáállásban.

Ezek a következmények különböző szintjei, amelyek ugyancsak azt jelzik, hogy az *empowerment* olyan folyamat, amely az egyes ember és a társadalmi szerkezet szintjén egyidejűleg jelenik meg. Ahhoz, hogy a közösségi *empowerment* megszilárduljon, sok ember tudatában kell megragadnia, valamint élveznie kell a társadalmi szerkezet normáinak és értékeinek támogatását. A társadalmi változást olyan egyének cselekvései hozzák létre, akik mindennapi viselkedésük és szóbeli megnyilvánulásaik által új értékeket teremtenek. Az új társadalmi folyamatot azok az új közösségi keretek teszik értelmessé, amelyek között lehetővé válik, hogy az egyének észrevegyék a különbségeket, és megszilárdítsák a társadalmi változást.

7. fejezet

A KÖZÖSSÉGI TERVEZÉS MINT AZ *EMPOWERMENT*ET ALKALMAZÓ SZAKMAI GYAKORLAT

Az előző két fejezetben felvázoltam az egyéni és a közösségi *empowerment* folyamatokat, amelyek az ebben a szellemben végzett közösségi tervezés gyakorlati eredményei. Ennek a fejezetnek a témája maga a közösségi tervezés: egyfelől a gyakorlata, másfelől az, hogy miként erősíti a korábban említett folyamatokat.

A társadalmi problémák nem olyan fajta feszültségek, amelyeknek csak egyetlen logikus megoldása létezik. E problémák paradox és dialektikus jellege miatt több megoldás is szóba jöhet, amelyek ráadásul logikusak is; mindegyik megoldás különböző, sőt ellentmondásos eredményekhez is vezethet. A lehetséges megoldások közül az *empowerment* megközelítés azokat a folyamatokat részesíti előnyben, amelyek tervezési és végrehajtási szakaszaik során a leginkább elősegítik, hogy az emberek valóságosan és érzékelhetően kezükbe vehessék életük, jövőjük és környezetük irányítását (Rappaport 1987).

A várostervezés tárgykörében éles vita folyik a szociális jellegű megoldások negatív mellékhatásairól, beleértve a tervezési folyamat által okozottakat is (Harvey 1973). Egyes szerzők szerint a káros hatások elkerülhetetlenek. *Nem lehet rántottát készíteni anélkül, hogy feltörjük a tojásokat* – példának okáért ezt a közhelyet hangoztatják azok az emberek, akik szerint a jobb világért áldozatot kell hozni. Bár sajnálatos, hogy áldozatokkal is számolni kell, ez kivédhetetlen. Az állítás figyelmen kívül hagyja azonban azt a tényt, hogy a várostervezési folyamatok során nem véletlenszerű, hogy kik lesznek az áldozatok, hanem általában a leggyengébbek, legszegényebbek, a szerény tudásúak; míg akik nyertesként kerülnek ki, azok birtokolják általában az erőforrásokat.

Az *empowerment* elmélete a szakmabelieket nemcsak arra kívánja ráébreszteni, hogy tudják, mit tesznek és miért teszik, hanem ezenfelül – Foucault szavaival élve – hogy „amit tesznek, az mit eredményez” (Dreyfus és Rabinow 1982).

A helyes megoldásnak egy olyan *empowerment* folyamatot kell biztosítania, amely képes a tervezésnek köszönhető negatív hatásokra választ adni.

A közösségi tervezők és az őket alkalmazó szervezetek

A közösségi tervezésről társadalmi, politikai, szakmai és szervezeti értelemben beszélhetünk. Ezeken a területeken a szakmai tevékenység része lehet az *empowerment* folyamatának ösztönzése. Az előző fejezetekben már bemutattam a társadalmi, politikai és szakmai értelemben vett közösségi tervezést, ebben a fejezetben szervezeti értelemben vizsgálom. Habár jelentős különbségek vannak a különböző tudományágak közösségi tervezői között, ezt most figyelmen kívül hagyom, helyette azokkal a szervezeti kérdésekkel tekintem át, amelyek gyakran előfordulnak a közösségi tervezést használó különféle szakmák körében.

A tapasztalat azt mutatja, hogy a legtöbb tervező aligha tud felelősen cselekedni, amennyiben az őt alkalmazó intézmény nem áll mögötte. A saját tapasztalatom megegyezik azzal, amire a kutatásaim alapján is jutottam, tudniillik hogy csak igen csekély számú tervező tett valamit is az *empowerment* ösztönzéséért a szervezet támogatása nélkül. A legtöbb esetben ők már igen tapasztaltak és szakmailag elkötelezettnek számítottak, mindegyikük kapott valamilyen alternatív legitimitációt és támogatást azoktól a közösségi csoportoktól, amelyeket a tervezés során ők maguk hoztak létre. Meglátásom szerint amikor egy szervezet ellenzi a közösségi tervezés folyamatát, akkor a szakmai értelemben vett magabiztosság, a folyamat melletti elkötelezettség és háttértámogatás mind együttesen szükséges a folyamat eredményességéhez, és csak kevés szakember vállalja a kockázatot.

Egy várostervezők körében végzett kutatás azt az eredményt hozta, hogy a tervezők közül csak nagyon kevesen vannak, akik társadalmilag és politikailag is elkötelezettek. A legtöbb tervező csak szakemberként tekintett önmagára, leginkább kvantitatív és analitikus problémamegoldó képességeiket emelték ki, ráadásul szándékosan kerülték a társadalmi aktivitást (Baum 1986).

A közösségi tervezést alkalmazó intézményeket kétfelé oszthatjuk. Némelyek a tervezést a környezetre vonatkozó politikai döntésekkel szorosan összefüggő tevékenységnek tekintik; mások a társadalmi problémák megoldását küldetésükként fogják fel. Nem foglalkozom itt azokkal a szervezetekkel, amelyek a saját szerepüket pusztán technikai jellegűnek tartják, és a tervet csak a tervezés egyik fő részének tekintik. A két közösségi tervezést alkalmazó intézmény, amit vizsgáltam, belátta társadalmi felelősségét, de nagyon kerülte a konfliktusokat, és egy együttműködő, valamint egymást kiegészítő kapcsolatokra épülő belső szervezeti hálózat kiépítésére törekedett.

Mindkét intézmény kapcsán kijelenthető, hogy lehetetlen megérteni a közösségi tervező tevékenységét az őt alkalmazó szervezet ismerete nélkül. A szervezet irányvonala meghatározza a tervezők hozzáállását, még akkor is, ha – a felszínen – viszonylag nagyfokú az önállóságuk, és szabadon dönthetnek, ami egyébként lényeges az *empowerment* folyamata szempontjából. A szervezetek az alkalmazottaikat irányíthatják olyan módon is, hogy megjutalmazzák őket valamilyen általuk favorizált tevékenységért, vagy úgy is, hogy az új ötleteket hierarchikusan, azaz különböző szinteken vitatják meg. Ez a fajta irányítás akár szembe is kerülhet a szervezet által fontosnak nyilvánított, illetve lényegesnek tartott elvekkel.

Itt azonban hangsúlyosan meg kell jegyezni, hogy vannak olyan közösségi tervezők, akik bármilyen szervezeti környezetben az *empowerment* folyamatával jellemezhető megközelítést alkalmazzák. Legegysze-

rúbb esetben megelégednek azzal, hogy a kiszolgáltatottságot (*disempowerment*) megakadályozzák. Akár csak annak a közösségtervezőnek az esetében, aki egyszer szakmai tréninget tartott, és megkérte a résztvevőket, hogy vegyenek részt a program kiértékelésében, valamint a szakmai továbbképzésük folytatásának megtervezésében is. A program a résztvevők számára méltányosan volt kidolgozva, mégpedig úgy, hogy a tervezőnek és a résztvevőknek egyaránt legyenek közös érdekeik előrehaladásuk szempontjából. A szakmai előrelépés mibenlétét a résztvevők határozhatták meg.

A közösségi tervezőknek mindig van egy olyan töredéke, akik személyes, szakmai vagy ideológiai okból köteleződik el az *empowerment* mellett, ők pedig még a folyamat kritikus szakaszában is küzdenek feletteseik értékelésével és negatív üzeneteivel. Mire az ilyen közösségi tervezőt alkalmazó szervezet profitálni kezd annak tevékenységéből, addigra a tervező helyzete a szervezeten belül felértékelődik, és hozzájut azokhoz az elismerésekhez, amelyekről a folyamat korábbi szakaszaiban lemondani kényszerült. Például a fejlődési rendellenességgel küzdő gyermekek szüleit tömörítő helyi szervezet megalakulása nyomás alá helyezte a közösségi tervezőt. A foglalkoztató intézmény nehezen tudta elfogadni partnernek az általa gyengének vélt embereket – akik a múltban még az említett intézménytől függtek. Ahogy a csoport megerősödött, igyekeztek hasznot húzni belőle, és a közösségi tervező részvételét csökkenteni hivatott, hatalomtól megfosztó (*disempowering*) próbálkozások megfogyatkoztak. A tervező munkája elismerésre talált a szervezeten belül, és ennek hatására magasabb pozícióba léptették elő.

A közösségi tervezők *empowermentje*

A szervezeti felfogás másik aspektusa a szakmabeliek *empowermentje*. Két csoportra oszthatók azok az állítások, amelyek szerint a szakemberek *empowerment* folyamata alapvetően fontos ahhoz, hogy ügyfeleik is hasonló folyamatot élhessenek át.

A leginkább elterjedt álláspont szerint a szakemberek gyenge pozícióból nem képesek elősegíteni az *empowerment* folyamatát (lásd Giroux 1987). Néhányan azt állítják, hogy a szakemberek jó fel tudják használni erejüket a kiszolgáltatott (*powerless*) emberekkel végzett munkájuk során, és így párhuzamos *empowerment* folyamatokat figyelhetünk meg (Guterman és Bargal 1996). Mindenki egyetért abban, hogy a szakmabelieknek tudniuk kell, hogy a hatalmi viszonyok hogyan befolyásolják szakmai munkájukat az összes lehetséges szinten. Ismerniük kell a kapcsolatukat az őket alkalmazó szervezettel, az ügyfelekkel kapcsolatos viselkedésüket, saját szakmai attitűdjeiket és világnézetüket is (Hasenfeld 1987). Egy másik megközelítés azzal foglalkozik, hogy a szakmai gyakorlat politikai aspektusait nem értő szakember rossz hatékonysággal dolgozik (Benveniste 1989). Az említett meg nem értés következtében veszélyes *hatalom/tudás* alakul ki: az eszközök és a tudatosság hiányosságai következtében a szakmai tudás azokat a hatalmi viszonyokat fogja szolgálni, amelyekben maga is létrejött (Foucault 1980).

Én is azt a nézetet vallom, hogy a szakemberek részéről tapasztalható, politikai értelemben vett kifinomultság hiánya, valamint az, hogy nem vállalnak felelősséget szakmai hatalmuk minden szintjéért – a tudatosság

(*consciousness*) szintjétől a végrehajtási szintig –, kétségessé teszi az *empowerment* előmozdítására való képességüket.

Azok, akik nincsenek tudatában annak, hogy szakmai tevékenységük során miként fosztanak meg másokat a hatalomtól, könnyen lehet, hogy képtelenek elhagyni az ilyen gyakorlatot egy olyan kedvéért, amelynek központi eleme az *empowerment*.

Érdeklődéssel figyelem a szakemberek *empowerment*jével kapcsolatos vitákat, de nem értek egyet azzal a leegyszerűsített állítással, miszerint egy nagyobb hatalmú (*powerful*) szakember jobban tudja ösztönözni az *empowerment*et (túl sok nagyhatalmú szakember van, aki az *empowerment*et csak önmagával kapcsolatosan érvényesíti). A közösségi tervezőket alkalmazó intézmények akkor engedélyezik az *empowerment* alkalmazását a munkatársaik körében, ha ezt a megközelítést hatékony menedzsmentmódszernek, az üzleti sikert megalapozó fogalomnak tekintik. Valóban, manapság az *empowerment* sikeres menedzsmentmódszerként is hírnevet szerez magának. Minél több tiszteletet kapnak, és minél több függetlenségre tesznek szert az alkalmazottak, annál kreatívabbak lesznek, és annál inkább hajlandók energiájukat a munkájukba fektetni (lásd pl. Plunkett és Fournier 1991; Peters 1992; Wellins, Byham és Wilson 1991; Tjosvold 1991). Ez a jelenség növeli a szervezeti értelemben vett *empowerment* legitimációját. Miután a menedzsment és az üzleti világ kezdi alkalmazni az *empowerment* megközelítést, van rá esély, hogy a közszféra is – amely kevésbé érzékeny a saját túlélésével kapcsolatos kérdésekre, és kevésbé kezdeményező ezen a területen – csatlakozik a folyamathoz.

Az *empowerment*re alapozott közösségi tervezés folyamata

A közösségi tervező *empowerment*et ösztönző erőfeszítéseinek az a célja, hogy eredményeket érhessen el a közösségi *empowerment* területén. Az előző fejezetben ismertettem a közösségi *empowerment* szakaszait, itt bemutatom, hogy ezzel párhuzamosan milyen szakaszokban teljesedik ki az *empowerment*. Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy a szakaszokra bontás nem tekinthető a folyamat elemzésének. Lehetséges, hogy egyes szakaszok a valóságban egy időben fognak előfordulni, de ugyanolyan valószínűséggel lehetséges, hogy egyáltalán nem fordulnak elő. Többféleképp lehet megközelíteni és elemezni a folyamatot.

A 164. oldali összefoglaló táblázat a közösségi tervezést olyan szakmai eljárásként mutatja be, amely a közösségi *empowerment* tervezésével és erősítésével egyidejűleg foglalkozik. A közösségi *empowerment* előző fejezetben bemutatott szakaszaival együtt itt azok a gyakorlati lépések is megjelennek, amelyek lehetővé teszik és támogatják az *empowerment* folyamatának kibontakozását. Az emberi tevékenység és a társadalmi struktúra összekapcsolódik az *empowerment* elméletben, így tehát nincs értelme feltenni a kérdést, hogy melyik előbbre való: a közösségi folyamat vagy a szakmai beavatkozás? Ugyanakkor, ami igenis fontos, az idő és a hely alaposan átgondolt megválasztása. Különösen fontos, hogy a megfelelő időben és helyen avatkozzunk be, hogy mind a tervezési, mind az *empowerment* folyamatot támogathassuk és erősíthessük.

Az átfogó racionális tervezés szakaszai

Az átfogó racionális tervezés lépései a táblázat bal oldalán találhatóak. Habár nem ez az egyetlen lehetséges leírása a szakmai tervezés folyamatának, mégis úgy döntöttem, hogy ezt mutatom be, mivel egy jellegzetes tervezési eljárás, ami igen széles körben használatos. Az átfogó racionális tervezés nyomán más tervezési módszerek és problémamegoldó modellek is kialakultak. Itt az átfogó racionális tervezést – az imént említett előnyeinek köszönhetően, sokféle hátránya ellenére – a közösségi tervezés összefüggésében mutatom be Alexander (1984) nyomdokain haladva. A következő részben röviden áttekintem az átfogó racionális közösségi tervezés folyamatának szakaszait (Meyerson és Banfield 1955).

1. A probléma felismerése és az adatgyűjtés

Ebben a szakaszban a közösségi tervező megismerkedik a helyszínnel, és kideríti, miért van szükség tervezésre. Ha például a lakhatási problémák megoldására van szükség egy adott környéken, a tervező felméri a helyzetet; tervszerűen adatokat gyűjt az egész környékről, az ottani lakáshelyzetről.

2. A célcsoport meghatározása

Ebben a szakaszban a tervező azokkal a különböző csoportokkal ismerkedik meg, amelyekkel a beavatkozás során foglalkoznia kell. Meg kell találnia azokat az embereket, akik különösen szenvednek a jelenlegi helyzettől, és meg kell állapítania, mi jellemzi őket. Néha elég, ha csak az ingatlannal kapcsolatos viszonyukat veszi figyelembe, például bérlők, tulajdonosok, nem tulajdonosok; vagy figyelembe vehet másfajta kritériumokat, ilyenek például az életkor, a család mérete, hogy milyen régen élnek itt stb. Ebben a szakaszban tehát a tervező meghatározza, hogy milyen kritériumok alapján azonosítja és osztályozza a különböző embercsoportokat: figyelembe veszi a csoport nagyságát, gondjait súlyosságát stb.

3. A problémák meghatározása és a célok körvonalazása

Ebben a szakaszban a problémák meghatározásakor kijelölik azokat a tárgyköröket is, amelyekre a tervezés vonatkozik, és megfogalmazzák a projekt céljait. A célok részletezése, világossá tétele előrevetíti a projekt eredményeivel kapcsolatos várakozásokat is. A projekt célja lehet például a környékbeli fiatal párok lakásproblémáinak megoldása.

4. A megoldási lehetőségek bemutatása

A közösségi tervező egy tervezési folyamatot indít el, amelyben a célok eléréséhez többféle út is járható lehet. Mindegyik javasolt megoldás másképp viszonyul a célközönséghez és a tervezés céljaihoz. Így tehát

a különböző megoldási módok eltérően kezelik ugyanazt a problémát. Az egyik lehetőség például bérlakások építése egy másik városrészben, ahová a fiatal párokat átirányítják. Egy másik megoldás lehet, hogy a környéken kell új területet találni, és lakásépítési programot indítani, kizárólag az ott született fiatalok számára. Egy harmadik lehetőség pedig az lehet, hogy meg kell változtatni az építési szabályokat, így a környék lakói lakást építhetnének saját udvarukban gyermekeik számára.

5. A legjobb megoldás kiválasztása

Ebben a szakaszban mérlegelik az előzőekben felvázolt lehetőségek előnyeit és hátrányait, és kiválasztják a legjobbat. A gyakorlatban nem a tervezőkre hárul ez a döntés. Ugyanakkor segítenek a döntéshozónak azáltal, hogy elmondják szakmai érveiket és feltevéseiket minden egyes megoldási lehetőséggel kapcsolatban; gazdasági, társadalmi, környezeti, pszichológiai és egyéb szempontokból. Így a tervezők jelentős befolyást gyakorolhatnak a döntéshozatal során. Az általuk kialakított különböző kritériumok igencsak fontosak, hiszen ezek határozzák meg azt, hogy milyen mértékben lehet felelősségteljes és jól átgondolt döntést hozni.

6. A tervezés

A döntési szakasz végén – miután már kiválasztották a legjobb megoldást – a közösségi tervező elkészíti azt a tervet, ami elősegíti a kiválasztott program végrehajtását. Ha azt a megoldást választják, hogy a környéken kell új területet találni a fiatal pároknak, akkor össze kell állítani egy kivitelező csapatot, hogy nekiláthassanak az építési szabályok megváltoztatásának, az infrastruktúra tervezésének, és felvázolják a terv végrehajtásának szakaszait.

7. A terv végrehajtása

A klasszikus értelemben vett tervezési folyamatnak nem része a terv végrehajtása, és a tervezőnek nincs is szerepe benne. Ha az előző példát nézzük, a kivitelező csapat egy olyan építészeket és tervezőket tömörítő cég lehet, amelyet a projekt végrehajtására kértek fel, a projektmenedzser pedig például egy építészmérnök a város építészeti hivatalából. Ma már az a szokásos, hogy a tervező is részt vesz a kivitelező csapatban, de vannak olyan esetek is, ahol csak megfigyelőként van jelen, abból a célból, hogy ellenőrizze a végrehajtás sikerét vagy sikertelenségét.

8. Értékelés

Az értékelési szakasz általában a projekt végén van, és ekkor azt vizsgálják, hogy milyen mértékben érte el a tervezett projekt a céljait – már ha egyáltalán elérte. Ezt a szakaszt gyakran figyelmen kívül hagyják, és nem rendelnek hozzá erőforrásokat. Legtöbbször azért, mert a folyamatosan változó körülmények miatt sok

projektet – amelyben az átfogó tervezés módszerét alkalmazták –, nem az eredeti (a 6. szakaszban meghatározott) terv szerint hajtanak végre.

Az *empowerment*et középpontba helyező közösségi tervezés szakaszai

Erik Erikson (1993) különféle szakaszra osztotta az emberek biológiai, szociológiai és pszichológiai fejlődését. Noha sok különböző fejlődési jelenség figyelhető meg minden szakaszban, ő úgy döntött, hogy mindegyik szakaszt egy feladattal azonosít, amelynek sikeres teljesítése feltétele a folyamatban való előrehaladásnak. Ennek megfelelően a közösségi *empowerment* erősítése folyamatának minden egyes szakasza egy olyan döntő fontosságú kritérium nevét fogja viselni, amelyet a tervezőnek teljesítenie kell (ezen kívül semmilyen hasonlóság nincs az *empowerment* folyamatok és Erikson pszichoszociális fejlődésfolyamat-modellje között).

A tervezés kezdeti szakasza

A 164. oldali táblázatban bemutatott modell egy teljes mértékben hipotetikus folyamatot ír le, ahol a tervező az *empowerment* első szakaszánál kezdi tevékenységét, végrehajtja a beavatkozást a kiszolgáltatott (*powerless*) csoport életében, majd sikeresen befejezi munkáját. A valóság általában ennél sokkal bonyolultabb és érdekesebb. Például: a közösségi tervezők sokszor olyan közösséghez érkeznek meg, amely már az ötödik szakasznál tart, vagy olyanhoz, amely már ellenáll egy létező, de kívülről jövő tervnek. Bizonyos esetekben a tervező a negyedik szakaszban csatlakozik – ez a közösségnek juttatott pótlólagos erőforrások hozzárendelésére irányuló helyi tárgyalások eredménye. A közösségi tervezőnek minden szakasznál alkalmazkodnia kell azokhoz a körülményekhez, amelyek a csatlakozásakor fennállnak. Be kell épülnie a helyi *empowerment* folyamatba, hogy a közösség normái és értékei szerint cselekedhessen, és olyan formában kell beavatkoznia, ami újra megerősíti a helyi szerveződést és az együttműködés kialakult formáit, amelyek már érkezése előtt érvényesültek. Több értelemben is bonyolultabbak ezek a helyzetek, mint azok, amelyekben a tervező egy kiszolgáltatott (*powerless*) csoporttal kezdi el a tervezési folyamatot, amely csak az út elején jár. Számos tervező inkább a kezdeti nehézségeket vállalja magára, és nem azokat, amelyekkel akkor találkozhat, ha már igazodnia kell a helyi *empowerment* folyamatokhoz. Íme néhány jellegzetes nehézség, amivel a közösségi *empowerment* folyamatába később belépők találkozhatnak:

1. A dialógus és a bizalom létrehozásának nehézségével szembesül a közösségi tervező akkor, ha a közösségnek már van tapasztalata a szakértő emberekkel való kapcsolatok létrehozásában, a közösségi tervező számára azonban az egyenrangú kapcsolatok kiépítése még új és ismeretlen. A közösségi tervező és a helyi vezetés közötti félreértések és súrlódások veszélyeztethetik a kialakult kapcsolatokat, és emiatt tönkretelhetik az egész folyamatot.

2. A közösség értékeit és a működés helyi formáját nehéz megérteni, amikor a folyamat viharos dinamikája már működésbe lépett. Egy új szakembernek időre van szüksége a betanuláshoz és az alkalmazkodáshoz, hogy része lehessen a folyamatnak. Ha a folyamat gyors döntéseket kíván meg, akkor a tervező a szituáció stratégiai értelemben vett megértése hiányában és szerepe, helyzete megértése nélkül kényszerül dönteni.
3. Azoknál a csoportoknál, amelyek már benne vannak az *empowerment* folyamatában, saját kritikus (ön) tudatuk kialakulása is folyamatban van. Ennek egyik jele az (ön)tudatosság instabilitása. Gyakran előfordul, hogy a közösségnek még nincs kellő önbizalma ahhoz, hogy megértse az *empowerment* határait.

Ez megmutatkozhat abban, hogy a vezetés arrogáns és korlátlan hatalmú (omnipotens); más esetben az emberek nehezen tudják meghatározni, hogy milyen jellegű kapcsolatra és együttműködésre van szükségük a szakemberekkel. Néha úgy gondolják, hogy már nincs többé szükségük a közösségi tervezésre, más esetekben önmaguk döntenek a közösségi tervező szerepének fogalmáról, anélkül, hogy a tervező is részt vehetne ebben az őt érintő kérdésben.

Hatalmi játszmák és konfliktusok jellemzik a közösségi *empowerment* folyamat késői szakaszait. Azoknak a közösségi tervezőknek, akik tapasztalatlanok az *empowerment* folyamatokban (legtöbbjük pedig az), észre kell venniük számos hibás reakciót: olyan érzésük lehet, hogy nincs rájuk szükség; zavarhatja őket a feléjük irányuló bizalomhiány, valamint elronthatják a közösséggel és vezetőikkel való kapcsolataikat; elfeledkezhetnek róla, hogy ebben a szituációban a kapcsolatépítéssel és a dialógussal összefüggő felelősség még mindig az ő kezükben van, és ezek minősége attól függ, hogy mennyire értik a folyamatot. A tervezőnek tárgyalásokat kell kezdeményeznie a közösséggel annak érdekében, hogy tisztázza, milyen szerepben van, és hogy milyen kapcsolatban áll a közösséggel. Törekednie kell arra, hogy amennyire csak lehet, elkerülje a konfliktusokat a tisztelet kérdése körül, és azon kell dolgoznia, hogy megállapodást alakítson ki a közösséggel. Legfőképpen pedig figyelnie kell arra, nehogy megadja magát azoknak a kísérleteknek, amelyek marginalizálják, szűkítik a szerepkörét, ez ugyanis meggátolná őt a hatékony munkavégzésben.

Ezek szerint tehát sok lehetőség adódik súrlódásra, sőt a közösséggel való konfliktusra is, ha a közösségi tervező a közösségi *empowerment* folyamat előrehaladott stádiumában csatlakozik a tervezésbe. Minél előrehaladottabb szakaszában jár a közösség az *empowerment* folyamatának, és minél később csatlakozik a tervező, annál nagyobb a konfliktusok előfordulásának lehetősége. Mire az *empowerment* folyamat stabilizálódik, a közösség már tapasztaltabbá válik a szakemberekkel való együttműködésben, és már viszonylag szervezettnek is nevezhető. E szakasznál a tervezési folyamatba való belépés már másképp történik, egy olyan erős ügyféllel való munkakapcsolatra hasonlít, aki tudatában van elvárásainak.

Ennek megfelelően ha a tervező olyan helyzetbe kerül, hogy nincs hatalma, az nagyon sok akadályt gördít elé. A kiszolgáltatott közösségeket jellemző tehetetlenség és elidegenedettség gyakran jár együtt gyanakvással és a bizalom hiányával, de felületesen nézve úgy látszik, mintha együttműködnének a tervezővel. A tervezők sűrűn elkövetik azt a hibát, hogy a közösségben tapasztalható tehetetlenséget hallgatólagos beleegyezésnek tekintik. Sokan közülük az elidegenülést közömbösségnek tartják, bizonyítéknak arra, hogy

az emberek nem érdekeltek az aktív együttműködésben. A tervezők szemszögéből a folyamat kezdete egy kiszolgáltatott közösségben viszonylag zavartalannak és nyugodtnak tűnhet. A tervező ugyan érzi a csöndet, az elidegenedést, a gyanakvást és a felé irányuló közömbösséget, ám mivel nem kellett konfrontálódnia, vagy nincs rajta nyomás a szervezetek felől, nem érzi, hogy változtatnia kellene a szerepén, hiszen nincs kitéve személyes fenyegetésnek. Igaz, hogy így a tervezés egyik fontos része hiányzik, de emiatt a végrehajtandó feladat még egyszerűbb is lesz. Könnyen előfordulhat, hogy azt a tervezőt, aki nem hajlandó ekkor a viharos szervezés és a bizonytalanság árát megfizetni, később a megfosztják hatalmától, vagy hatástalan lesz az általa irányított tervezés.

Amikor egy közösségi tervező olyan közösségbe lép be, amelyik már elérte azt a szintet, hogy képviselni tudja magát, akkor sok emberrel kell egyeztetnie és koordinálnia a tervezési folyamatot, valamint a saját szempontjából (és nem a közösség szemszögéből nézve) döntő fontosságú feladatokat. Mivel a tervező nem a fő felelőse a közösség *empowerment* folyamatának, hajlamos azt gondolni, hogy az ő szerepe szakemberként egyáltalán nem fontos. Tehát akkor kell értékelni a közösségi *empowerment* mértékét és helyzetét, amikor a tervező belép a folyamatba. Értékelni kell, hogy milyen készséget mutatnak a résztvevők, milyen az irányítás és a kontroll, mennyire érzik a közösséghez tartozónak magukat, milyen részvételre és szervezettségre lehet számítani a tervezés környezetében.

A fogyatékossgal élő gyerekek szülei által alkotott csoport esetében a közösségi tervező és a csoport már majdhogynem az első szakasztól kezdve együtt dolgozott. Szükség volt bizonyos módosításokra, ugyanis három szülő már addig is éveken keresztül igen erőteljesen, de annál kevesebb eredménnyel tevékenykedett gyermekei javára. A közösségi tervező tiszteletben tartotta tevékenységüket, és elismerte annak értékét a személyes *empowerment*jük szempontjából. Ez a kis csoport azután integrálódott az új szervezetbe. Bár ilyen esetben a tervező magatartása logikusnak tűnhet, de a tapasztalat azt mondja, hogy nem kevés közösségi tervező inkább figyelmen kívül hagyja a rangidős aktivistákat és múltjukat, ezenfelül még szembe is száll velük, azt állítva, hogy nem működnek hatékonyan, és akadályozzák a szervezeti változást. Így aztán ezek az aktivisták az egész *empowerment* folyamatból kimaradnak.

A közösségi *empowerment* folyamat szakaszai

Sorrend	A közösségi <i>empowerment</i> folyamat szakaszai	Az <i>empowerment</i> et elősegítő folyamat szakaszai	Az átfogó racionális tervezési folyamat szakaszai
1.	A legfontosabb jellemző/ tulajdonság megtalálása (<i>Discovering the critical characteristic</i>)	A bizalmon és párbeszéden alapuló kapcsolatok kialakítása	A probléma felismerése, és adatgyűjtés
2.	A partnerség létrehozása	A részvétel infrastruktúrájának kialakítása	A célcsoport meghatározása
3.	Önmeghatározás	A tervező szerepének meghatározása	A problémák meghatározása és a célok kitűzése
4.	Érdekképviselés	A szervezet kialakítása	Más megoldási tervek kidolgozása
5.	Aktív ellenállás	A stratégia kidolgozása	A legjobb megoldás kiválasztása
6.	Egy új megoldás bemutatása	Az alternatív terv bemutatása	A végső terv bemutatása
	<i>Megvalósítás/végrehajtás</i>	<i>Megvalósítás/végrehajtás</i>	<i>Megvalósítás/végrehajtás</i>
7.	A teljesítmények értékelése és az <i>empowerment</i> határainak megértése	Annak kiértékelése, hogy az <i>empowerment</i> milyen mértékben vált lehetővé a folyamat során	A terv értékelése abból a szempontból, hogy a probléma súlyossága szerint milyen hatást ért el

1. szakasz: A bizalmon és párbeszéden alapuló kapcsolatok kialakítása

A racionális tervezési folyamat első szakaszában a tervező az összefüggések megismerésével foglalkozik – a probléma felismerésével és az adatgyűjtéssel. Egy új tervezési feladat gyakran azzal jár, hogy szélesebb összefüggésekben is áttekintik az eredeti projektet. Ez térbeli tevékenységet jelent, ami magában foglalja az emberek, a szolgáltatások és a környezetet megismerését. Ebben a szakaszban sok személyes döntést kell hozni, többek között arról, hogy miként lehet megfelelő párbeszédet kialakítani az emberekkel. Sok esetben a szakember úgy kezd el dolgozni, hogy nem is tudja ebben a korai szakaszban, hogy kivel fog folyni a dialógus.

Ebben a szakaszban a közösségi tervező személyes kapcsolatot alakít ki a helyszínnel azáltal, hogy rendszeresen megjelenik ott, és személyesen megismerkedik a lehető legtöbb emberrel. A hangsúly számos jó kommunikációs csatorna létesítésén van, hogy ez lehessen az alapja a kölcsönös bizalmon alapuló kapcsolatoknak. Ekkor semmivel sem lehet helyettesíteni a jelen lévő szakember személyes ismeretségét, és a célcsoport tagjaival való személyes kapcsolatok kialakítását. Jó néhány tervező ebben az időszakban megelégszik a statisztikai adatok gyűjtésével, vagy az adatgyűjtés és a probléma felismerése érdekében különböző kérdőíves interjúk lefolytatásával. Az ilyen, kizárólag technikai jellegű megoldások alkalmazása árthat az egész folyamatnak. Ha nem alakul ki bizalom a tervező és az emberek között, akkor kívül maradnak a tervező által indított folyamaton, és nem kap visszajelzést a begyűjtött információkkal kapcsolatban. A kialakuló párbeszéd viszont hozzájárul a begyűjtött információk közös értelmezéséhez, tehát becsatornázódik az emberek önmagukról és a helyszínről való tudása is. Az így kialakuló kölcsönhatás nyomán létrejött értelmezés megkönnyíti a visszacsatolást, a részhatások kiszűrését és azokat az egyoldalú nézeteket, amelyek az egymással való ismerkedés kezdeti szakaszaiban jellemzőek. Ebben a szakaszban kezd a tervező praktizálni – a gyakorlatból tanulni –, és új belátásokhoz (*insight*) jut a tanulás során.

Fontos, hogy a szakember tudatában legyen az általa használt nyelvezetnek, és azoknak a szóbeli és egyéb, nonverbális üzeneteknek, amelyeket a környezetének kommunikál, mivel a rejtett üzenetek nagy szerepet játszanak az *empowerment* folyamatában (de az ellenkezőjében is). Így lényeges a nyelv és az üzenetek folyamatos áramlása és tudatos használatuk. Azokban a közösségi tervezéssel foglalkozó intézményekben, amelyekben kutatásokat végeztem, nem voltak tudatában annak, milyen nagy jelentőségük és erejük van az üzeneteknek, és nem voltak tisztában azzal sem, milyen fontos a tervezési folyamat kezdeti szakaszában a párbeszéd.

Ebben a szakaszban először az együttműködéssel kapcsolatos megegyezéseket vázolják fel. A tárgyilagos adatgyűjtésnél sokkal fontosabb, hogy a szakember a folyamat kezdetén hogyan viszonyul a helyhez és az ott élő emberekhez (Reid és Aguilar 1991). Ezért tehát semmi sem helyettesítheti a gyakorló szakember állandó jelenlétét és személyes kapcsolatait. A helyszínt a történelme, kultúrája, mindennapi életformája alapján kell megismerni, hogy megérthessük a múltját, értékelhessük jelenét és terveket dolgozhassunk ki együtt a jövőre nézve. Az ismerkedés és a bizalom elnyerése időigényes folyamat, amire rá kell szánnia az időt annak, aki eredményeket szeretne elérni. Sok időt kell erre fordítani ahhoz, hogy a közösségi tervező és a helyi lakosság között már az első szakasztól kezdődően bizalom alakulhasson ki. A tervező állandó és folyamatos jelenléte elszántságát bizonyítja. Később a tervezési folyamatban való részvételt erre az elkötelezettségre tudja majd alapozni.

2. szakasz: A részvétel infrastruktúrájának kialakítása

Az átfogó (*comprehensive*) tervezési szakasz során a fókusz azon a célcsoporton van, amelyekre a terv vonatkozik. A tervezés behatolás az emberi környezetbe, ezért nagyon fontos, hogy amilyen korán csak lehet, határozzuk meg, hogy mit értünk e környezeten. Tudatában vagyok annak, hogy a klasszikus értelemben vett átfogó racionális tervezés folyamata során nem beszélhetünk a célcsoport iránti igazi elköteleződésről, az elkötelezettség csak formális jellegű lehet. Az *ügyfél* az, aki megrendeli a munkát – ő fizet a tervezésért, az ő elégedettsége a fontos, és a tervezőknek el kell fogadniuk az ő szempontjait. A közösségi tervezésnek nyíltan vállalnia kell elkötelezettségét a közösség mellett, még akkor is, ha ez nem is segíti elő az *empowerment* folyamatát. Ez az elköteleződés biztosítja, hogy a közösségi tervező már a kezdetektől ne csak az őt szerződtető emberek és a munkáltató érdekeit képviselje, hanem azokat is, akikre a tervezés során hatással van.

Ebben a szakaszban fontos kialakítani az összetartozás érzését, hiszen az végig jellemzi majd az *empowerment* folyamatát. Ekkor kezdődik a közösség kialakulása. A közös sors érzése, a közös érdekek és az ebből következő közös küzdelem alakítja ki a közösséget.

E szakasz meghatározó feladata a részvétel biztosítása – a partnerség kialakítása az elérendő eredmény. Ebben az időszakban kell kialakítani az infrastruktúrát és a lehetőséget arra, hogy a fontos közös tulajdonságú emberek a saját ügyeiket önmaguk intézhessék. Noha új partnerekről van szó, akik talán nincsenek még elköteleződve a tervezés mellett, de jobb egy közös általános cél köré építeni a partnerséget; felesleges olyan egyedi tervekbe fektetni az energiát, amelyek később teljesen megváltozhatnak. Azok a tervezők, akik egy már meglévő részvételi modellt szándékoznak ráerőltetni a közösségre, azt kockáztatják, hogy egy technikai jellegűvé egyszerűsített procedúra alakul ki, amelyből hiányozni fog a lényegi kreativitás és annak lehetősége, hogy az emberek önmaguk teremtsék meg az *empowerment* folyamatát. Hollandiában például a részvétel előbb említett technikai jellegű procedúráját alkalmazták minden tervezési szakaszban. Még ha feltételezzük is, hogy figyelembe vették a helyi lakosság érdekeit, akkor is a szakemberek voltak azok, akik kimerítették, hatástalanná tették a folyamatot (Andreas Faludi említette nekem ezt egy beszélgetésben még 1992-ben). Izraelben a Városrehabilitációs Programban (*Urban Renewal Project*) hasonló károkat okozott az, hogy a helyi lakosokat delegálták a projekt irányító bizottságaiba. A környék nagy részén ez a forma nem felelt meg a helyi szinten kialakult részvételi folyamatoknak, és gyakran inkább ártott, mint segített a tervezésben. Bár a projekt értékelői nagyra tartották azt a tényt, hogy láthatóvá vált a folyamatban való részvétel, és intézményi szinten is elismerték ennek szükségességét, mégis úgy becsülték, hogy ennek ellenére a projektben való részvételi arány alacsony maradt (Alterman és Churchman 1991).

Azok a közösségi tervezők, akikkel interjút készítettem, meg voltak győződve arról, hogy a részvétel mint fő stratégia önmagában is nagyon fontos. Többségük ezzel egy időben úgy vélte, hogy a részvétel egyet jelent az *empowerment*tel. Így fontos felismernünk, hogy a formális részvétel csak a különböző megközelítések keretszerkezete. A *részvétel* egyáltalán nem biztosítja jobban az *empowerment* folyamatát, mint a *demokrácia*. A részvétel és a demokrácia formális szerkezetének megléte valóban fontos igény, tudniillik ez teremti meg az alapot és a lehetőségeket; de önmagában még nem elegendő az *empowerment* kibontakozásához. Körülte-

kintően mérlegelnünk kell, hogy mi mozdítja előre az *empowerment* folyamatát, és mi az, ami ezzel ellenkező irányban hat, hogy elkerülhessük az *empowerment*tel ellenétes (*disempowerment*) folyamat kialakulását. Ezek olyan alapszabályok, amelyek betartása lehetővé teszi azoknak a (szükséges, de nem elégséges) feltételeknek a teljesülését, amelyek elősegítik az *empowerment* kibontakozását a részvétel révén. Ennek megfelelően meg kell vizsgálnunk a gyakorlatot is: azzal, hogy ezeket az ajánlásokat elfogadja a szakember, elégséges feltételeket biztosít a saját gyakorlata során alkalmazandó *empowerment* elősegítéséhez. Lehetséges, hogy az előbbi megfontolások és más, gyakorlatból eredő szabályok nem fedik le a részvételi szituációkban előforduló *empowerment* (és az ellenkezője) összes lehetőségét, de segítenek rávilágítani a részvétel és az *empowerment* közötti különbségre.

Az óvatosság szabályai

Az óvatosság a gyakorlatban a lakosok és problémáik iránti együttérzést és nyitottságot jelent. Ilyen módon a közösségi tervező minden olyan önkényes cselekedetet kerül, ami árthat a társadalmi kapcsolatoknak és hálózatoknak, főleg azoknak, amelyek létéről nem is tud.

A) Az *empowerment paradoxonát* ekképpen definiálták: „Még a legkevésbé kompetens, mások segítségét igénylő, látszólag működni képtelen emberek is igényelnek – ahogy mindannyian – valamilyen szintű irányítást saját életük felett; inkább többet, mint kevesebbet” (Rappaport 1987: 15). Különösképpen az elhagyott, gyenge és másoktól függő emberek azok, akiknek nagyobb mértékű irányításra van szükségük saját életük és környezetük tekintetében. Ez a paradoxon figyelmeztet rá, hogy kerüljük a gyengékkel szembeni patronáló hozzáállást, a helyettük való cselekvést, mivel ezzel inaktivitásukat tartjuk fenn – miközben *részvételüket* kellene ösztönöznünk.

B) A *szükségletek felmérése során mutatkozó elfogultság* onnan ered, hogy a részvételt olyan módszernek tartják, ami megbízható információkat nyújt a résztvevők szükségleteiről. Ha a részvétel célja a szükségletek azonosítása, az a szerepek hatalomtól megfosztó (*disempowering*) *megosztásához* vezet. E megközelítés szerint a lakosok a *szükségletek* szakértői, míg a szakemberek *ezen kielégítésének* szakértői. Más szóval: az emberek oldaláról érkezik a *probléma*, a szakmabeliek oldaláról pedig a *megoldás*. Noha ez a megosztás fennmaradt, és a gyakorlatban létezik, nincs rá konkrét bizonyíték, hogy hatékony lenne. A mai napig nem bizonyította senki, hogy a társadalmi problémákat megoldó szakértők kizárólagosan vagy szükségszerűen a szakemberek lennének (Borkman 1990). A részvételtől akkor lesz *empowerment*, ha teljes embernek fogadjuk el a résztvevőket, olyanoknak, akiknek vágyaik és céljaik, tudásuk és készségeik vannak, és nem csak olyan emberek, akiknek kizárólag szükségleteik vannak. Az, hogy a szakemberek egyáltalán hajlandók figyelembe venni a lakosok reményeit, és tudásukat felhasználni a közös projekt keretében, már önmagában is erős üzenet a közösség felé, ami az *empowerment* kialakulását támogatja. Az *empowerment* akkor valósul meg, amikor az emberek kezdik elhinni önmagukról, hogy ők is gondolkodó lények, akiknek különböző képességeik, reményeik vannak a jövővel kapcsolatban, és önmagukra nem csak a problémák forrásaként tekintenek.

- C) A helyi részvételi folyamatok esetében kerüljük a külső beavatkozást! A részvétellel kapcsolatos kívülről érkező utasítások megfosztják hatalmuktól a résztvevőket. Gyakori példa az ilyen külső beavatkozásra az a szakemberek részéről megfogalmazott kérdés, hogy a részvételi folyamatban együttműködő helyi partnerek válasszák meg képviselőiket. Mivel a közösségi *empowerment* célja, hogy a lakosok jobban tudják ügyeiket ellenőrizni, egy ilyen beavatkozás épp ellentétes hatást vált ki. Jobb lenne, ha a szakemberek együttműködnének a helyi lakossággal, és együtt alakítanák ki a részvétel szabályait. Egy helyi folyamat szétzilálása és a kívülről érkező – a részvétel módjára vonatkozó – utasítás mindig az *empowerment* ellenében hat. Ismét a szakértők fölényét erősíti a helyi tudással és kezdeményezéssel szemben – ezúttal abban a kérdésben, hogy a helyi lakosok miként képviseltesék magukat a projektben.
- D) A vezetés kialakítása nem az egyetlen cél. Néhány szakember hajlamos megelégedni azzal, hogy segíti a vezetők kiválasztását, vagy a már létező vezetést támogatja, és bevonja őket a tervezési folyamatba. Az *empowerment* nemcsak a potenciális vezetőket, hanem az összes embert érintő folyamat. Noha a helyi vezetés lényeges szerepet játszik a közösségi *empowerment*-ben, fontos megjegyeznünk, hogy az *empowerment* olyan együttműködési stratégia, amely a lehető legtöbb embert kívánja mozgósítani és részvételüket ösztönözni, valamint több területen különféle lehetőséget kíván biztosítani a részvételre (Churchman 1987). Az *empowerment* nagyrészt a vezetés-irányítás ideológiájának kiterjesztése az aktív polgári létezés módra.
- E) A *képviselő* vagy a *tipikus képviselő* szavakat néha tévesen használják. Nincs olyan, hogy „*tipikus lakó*”, aki pusztán jelenlétével képviselné az összes többi lakost. Egyes szakértők úgy gondolják, hogy néhány résztvevőnek az összes többi lakót képviselnie kellene élet- és gondolkodásmódjuk hasonlósága alapján. Ez egy félrevezető és diszkriminatív feltételezés. Az ilyen képviselők megválasztásuk esetén nem tudnak megfelelni a kihívásoknak, és amikor nyilvánvalóvá válik, hogy csak önmagukat képviselik, a szakemberek csalódnak leginkább, és elvesztik a hitüket a részvétel eszméjével kapcsolatban. Ez a csalódottság a részvétel kialakításához szükséges motiváció csökkenéséhez vezet, és a folyamat addig erodálódik, míg végül teljesen leáll.
- F) A részvétel elszigetelő és kizáró lehet. A részvételi folyamatokban szereplők látszólag egyenlő bánásmódban való részesítése némi veszéllyel jár. Ha a nem szakember résztvevők nem kapnak különleges figyelmet a folyamat során, nem lesznek képesek követni a tartalmat és a szaknyelvet, avagy megérteni a terv különböző részeit, nem lesznek saját információs forrásaik, nem támogatja őket semmilyen szervezet. Részvétel helyett egy frusztráló szituáció alakul ki, amelyben a helyi lakosok nem tudnak hatékonyan fellépni saját érdekeikért, mert nincsenek meg hozzá az eszközeik. Ha e korlátok ellenére mégis tesznek valamit, akkor nem megfelelő viselkedésük miatt bénító hatású kritikát kaphatnak a szakmai fórumokon.

Gyakorlat szabályok

A gyakorlati szabályoknak köszönhető az *empowerment* térnyerése és a közösség kialakítása. A részvételi folyamat jó lehetőség arra, hogy az emberek beláthassák, igenis tudnak cselekedni a közösség javára, és a folyamat ehhez gyakorlati eszközöket és változatos lehetőségeket biztosít. Az emberek szervezőkészségét növeli azáltal, hogy részt vehetnek a közösségüket érintő fontos döntések meghozatalában.

- A) Gondolkodás és cselekvés. A részvétel akkor ad esélyt közösségi *empowerment* kibontakozására, ha a lehető legtöbb résztvevőnek biztosítja az aktív tevékenység és az erről való gondolkodás lehetőségét. Ennek megfelelően fontos, hogy a gyakorlati szakember maga végezze a résztvevők toborzását, méghozzá a közösséggel folytatott párbeszéd részeként. Fontos azt is elérni, hogy a lakosok ne érezzék úgy, hogy egy külső rendszer próbál önkényesen beavatkozni az életükbe az erőforrások elosztásának feltételeként. A részvételt tekintjük olyan lehetőségnek, amely teret ad a változásnak, az új kihívásoknak való megfelelésnek és az új képességek kibontakoztatásának. A részvételt nem lehet adminisztratív eszközökkel parancsba adni (Breton 1994).
- B) A részvétel az új készségek és képességek kifejlesztésének folyamata. A részvételi folyamatokhoz megfelelő képzésnek kell társulnia mind a résztvevők, mind a szakemberek oldaláról. A részvétel a tanulás és a fejlődés közös folyamata, és ebből kell kialakulnia a végrehajtandó feladatnak is. A leghasznosabb, ha a gyakorlatból tanulunk olyan módon, hogy az elméletet és a cselekvéseket közös megértési keretben, integrált módon hasznosítjuk. A szakember egyszerre a folyamatot irányító tanár és szorgalmas diák is. A folyamat hozzájárul az összes résztvevő szellemi fejlődéséhez, valamint ahhoz, hogy hatékonyabban tudják a környezet javát is szolgálni (Breton 1994). A kritikus tudatosság (*critical consciousness*), amelyet a szakember egész eddig a saját céljaira használt, immáron az *empowerment* folyamatát támogatja, és segít másoknak, hogy megértsék helyzetüket, kritikusan viszonyuljanak hozzá, és változtatni tudjanak rajta (Freire 1970).
- C) Az *empowerment* lehetőséget ad az embereknek a társadalmilag értékes szerepek betöltésére. Az *empowerment* folyamat fontos része, hogy lehetőséget biztosít az embereknek arra, hogy a közösség számára értékes munkát végezzenek. Néhány szerző úgy véli, hogy megéri szándékosan kevés fizetett munkatárssal elindítani az új programokat, hogy a résztvevők lehetőséget kapjanak a szervezésre, irányításra és önmaguk ügyeinek intézésére (Rappaport 1987).
- D) A felelősségvállalás. A kiszolgáltatottság (*powerlessness*) eredményeképpen az emberek úgy érzik, hogy sorsuk és családjuk sorsa más kezében van. Egy másoktól függő ember, aki nem hisz abban, hogy meg tudná változtatni a dolgokat, nem tartja magát felelősnek saját sorsáért. Ebből következően a felelősségvállalás egy fontos korrektív tapasztalat. A felelősségvállalás drámai következményekkel jár közösségi szinten. A részvétel lehetővé teszi a közösségek számára, hogy felelősséget vállaljanak saját létezésükkel kapcsolatban – életük során először. A közösségi *empowerment* megvalósulásának ez az egyik biztos jele.
- E) Feladatok és a folyamat integrálása. Az *empowerment* folyamat azt igényli, hogy a közösségi tervezők időt, erőt és erőforrásokat szánnak egyidejűleg két dologra: a tervezési feladat menedzselésére és magára

az *empowerment* folyamatra. Nem egyszerű dolog az *empowerment* előmozdítása, valamint egyidejűleg a konkrét feladatok végrehajtása. Ugyanakkor ha nem figyelnek oda a folyamatokra, akkor a társadalmi projekt felületes lesz, és főbb céljai nem fognak megvalósulni. Habár a folyamat során saját erőforrásokra is szükség van, minőségileg más eredményt hoz, mint ha kizárólag a feladatra összpontosítunk. Mindeközben ne felejtsük el, hogy ennek az ellentéte is igaz: ha nincsenek kézzelfogható eredmények, az *empowerment* folyamat is erejét veszti. A folyamat összes résztvevője erőt és erőforrásokat fektet a folyamatba, és hatékony módon, méltányos időn belül hasznos eredményeket szeretne elérni (Churchman 1990a). Nincs értelme a részvételnek, ha nem származnak belőle hasznosítható eredmények.

3. szakasz: A tervező szerepének meghatározása

Erre a szakaszra a tervező és a helyi lakosok között már ki kellett alakulnia a bizalmi viszonyoknak; formálódik a közösségi érzés, amire a partnerséget rá lehet építeni. A problémák ekkor már a lakosok tapasztalati tudása és a tervező szakmai tudása közös eredményeként megfogalmazódtak. Ahogy a közösség önmeghatározása kialakul, a közösségi tervező – aki szakmai tudását és korábbi tapasztalatait használja fel az adott projektben – szintén változik. A projektek nagyban különböznek a körülmények és a tervezés tárgyát illetően, valamint abban, hogy milyen szintre jutott el a közösség a folyamat során. Emiatt a tervező különböző feladatai más és más súlyúak. A könyv első részében a tervező által betölthető különböző szerepeket vizsgáltam. Itt felhívom a figyelmet két feladatra, amelyek különösen fontosak a közösség önmeghatározási képessége szempontjából – ez a tanár és az aktivátor szerepe.

A tanári és mentori szerep

A tervező tanári és mentori szerepe abból ered, hogy a közösségben állandó az igény a tudás, a készségek és a képességek fejlesztésére. Azok az emberek, akik az önmeghatározásban és a közösségi normák építésében tudnak segítséget nyújtani, elengedhetetlenül fontosak az *empowerment* folyamatában, és a közösségi tervező feladata tudásuk fejlesztése. Amíg nem létezik olyan helyi vezetés, amely felelősséget vállalna a közösségért és annak ügyeiért, addig a szakembernek kell biztosítania a közösség képviselését a különböző szervezetekkel a folyamat során. A tervezőnek tehát egyszerre a tudás forrásaként, valamint a döntéshozók és a többi résztvevő tanácsadójaként kell működnie.

Ahogy a résztvevők tudása gyarapodik, képesek lesznek a változás feladatait és céljait meghatározni. A közösség önmeghatározása egyszerre érzelmi, tapasztalat, politikai megnyilatkozás és intellektuális folyamat (Boyte 1984). Intellektuális értelemben véve az önmeghatározás szakaszában meg kell tudni határozni a változás céljait. Még ha abszurdnak hangzik is, az emberek akár a létező legsúlyosabb problémákat is átélhetik anélkül, hogy szavakba tudnák önteni azokat (Alinsky 1972).

Az *empowerment* nagy jelentőséget tulajdonít a tanulásnak – a kritikai és stratégiai gondolkodástól kezdve

a menedzsmenthez szükséges, valamint a fenntarthatóságot szem előtt tartó szervezeti készségekig. Freire írásbeliségre vonatkozó gondolatai és ehhez kapcsolódó módszerei így értékes elemekkel egészítik ki az *empowerment* kialakítását ösztönző gyakorlatot. Ahogy a hatalom és a tudás fogalma fontos szerepet játszik Foucault gondolkodásában, úgy az írástudatlanság és a kiszolgáltatottság is lényeges Freire megközelítésében (Freire 1970). A gondolkodásra és a kritikus szemléletre való képesség akkor alakul ki, amikor az emberek már készek kifejezni és megismerni magukat. Az egyén nem tabula rasa, hanem különféle képességei vannak – tud gondolkodni, szövegeket formálni, kifejezi világnézetét és gondolatait. Minden egyes ember a már meglévő tulajdonságaival lép be a folyamatba, és a tanár feladata, hogy segítsen neki felfedezni és fejleszteni önmagát.

Mivel az emberek inkább tapasztalataik alapján, mint racionális úton értik meg és továbbítják az üzeneteket, a tervező felelőssége összeegyeztetni a szisztematikus és szakmai, valamint a tapasztalati tudást úgy, hogy megfeleljen saját stílusának és személyiségének. Így szánhatja rá magát arra is, hogy önkritikát tanuljon.

Freire megközelítését alkalmazva ki kell választani a környezetnek azokat az elemeit, amelyek a legfontosabbak a résztvevők életében. Ahogy Freire is szövegkönyvet (*text book*) hoz létre a tanulóival közösen, úgy a tervező *írásbeli terveket* készíthet a résztvevőkkel együtt, amelyek segíthetnek nekik kiválasztani a számukra fontos kérdéseket, ezeket akciótervbe rendezheti, és ezzel elősegítheti a saját világuk megértését.

Freire módszerében a leggyakrabban használt szavak a tanulók élethelyzetét kódolt formában közvetítik. Minden egyes szó a tanulók életének valamely jelenetében van elhelyezve. A tanulók bemutatják a számukra ismerős helyzetet, és megbeszélik a csoportban a tanár részvételével. Ez a kód megtanulásának folyamata – azaz a szituáció felületi szerkezetének megtanulása. A második szakasz a „dekódolás” szakasza – ekkor megértik, milyen összefüggés van a szó és a szituáció között az adott helyzetben. Miután az emberek párbeszédet folytatnak az általuk megtapasztalt valóságról, tovább elemzik a szavak jelentését, hogy más összefüggésekben is megértsék azokat. A tanulók több szempontból is megvizsgálják a személyes tapasztalataikat, nem a tanároktól – nem külső forrásból – kapnak az információkat az őket érintő dolgokról. A kódolt formában létező valóságot a közösségi tervezés során dekódolhatjuk. A tervező akár kezddeti azzal, hogy az érintettekkel együtt feljegyzéseket készít, majd Freire módszerét alkalmazva a leírt valóság mélyebb jelentéseit is megfejtetheti. E folyamat során a változással kapcsolatos újabb lehetőségek bukkanhatnak fel, így a közösség alternatív tervet alakíthat ki.

E munka sikerének elengedhetetlen feltétele a tanár és a diákok közti teljes együttműködés. Freire szerint a tanuló áll a tanulási folyamat középpontjában. Elutasítja az olyan módszereket, amelyekben a tanuló csak passzív szereplő, és csak együttműködik egy olyan feladatban, amelynek nincs köze ahhoz a szociokulturális valósághoz, amelyben él. Ehhez hasonlóan az *empowerment* folyamatában a közösségi tervezés is a tervezési folyamat középpontjába helyezi az embereket, és velük együtt alakítja ki azokat az elérendő célokat, amelyek relevánsak az életükben.

A közösségi tervezés rutinszerű tervei ezzel ellentétesek. A Városrehabilitációs Program során például a közösségi tervezést kétfelé bontották – egy fizikai és egy társadalmi jellegű projektre. Az én meglátásom szerint ez a felosztás a helyi lakosok és a projekt közötti elidegenedést mutatja – a projekt nem tükrözi vilá-

gukat és gondolkodásmódjukat. Ennek következtében a néhány ezer főt számláló szomszédságokban tíz év intenzív munkája után a legtöbb lakó nem ismerte a környezetében működő projektet, és nem hasznosította a neki szánt szolgáltatásokat (Alterman és Churchman 1991).

Az aktivátor szerepe

Az *empowerment* folyamatát célul kitűző tervezőt néha radikális tervezőnek is nevezik (Schuman 1987; Friedmann 1987). Nem világos, hogy a radikalizmus mennyiben jelent extrém megoldásokat, mivel a fogalom értelmezése relatív. A szakirodalom szerint a legtöbb tervezőnek egyáltalán nem fűződik érdeke semmilyen radikális megoldáshoz (Baum 1986). A radikális tervezőt olyan mozgósító (*activating*) tervezőként fogjuk meghatározni, aki aktívan kiveszi részét a közösség létrehozásából, és elősegíti, hogy az emberek jobban tudják irányítani környezetüket.

A tervező szerepének radikális vonásai a meglévő szituáció kritikus megközelítése, valamint a tervezési stratégia kialakítása során alkalmazott ellenzéki attitűd. Noha a radikális tervező hajlamos konfrontációba kerülni a már meglévő intézménnyel, legtöbbször ennek teljes együttműködés lesz a vége (Friedmann 1987). Így tehát elmondhatjuk, hogy az emberek cselekvésre való buzdítása és az akadályok leküzdése az árral szemben úszva minden olyan tervezőt jellemez, aki kész küzdeni azért, amiben hisz (Faludi 1990). Nekem az a benyomásom, hogy azok tekintik radikálisnak az irányítás nélküli, alulról felfelé épülő, emberközpontú tervezést, akiknek a gyakorlata ellentétes az *empowerment* folyamatával. Azok a tervezők, akik szerepüket lényegében technikainak, és tanácsadói jellegűnek tartják, úgy érzik, hogy összeférhetetlenség van az *empowerment* iránti elkötelezettség és a többi feladatuk között. Példa erre a gyengék megerősítése a tervezési folyamat során, valamint ugyanabban a környezetben az erősebb csoportok iránti kötelezettségek közötti ellentét. Vagy az, hogy a tervezési folyamat során a közösségi tervező kötelezettségei prioritást élveznek az egyes csoportok részvételének biztosításával szemben. Néhány tervező úgy véli, hogy a szakember objektív hozzáállását lehetetlenné teszi az *empowerment* kibontakozását segítő szerep, és ezért vehemensen ellenzik azt. Arra a következtetésre jutottam, hogy minél inkább a tervezési folyamat mellett köteleződnek el a tervezők, annál inkább céljaikkal és szerepükkel összeegyeztethetetlen folyamatként tekintenek az *empowermentre*.

Fontos megjegyeznünk, hogy a legtöbb közösségi projekt nem konfliktusos. Céljuk általában integratív jellegű: a közösség fejlesztése és integrálása a körülvevő társadalomban. A társadalmi küzdelem a változási folyamatok elején alakul ki, már ha kialakul egyáltalán. Ezek után a közösség a fennálló intézmények támogatásával és finanszírozásával épül tovább (Boyte 1984; Rose és Black 1985). Igen ritkán áll radikális stratégia a középpontban (Schuman 1987). Ezekből következően a mozgósító (*activating*) tervezőt úgy definiálhatjuk, mint aki nem hátrál meg a konfliktusoktól és a küzdelemtől, önként hajlandó részt venni a tervezésben, és megérti a politikai részvétel szükségességét. Ha az ilyen tervezők küzdelmek árán, de sikeresen elérik céljaikat, és megmaradnak pozícióikban, akkor szerepük sokkal kevésbé tűnik radikálisnak, mint ha nem járnak sikerrel, vagy elbuknak (pl. Krumholz és Forester 1990; Schuman 1987).

Emlékezzünk vissza arra, hogy az az elképzelés, miszerint a társadalmi problémákat úgy kell megoldani,

hogy az emberek jobban irányíthassák saját életüket, szintén életképes lehet egy mérsékelt liberális demokratikus kontextusban is. Nekem úgy tűnik, hogy az, amit mi radikalizmusnak nevezünk, nem más, mint a közösségi tervező antikonzervatív és antiliberális világnézetének megnyilvánulása. A gyakorlatban a mérsékeltbb világszemléletű közösségi tervezők, akik az *empowerment*et részesítik előnyben szakmai megközelítésükben, küzdelemre és ellenállásra kényszerülhetnek, ha a szükség úgy kívánja. Hogy megértsük a közösségi tervezők munkáját, számomra hasznosabbnak tűnik közösségi aktivátoroknak nevezni őket, ahelyett hogy a radikális vagy a mérsékelt jelzőket használnánk.

4. szakasz: A szervezet kialakítása

A közösségi *empowerment* folyamatának abban a szakaszában, amelyben az emberek már képesek saját maguk képviselőit, van számottevő ismeretük, megfelelő szinten vesznek részt a folyamatban, képesek különböző megoldásokat kidolgozni a célok elérésére, eljött az idő egy szervezet megalapítására. A szervezet azért szükséges, hogy szembe tudjanak szállni az ellenállással vagy a szervezeti bekebelezéssel, és hogy lehetővé tegyék összetett célok teljesítését is, ami már a következő szakasz feladata lesz. Ebben a szakaszban döntő fontosságú, hogy a közösségnek segítséget nyújtsunk abban, hogy kialakítsa a céljai eléréséhez szükséges szervezeti eszközöket.

A hatalomelméletek nagymértékben hozzájárultak a szervezet fontosságának megértéséhez a közösségi *empowerment* folyamatában. A szervezeti bekebelezés (*organizational outflanking*) fogalma (Mann 1986) hangsúlyozza, hogy a szervezetek területén érvényes *empowerment* módszereket kell kialakítanunk. Ilyen az alternatív szervezeti erőforrások kiaknázása, a létező szervezeti erőforrások irányítása és a szervezeti erőforrások aktiválásában szerzett tapasztalat. A közösségi *empowerment* elősegítése ebben a szakaszban elsősorban egy szervezet felállítását jelenti, másodsorban azt, hogy az említett szervezet hatékony és tartós használatával a közösség képes legyen saját ügyeinek hatékonyabb irányítására.

Noha az az igény, hogy a szervezeti struktúrát a cselekvési mintákhoz igazítsuk, sokféle feszültség forrása lehet, és megváltoztatja a szervezetet (Clegg 1989), az intézményi megoldások és az emberi igények közti összehangolatlanság a leggyengébb és a legrászorulóbb embereket fosztja meg a maradék erejüktől. Emiatt tehát a szervezet fogalmát olyan értelemben is használhatjuk, amelyben az *empowerment* segíti a szervezeti forma illeszkedését a társadalmi környezethez. A veszély abban rejlik, hogy megduplázódik a hatalmi rendszer – azaz hozzáillesztünk egy szervezetet a már meglévő rendszerhez. Így az *empowerment*et elősegítő szervezet – amely általában egyedi és más, mint az adott környezetben előforduló szervezetek – megalakulása után hajlamos lesz társadalmilag elfogadott szervezeti mintákat követni, és elhanyagolni az *empowerment* alapelveit.

A szervezet és az egyén. Az egyéni *empowerment* azt jelenti, hogy az egyes ember kiszabadul a számára hátrányos, hatalom nélküli helyzetből. Ha az egyes ember tudja, hogy az intézmények és szervezetek milyen károkat okoznak neki, akkor ez ellenállásra készíteti, és meghátrál velük szemben, még ha a saját céljai ér-

dekében szüksége is van rájuk. Ez az ellenállás nagyon gyakran abban az elsöprő, szélsőséges ellenszenvben nyilvánul meg, amit az emberek a bürokrácia bármilyen formájával szemben tanúsítanak. Ugyanakkor a szervezet biztosítja az egyének számára a lehetőséget, hogy olyan szociális formációkban vegyenek részt, amiket korábban nem is ismertek, például eljárhatnak egy klubba, vagy beléphetnek egy politikai pártba. Mivel az egyéni *empowerment* teljes folyamata egyedi formában zajlik le, a szervezés okai és motivációi is egyedi módon igazodnak az egyén feltételeihez és körülményeihez. Az egyén és a szervezet közötti mediáció színtere elsősorban a csoport.

A szervezet és a csoport. Egy csoportban kétféle akarat érvényesül: az egyes emberek javítani szeretnék személyes pozíciójukat, ugyanakkor a csoport tagjainak személyes céljain túl közös célok is megjelennek. Ha a csoport célja elsősorban a társadalmi támogatás és a tudatosság növelése, akkor ezen a területen nem merül fel ellentmondás. A közösségi célok területén mutatkozó hiány nem gátolja a csoport működését, csak behatárolja a szerepét. Ezzel szemben az olyan csoportnak, amelynek politikai ambíciói és társadalomjobbító céljai vannak, amelyek csak a hatalmi viszonyokba való beavatkozással érhetők el, mindenképpen fel kell állítania egy szervezetet. A csoportban ezután a szervezeti intézményesítés folyamatai összeérnek a tagok egyéni igényeinek kielégítésével a támogatás, a spontán cselekvés és az önmeghatározás terén. A csoportoknak ezért olyan szervezeti megoldásokat kell keresniük, amelyek egyszerre biztosítják, hogy a csoport képes legyen megbirkózni a politikai feladatokkal, ugyanakkor előmozdítják tagjaik egyéni *empowerment*jét. A tapasztalat azt is mutatja, hogy az *empowerment* folyamatok során formálódott szervezetek a későbbiekben hajlamosak ellenkező hatást kiváltani. Gyakran találkozunk olyan közösségi szervezetekkel, amelyek megmerevednek, és a közösség többi csoportja számára elérhetetlenekké válnak.

A szervezet és a közösség. Ha a csoport szemszögéből nézve a szervezet lehetőség, akkor a közösség szemszögéből a szervezet felállítása maga a folyamat. Így tehát nagyon fontos ellenőrizni, hogy a szervezeti modell mennyiben segíti elő vagy hátráltatja az *empowerment* folyamatát. Az ilyen jellegű közösségi tervezés sikerességének az a mércéje, hogy mennyire képes a társadalmi célnak megfelelő szervezeti megoldást kialakítani.

Michel Foucault gondolatai jól felhasználhatók ahhoz, hogy miként lehet egy *empowerment*en alapuló közösségi szervezetet létrehozni (Dreyfus és Rabinow 1982). A szervezés Foucault véleménye szerint is lényeges, mert a hatalmi mechanizmusok ártalmas következményeinek semlegesítésére elhárító módszereket lehet kialakítani. Javasolom, hogy fogadjuk el az alábbi következtetéseket, melyeket írásaiból válogattam ki.

1. A közösségi szervezetnek kerülni kell azt a felügyeleti szemléletet, ami a hatalomtól megfosztó (*disempowering*) szervezeteket jellemzi. Egy ilyen szervezetben minden kétséget kizáróan kerülni kell a közösség részvétele nélkül születő döntéseket, valamint a megfigyelésen és felügyeleten alapuló munkafolyamatokat. Fontos, hogy legyen olyan területet, amit nem vehet körül felügyelet; fontos olyan struktúrát és légkört kialakítani, ami tiszteletben tartja az emberek magánéletét, valamint azon jogát, hogy hierarchikus megfigyelés nélkül is összegyűlhetnek. Ezt a szervezeti elrendezést a fizikai tervezésnek meg kell erősítenie, ennek bővebb kifejtését lásd az 5. pontban.

2. A közösségi szervezet nem saját törvényeit és szabályait alkalmazza a résztvevőkre, hanem működési szabályait azokból az elvekből alakítja ki, amelyekre maga is épült.
3. A szervezet különösen odaadón fogja védeni minden ember testi épségét és magánéletét. Foucault szerint egy ember teste a hatalmi viszonyok különlegesen zsúfolt kereszteződése, mivel túl sok intézménynek van érdekeltsége az ember testében és pszichéjében. Ez a helyzet nyilvánvaló akkor, amikor megfigyeljük, hogyan tüntetnek a homoszexuálisok a diszkrimináció és a szexuális hovatartozásuk miatti kirekesztés ellen, vagy amikor színes bőrűek panaszkodnak diszkriminációra egy fehér társadalomban. Ugyanakkor ez nemcsak a kisebbségben lévőket érintheti, hanem például azokat is, akiket *rossz emberanyagnak*¹⁴ tartanak egyik vagy másik intézmény (iskola, hadsereg stb.) értékítélete szerint. A *sikertelenséget* az intézmény nem saját működése következményének tekinti, hanem egyéni kudarcnak. Az *empowerment* gyakorlatán alapuló szervezetnek ezzel ellentétes megközelítést kell alkalmaznia: a szervezetnek önmagában kell keresnie a kudarcok okát.
4. A közösségi szervezetnek minimalizálnia kell a szokásos hivatalos vizsgálati eljárásokat, például a felvételi, illetve alkalmassági teszteket. Másrészt pedig nagyobb fontosságot kell tulajdonítania a különböző üzeneteknek és szimbólumoknak, különösképpen a közvetett üzeneteknek. Például ha egy közösségi szervezet a szülőknek hoz létre valamilyen programot, észre kell vennie, hogy az „Szülők iskolája” elnevezés milyen üzenetet hordozhat azoknak a szülőknek, akik gyerekként kudarcokat éltek át az iskolában. Az ilyen bevonására a megnevezés és a keretek nem lesznek megfelelőek (Horton és Freire 1990).
5. A közösségi szervezetnek arra is figyelnie kell, hogy milyen helyszínen közvetíti az *empowerment* szellemében megfogalmazott üzenetet. Foucault kimutatta a börtönök, gyárak, iskolák és kórházak közötti hasonlóságot, és megmutatta, hogy a fegyelmező erő eszméje hogyan testesül meg fizikailag a szociális intézmények döntő többségében. Figyelmet kell tehát fordítani arra, hogy a szervezet felépítése és kialakítása milyen jelentéseket és üzeneteket közvetít – ezek sokszor épp ellentétesek az *empowerment* szellemével. A hierarchiára és szabályokra utaló jelképeket kerülni kell, és fontos, hogy a helyszín építészeti kialakítása is az egyenlőséget közvetítse (Peters 1987).

Az empowermenten alapuló közösségi szervezet elvei

1. A szervezet szükséges eszköz a változás eléréséhez, de önmagában nem megoldás. Fontossága folyamatos működésében rejlik, és előnye az egyszerű felépítés. Ahhoz, hogy cselekedni tudjunk, világos kommunikációra van szükség, és a lehető legkevésbé hierarchikus szervezeti struktúrára. Az is lényeges, hogy a szervezet elköteleződjön a folyamatos tanulás és innováció mellett. Amikor új tervet dolgoznak ki, érdemes létrehozni egy olyan új struktúrát, amely a tevékenységet kis részekre osztja. Így a közösségben lévő embereknek több alkalmuk lesz részt venni a szervezési folyamatban.

¹⁴ Szó szerinti fordítás abból a héber szakmai zsargonból, amelyet bizonyos körökben használnak Izraelben.

2. A szervezet céljait a közösség szükségleteinek és igényeinek megfelelően alakítja ki. Tehát minden újonnan nyújtott szolgáltatást maximálisan hozzá kell illeszteni annak felhasználóihoz, semmiképpen nem szabad sztenderd szolgáltatást nyújtani.
3. Mivel a szervezet legnagyobb erőforrását az aktivistái és az ügyfelei – a közösség tagjai – adják, úgy kell a szervezetet felépíteni, hogy állandó kapcsolatban maradjon emberi erőforrásaival. A közösség a szervezet inspirációjának forrása, és a közösség tagjai fontos szerepeket töltenek be a szervezetben.
4. A közösségi szervezet nem érheti be a rutinfeladatokkal; lelkes partnerként kell segítenie a közösségnek elérni a céljait. A szervezet célja a közösség további formálása azzal, hogy küldetését szem előtt tartja, azonosul a helyi kultúrával, és büszke ennek pusztá létezésére.
5. Ahhoz, hogy a szervezet megőrizze egyediségét és fontosságát, felépítésében, céljaiban és tevékenysége stílusában is a helyi tudáson kell alapulnia. Ahogy már többször is említettem, a társadalmi területen felhasználható tudás leginkább a tapasztalati tudás, tehát egy ilyen módon működő szervezetnek biztos tudásra kell épülnie.
6. Ahhoz, hogy a szervezet az *empowerment* szempontjából fontos tényező lehessen a közösségben, magas szintű elkötelezettségre és moralításra van szükség, és meg kell követelni a szervezet viselkedési normáinak betartását. E tényezők vívják ki a tiszteletet és az elismerést mind a szervezet, mind a közösség felé. E szférában fontos a határozottság, különben valószínű, hogy a szervezet elveszti egyediségét és hatékonyságát, és csak egy átlagos szervezetté válik. Másrésztől azonban egy közösségi szervezetnek relevanciája fenntartása érdekében rugalmasnak, illetve az új kezdeményezésekre nyitottnak kell maradnia. A sikeres közösségi szervezetet ez a szintézis jellemzi (Peters és Waterman 1982): határozottan ragaszkodik az értékekhez, ugyanakkor figyelembe veszi az egy időben jelentkező különböző kezdeményezéseket.

Sem a részvétel, sem a szervezet, sem a szervezés nem jelenti önmagában azt, hogy az *empowerment* folyamata megvalósul. A közösségi szervezetek ugyanolyan merevek, hierarchikusak lehetnek, mint bármely más szervezet, és hatásuk az *empowerment*tel ellenkező lehet. Ebből következően tehát mindig fennáll a veszélye annak, hogy egy hatalommal felruházó szervezési folyamatot egy ezzel ellenkező hatású szervezet felállítása követhet. E veszély felismeréséből még nem következik, hogy azt el is lehet kerülni, de a tudatosság elősegítheti fontos elhárító mechanizmusok kialakulását.

5. szakasz: A stratégia kidolgozása

Ebben a szakaszban a közösség már képes kifejezni véleményét a problémás szituációval kapcsolatban, és tevékeny módon ellen tud állni egy általa nemkívánatosnak minősített tervvel szemben. A létező szabályokkal vagy eljárásokkal való szembeszegülés képessége – ahogy emlékezhetünk – fontos feltétele a közösség túlélésének. Az átfogó racionális tervezés folyamatában a legjobb megoldást ebben a szakaszban választják ki. Ha a tervezésben nem vesz részt a közösség, akkor a folyamat nem az *empowerment* gyakorlatára épül;

ha pedig a tervet a közösségre való tekintet nélkül hajtják végre, akkor nagy az esély arra, hogy a közösség szervezkedni kezd az ilyen módon kialakított tervek ellen. Ebben a szakaszban az *empowerment*et elősegítő közösségi tervező a közösség stratégiai képességének fejlesztésével foglalkozik. Többek között ekkor taníthatja meg a közösségnek a hatékony ellenállást, és a saját megoldások kezdeményezésének módját. Amikor a közösségi tervezési folyamat együttműködik a közösségi *empowerment* folyamatokkal, a közösség továbbléphet a következő szakaszba – az önálló terv kialakításának szakaszába, ami a korábbi szakaszokban kidolgozott más megoldási tervekre épül. Ekkor kerül sor a közösség által nem helyeselt megoldásokkal, szituációkkal vagy eljárásokkal való stratégiai konfrontálódásra. A közösségi tervező feladata ebben a szakaszban egy eredményes stratégia kialakítása lehet.

A közösségi tervező politikai szempontból ellentmondásos helyzetben van; dilemmái azokból a feszültségekből és konfliktusokból származnak, amelyek ebben a szakaszban bukkannak fel. Noha az ellenállás a hatalmi viszonyokban való aktív részvétel, a közösség szervezeti és taktikai ereje hatékonyságának próbája, akkor a közösségi tervezőnek az *empowerment* folyamat iránti elkötelezettségét is próbára teszik. Az ellenállással és a tervezés körüli tevékeny küzdelemmel kapcsolatban a közösségi tervező nem foglalhat állást. Mégis – a valóságtól igencsak elrugaszkodva – ebben a szakaszban munkaadói semlegességet várnak el tőle, ami egyvalamit jelent: azt várják el, hogy a munkaadói oldalt támogassa, de legalábbis nyíltan ne foglaljon állást a közösség mellett. Ez akkor is így zajlik le, ha a tervező minden korábbi szakaszban részt vett, és a vitás kérdésekben vallott álláspontja ismert.

Amikor például a fogyatékossgal élő gyermekek számára felállítandó szolgáltatások folyamatában vita keletkezett az újonnan létrejött szülői közösségi szervezet és a helyi hatóság között, a közösségi tervező fellettese megmondták a tervezőnek, hogy döntenie kell, melyik oldalon áll, és azt állították, hogy nem viselkedik lojálisan, ha tovább folytatja munkáját a szervezettel. Az általam vizsgált helyi közösségi tervező szolgálat intézményi vezetői már a kezdetektől megtiltották tervezőiknek a Városházával szembeni ellenállást.

A szolgálat megtiltotta a közösségi tervezőknek, hogy olyat tegyenek, amit politikai jellegű befolyásnak lehet értelmezni, vagyis nem szabad a finanszírozó és legitimáló intézményeket a szolgálat ellen hangolni. A figyelmeztetésre a helyi önkormányzat viharos időszakában került sor, de a tervezők megértették az üzenetet, és azóta a nyugodtabb időszakokban is az útmutatás alapján cselekszenek.

Összefoglalásképpen azt mondhatjuk, hogy ebben a szakaszban a tervezőktől olyan módon várják el a politikai jellegű befolyást, amely a közösségi *empowerment* elősegítésétől való meghátrálásra kényszerítheti őket. Néhány személyes interjú és csoportos beszélgetés során páran kifejezésre juttatták azt az érzést, hogy szerintük összeférhetetlenség áll fenn az *empowerment* érvényesítésének eszméje és a munkaadó iránti lojalitás között. Egyikük sem állította, hogy a munkájuk vagy előmenetelük veszélyben forgott volna amiatt, hogy a saját munkáltatójukkal szembeni oldalra álltak, de a tapasztalat azt mutatja, hogy a fenyegetettség igenis fennáll.

A hatalommal való megküzdési stratégiák kifejlesztése

A hatalom (*power*) elméletei – ahogy láttuk – olyan fegyelmet és engedelmisséget biztosító módszereket mutatnak be, amelyeket a hatalmi viszonyokban a gyengékkel szemben alkalmaznak. Így meg kell néznünk azt is, milyen módszerekkel lehet megküzdeni ezek ellen.

Az *empowerment*en alapuló közösségi tervezésnek ebben a szakaszban több feladattal kell egyszerre foglalkoznia. A lehetséges tervek közötti választás technikai feladata a képességek fejlesztésének folyamatává válik: a közösségnek meg kell tanulnia, hogy lehet az általa ellenzett megoldásokkal kapcsolatban megalapozott módon kifejteni véleményét, tényekkel és kutatási eredményekkel is alátámasztani (Churchman 1979). A dinamikusabb politikai szinten pedig két feladata van a tervezőnek: egyrészt segítenie kell az embereknek megérteni a politikai küzdelem során ellenük használt, kiszolgáltatottságot okozó (*disempowering*) folyamatok eszközeit és módszereit; másrészt ezek után segítenie kell egy olyan aktív stratégia kidolgozásában, ami kezeli a feléledő konfrontációt.

Maga a közösségi szervezet felállítása a leghatékonyabb stratégia annak érdekében, hogy megbirkózzunk az ellenséges környezettel. Viszont akár létezik egy ilyen szervezet, akár nem, meg kell tanulni annak a módját, hogy a hatalom nyílt, rejtett és latens dimenzióival is megbirkózzunk (Gaventa 1980). A következőkben ezt mutatom be részletesen.

A nyílt hatalmi viszonyokkal szembeni megküzdési stratégiák kialakítása. Egy meglévő tervvel szembeni ellenállás a hatalmi viszonyok nyílt dimenziójának része. A döntéshozatali szinten való jelenlét fontos jele az *empowerment* folyamat megvalósulásának, és a passzív hozzáállásból a valós viszonyok felé való elmozdulásnak is. Ugyanakkor fontos megjegyezni: a jelenlétből még nem következik, hogy mindig képesek vagyunk a döntéshozatalra. Ha eszközök vagy megfelelő módszerek nélkül lépünk be a küzdőtérre, elérhetünk ugyan bizonyos fontos változtatásokat, de nem változik meg az a mód, ahogy a közösségben a döntések születnek.

Nézzük például az iskolával kapcsolatos küzdelmet! Az önkormányzati döntéssel vesztes pozícióba kerülő diákok harca már önmagában bizonyíték a folyamatban részt vevők *empowerment*jére. Ám az iskolával kapcsolatos küzdelem kifinomultabb eszközöket igénybe vevő döntéshozatali szinteken zajlott, és itt már olyan manipulációs taktikákat is felhasználtak, amelyekkel szemben a diákoknak és a szülőknek nem voltak eszközeik. Először is, amikor a küzdelem elején a diákok demonstrációt tartottak, a helyi hatóság kijelentette, hogy nem hajlandó kiskorúakkal tárgyalni. Ez megosztó taktika volt, hiszen arra számítottak, hogy könnyebb lesz a szülőkkel folytatni a tárgyalásokat. De a diákoknak sikerült a saját oldalukra állítaniuk a szülőket, és elérték, hogy azonosulni tudjanak velük, és elfogadják a harcukban folytatott módszereiket is.

Ezek után a szülők azt követelték, hogy a diákönkormányzat képviselői is vegyenek részt az összes megbeszélésen. Amikor a Knesszet oktatási bizottsága egy olyan közös fórum mellett döntött, amely az iskola jövőjéről volt hivatott dönteni, az a helyzet állt elő, hogy a szülők és a diákok kisebbségbe kerültek számos szakemberrel szemben, akik különféle szervezeteket képviseltek. Tehát már kezdettől fogva esélytelen volt az előterjesztésük sorsa, természetesen nem is fogadták el. A fórumon az a döntés született, hogy át kell alakítani a beiskolázási körzeteket úgy, hogy a város két másik iskolájába is mehessenek az idejáró tanulók.

A diákok és a szülők sem voltak elégedettek a meghozott döntéssel, de nem tudtak mit tenni, hiszen előre elfogadták a tárgyalás szabályait.

Az iskola körüli események sokévi megfigyelése után sem lehet semmi konkrétat mondani azzal kapcsolatban, milyen változásokat hozott ez a küzdelem. A közvélemény szimpátiája, a helyi és országos sajtó-visszhang befolyásolta a döntéshozóknak az iskolához való hozzáállását. A harc pedig módosította a helyi hatóságnak a diákokhoz és szüleikhez való viszonyát, és erőforrásokat allokált az iskolához. Javult a diákok teljesítménye az iskolában, de nem annyira, hogy csökkenjen a különbség a város többi iskolájával szemben. Azóta nem volt újabb kísérlet az iskola bezárására, de erőfeszítéseket tettek azért, hogy az ott folyó oktatás tartalma és jellege megváltozzon. Ezenfelül az iskoláért való küzdelem óta a helyi önkormányzat azon is dolgozik, hogy az oktatási rendszer társadalmi integrációs funkcióját más módon valósítsa meg.

A helyi ellenállás általában nem kap akkora visszhangot, mint az említett esetben. A Városfelújítási Program (*Urban Renewal Project*) keretén belül volt néhány nagyon súlyos eset: a tervnek ellenállókat megfélemlítették és megszegyénítették a helyi hatóságok. A szituáció szerencsére megváltozott, amikor független szakemberek és újságírók kerültek be a képbe, akik leleplezték az elnyomást, és tüntettek is ellene. Az ellenállás azonban többnyire csak helyi ügy, és az aktivistákat sokszor kooptálják a helyi vezetésbe. Beveszik őket az irányító testületekbe, így részesülnek a haszonból, ami mérsékelheti álláspontjukat, vagy akár harcuk feladásával járhat. Ezért például a San Antonio-i COPS vezetői visszautasították a politikusok közeledő szándékait, kerültek a velük való érintkezést, hogy ellenállhassanak a csábításnak (Boyte 1984).

Fontos, hogy irányt mutassunk, és támogatásunkról biztosítsuk azokat, akik újonnan lépnek be a hatalmi viszonyokba, akik a döntéshozás megismerésének nyílt szakaszában járnak. Fel kell őket készíteni arra, hogy meg tudjanak birkózni a döntéshozás világában uralkodó körülményekkel. Ebben a szakaszban egy olyan közösségi tervező, aki szakmája szerint nem közösségi munkás, azt javasolhatja, hogy a közösség alkalmazzon a tárgyalásban és a politikai küzdelemben jártas szakértőket. Ha viszont ő az egyetlen szakember a tervezési környezetben, ezt már a kezdetektől figyelembe kell vennie, és fel kell mérnie, hogy ő maga milyen mértékben válhat hasznára a közösségnek ezen a területen.

A rejtett hatalmi viszonyokkal való megküzdési stratégiák kialakítása. A rejtett dimenzió azokat a mechanizmusokat foglalja magában, amelyek célja az ellenállás képességének lehető legnagyobb mértékű csökkentése. Ebben a dimenzióban az *empowerment* stratégiák e mechanizmusok felfedezésére törekszenek; valamint arra, hogy felhívják rájuk a figyelmet.

A) Stratégiák kidolgozása olyan helyzetekre, amelyekben van ugyan konszenzus, de nincs legitimitása a közösség által képviselt álláspontnak. Ezekben a helyzetekben az előítéletek biztosítják a fennálló helyzet stabilitását. Az *empowermentre* alapozó stratégia nyilvános vitát indíthat az adott a témában, hogy különböző véleményeket és álláspontokat ütköztethessen.

Az iskolával kapcsolatos küzdelem során például újra felvetették a kérdést, hogy miként biztosítják a város iskolái a társadalmi integrációt. Évekig egyetértés volt az egyirányú buszozás ügyében, amelyek a rosszabb helyzetű társadalmi osztályok lakta helyekről jobb környékre szállították a gyerekeket. Mivel az iskola a rosszabb helyzetű társadalmi rétegek által lakott területen volt, így az integráció ebben a formában elmaradt,

mert a jobb helyzetű osztályokból nem jöttek ide a gyerekek, míg az ott élő diákok a város jobban kiépített területeire utaztak a buszokkal. Valójában ezekkel az intézkedésekkel az integrációs programot igazán soha nem is hajtották végre az iskolában. Az iskola ügyéért küzdők azt állították, hogy ha ez az iskola bezárásának oka, akkor egy nagyon visszas társadalmi helyzetet szentesít: azt, hogy nincs magas színvonalú oktatási intézmények működtetésére esély a város szegény környékein.

Amikor a város oktatáspolitikájában a következő változást bejelentették, első látásra úgy tűnt, hogy ez nincs közvetlen összefüggésben az iskolával kapcsolatos harccal. Az új program szerint a szülők már felső tagozaton (*Junior High Level*) megválaszthaták az iskolát a gyermekeik számára (ezelőtt a szabad választás csak a középiskolai szinten érvényesült). Ilyen módon a figyelmet a múlttól a jövőre terelték át – ez egy tipikus hatalmi taktika. Az oktatás szerkezetének megváltoztatása elterelte a figyelmet a város polgárait leginkább foglalkoztató kérdésekről, beleértve az említett iskola diákjait és szüleit is. Az új program összetett, számos, de nem részletesen kifejtett fejezetből állt, így az oktatásügyben laikus számára érthetetlen volt, vagyis újabb hatalmi taktika rejtett mögötte. Ily módon az új programot úgy próbálták *eladni* a különböző csoportoknak, hogy ez az, amit akartak, holott az említett csoportok követelései teljesen mások voltak. A fejlett kritikai tudatosságnak köszönhetően a szóban forgó iskola aktivistái – a szülők és a diákok is – egyből megértették, hogy az új program csak ártana nekik. Viszont megfelelő szervezet hiányában nem voltak meg az eszközeik arra, hogy fellépjenek ellene. Ez egy városszintű program volt, és az ő erejükből csak a saját iskolájukkal kapcsolatos tevékenységére futotta.

B) Stratégiák kidolgozása arra a helyzetre, hogy egyes csoportok sorozatosan nem vesznek részt a döntéshozatalban. Meg kell vizsgálni, mi akadályozza közvetve vagy közvetlenül a részvételt. Az akadályok feltárása a kritikus tudatosság eredménye és a társadalmi változás előkészítésének alapja is. Az igazi nehézség az akadályok legyőzése.

Jobban megértjük azt a folyamatot, ha megnézzük például az (izraeli) Városkorszerűsítési Terv értékelő csoportjának eredményeit. Ők arra jutottak, hogy a projekt végéig a különösen gyenge csoportok helyzete nem javult, de abban a szomszédságban, ahol a projekt megvalósult, jobbra fordult a viszonylag erős csoportok helyzete. A projekt időszakában – amely néhány szomszédságban tíz vagy még több évig is eltartott – ezt a stratégiát azzal magyarázták, hogy meg kell erősíteni az erős helyieket a gyenge szomszédságokban, hogy ne költözzenek el, és így általában véve javuljon a szomszédságok helyzete.

Más szóval: nemcsak az történt, hogy a gyengébb helyiek nem lettek részesei a projektnek, és alig részesültek annak előnyeiből, hanem a konzervatív leszivárgási hatás (*trickle down economy*) fogalmának alkalmazásával még egy magyarázatot is kitaláltak a jelenség igazolására. Az volt az elv, hogy a legértékesebb gazdasági befektetés az erősebb helyiek támogatása, mivel ők befektetéseikkel fejlesztik a gazdaságot, és ennek révén előbb-utóbb a gyengék helyzete is javul (ennek *természetes* úton kellene történnie a *laissez-faire* szellemében, nem pedig közvetlen beavatkozás útján). Ily módon az erősebb helyiek előnyei *leszivárognak* a gyengékhez anélkül, hogy a gyengékre kellene *elpazarolni* a projekt erőforrásait. Az eredmény – az izraeli Városkorszerűsítési Terv esetében, ahogy a világ összes konzervatív gazdaságában – a gyengék elhanyagolása, úgymond, jó szándékból. A folyamatot persze a társadalmi szakadék növekedése követi, mivel az erősebb

helyiek nem csupán a saját hatalmuknál fogva profitálnak az eredményből, hanem a hátrányos helyzetűeknek szánt közjavak feléjük irányításának tulajdoníthatóan is (Phillips 1990).

Ilyen körülmények között, amikor a hátrányos helyzetű csoport kihagyására van magyarázat, és ez rögzül is a társadalmi értékvilágban, egy közösségi tervező nem elégedhet meg a részvétel akadályainak leleplezésével. Ha érdekli őt a hátrányosabb helyzetű népességcsoportok részvételének biztosítása (ilyenek a mozgássérültek, a krónikus betegek, a fejlődési rendellenességgel élők és az elmegyógyintézetekből elbocsátottak) az őket érintő eljárásokban, akkor képviselőként kell fellépnie: az érintett csoportokat saját magának kell képviselnie, hogy ügyüket előbbre vihesse a közösségen belül.

Az a közösségi tervező, aki a fogyatékossággal élő gyermekek szüleinek csoportjával dolgozott, a képviselet/*empowerment* kombinált stratégiáját alkalmazta. A folyamat kezdetén egyedül kellett megküzdenie a város döntéshozóival, hogy biztosítsa e csoport részvételét azokon a városi fórumokon, amelyek fontosak voltak a közösség érdekei szempontjából. El kellett tűrnie a kollégák és a felettesek kritikáját, amit azért kapott, mert a szülők képviselőjeként lépett fel az intézményi érdekek kiszolgálása helyett. Ezt a stratégiát – még akkor is, ha nagyon fontos – csak igen rövid ideig szabad használni azokban az esetekben, amikor az emberek már képesek önmaguk képviseletére.

Az olyan esetekben, amikor az embereknek egyáltalán nincs meg a képviseletre való lehetőségük – gyermekek, nagyon beteg vagy nagyon gyenge emberek –, a szakemberek állandó képviselőkként működnek, és a szervezet legfőbb feladata az említettek képviselete.

C) A meg nem történő eseményekkel kapcsolatos stratégia kialakítása (olyan események, amelyek körül óriási a felhajtás, nagy az elvárás, ám végül elmaradnak, vagy legalábbis csalódást okoznak gyenge teljesítményükkel). Ez egy különösen nehezen beazonosítható dimenzió, mert nehéz tudatosságot építeni olyasmire, ami meg sem történik. A meg nem történő dolgokkal kapcsolatos tudást és megértést azonban fejleszteni kell, abban az értelemben, hogy mi az, aminek meg kellene történnie, de mégsem történik meg.

Például a Városkorszerűsítési Terv értékelő csoportja azt találta, hogy a projekt során felállított irányító bizottságokban – amelyekben a tagok felét a lakosok képviselői tették ki – létezett egy olyan jelenség, hogy a bizottsági tagok tartózkodtak a szavazástól a vitás kérdések eldöntése során (Alterman és Churchman 1991). Az értékelés nem említi, hogy egy ilyen procedúra hogyan válhatott elfogadottá az ország összes irányító bizottságában. Ez a meg nem történő esemény lényege: nem egy megtörténő jelenség, hanem egy olyan jelenség, ami nem jön létre.

Ha megállunk egy pillanatra, fel kell tennünk a kérdést, hogy hol hozták meg a döntéseket, illetve valójában mi történt, amikor dönteni kellett a vitás kérdésekkel kapcsolatban. Ahhoz, hogy válaszoljunk, további kérdéseket kell feltennünk, és vizsgálnunk kell: ki húzott hasznát a meg nem történt eseményből? A mi példánkban nyilvánvalóan nem a helyi lakosok voltak azok. Ahhoz, hogy megértsük, ki profitált ebből, elemezni kellett egy olyan jelenséget, ami igen elterjedt volt a projekt időtartama alatt – ez pedig a projekt forrásainak „költségvetési felhasználása” (*budgetary flight*) volt. A projekt pénzét és erőforrásait ugyanis a szomszédságban folyamatban lévő közszolgáltatások finanszírozására használták, sőt olykor a helyi önkormányzat működését is ebből fizették. A vizsgálat meg arra jutott, hogy az Oktatási Minisztérium húzta a legtöbb hasznát. Az ok-

tatási rendszer ebből finanszírozta számos állandó programját, valamint sok felújítást, amelyeket egyébként is el kellett volna végezni az iskolákban – mindezt a nyomorgó szomszédságok felújításának rovására tették (Alterman és Churchman 1991).

A folyamat homályban maradhatott, és a felfedése után is folytatódhatott annak ellenére, hogy a helyi lakosok és a szakemberek már a projekt működése közben felhívták rá a figyelmet. Ugyanez a meg nem történtő esemény – az, hogy a helyiek képviselői nem vettek részt a döntéshozatalban – tette lehetővé, hogy a projekt forrásainak költségvetési felhasználása zavartalanul fennmaradhasson.

A Városkorszerűsítési Terv költségvetésének folyamatban lévő közszolgáltatásokra való felhasználásának lehetősége megmutatja, miért nem állt a hatalmon lévők érdekében, hogy a környék bizottságai hozzák meg a projekttel kapcsolatos igazi döntéseket. Ez a „meg nem történet” a mai napig működik számos helyi hatóságnál, ami azt bizonyítja, hogy még mindig nem sikerült olyan stratégiát kialakítani, amelyik hatékonyan megbirkózott volna ezzel a jelenséggel.

Itt merül fel az a kérdés, hogy milyen célt szolgáltak a bizottságok? Ők a helyiek részvételének előmozdítói voltak, a tárgyalás gyakorlatát oktatták nekik, a demokrácia szabályait tették világossá számukra. Más szóval ceremoniális és oktatási szerepük volt, de ugyanakkor ezek voltak a döntések meg nem hozatalának színterei is.

D) A hatalmi viszonyok latens dimenziójával való megküzdésére kifejlesztett stratégiák. A harmadik, a latens dimenzió mechanizmusai a társadalmi legendákból, előítéletekből, szimbólumokból, nyelvezetből, kommunikációs folyamatokból, információkból és a szociális legitimitációból húznak hasznát annak érdekében, hogy stratégiai előnyre tegyenek szert. A hatalmi viszonyok e dimenziójában a közvetett akadályok materializálódnak: az anyák olyan üzeneteket közvetítenek gyermekeiknek a társadalmi alsóbbrendűséggel és a kudarcral kapcsolatban, amelyeket korábban ők is megkaptak egy diszkriminált kisebbségi csoport tagjaiként (Solomon 1976). Ez a Foucault által leírt „*testetlen erő*” (*bodyless power*): a kiszolgáltatottsággal kapcsolatos elvárások kumulációja miatt elnyomó társadalmi struktúrák alakulnak ki, amelyek legitimitációt adnak a hatalomtól megfosztó gyakorlatnak és ideológiáknak.

A latens (rejtett) dimenzió az a tanulsága, hogy ellentétes irányban is élni kell a társadalmi mítoszok és szimbólumok erejével. A közösségnek meg kell értenie, hogyan használják fel a különböző városi mítoszokat, szimbólumokat és üzeneteket ellenük, majd meg kell tanulniuk, hogyan hasznosítsák ezeket a saját érdekében. A közösségi tervezőnek segítenie kell abban, hogy a közösség megszabadulhasson azoktól a megbélyegzésektől és előítéletektől, amelyeket mások társítottak a közösség tagjaihoz és/vagy a környezethez. Segíthet a közösségnek abban, hogy saját értékeit üzenetként fogalmazza és szilárdítsa meg. Ily módon támogathatja azokat a célokat, amelyekkel a közösség is azonosulni tud, és elősegítheti jövőképük kialakítását.

A COPS üzenete jó példa erre: a San Antonio-i közösségi szervezetnek neve már önmagában üzenetet hordoz. A rövidítés a *Communities Organized for Public Services* (*Szervezett Közszolgáltatások Közössége*) kifejezést takarja, de a „cops” szó angolul zsarukat, azaz rendőröket jelent. A közösség azt az üzenetet közvetíti, hogy igenis van hatalma, a közösség is a törvényt és a rendet védi, a tagjai nem csak a hivatalos rendőrségre számíthatnak. A teljes név a szervezet küldetését és céljait szimbolizálja, a rövidítés ugyanakkor

megnyugtató üzenetet hordoz a szervezet külső társadalommal kapcsolatos céljait illetően. (Érdemes megjegyezni a *COPS* és a *Black Panthers* – Fekete Párducok – közti különbséget. Az utóbbi nevet még egy másik időben választották hasonló társadalmi helyzetben lévő emberek, és ugyanúgy belső erőt sugallt, de a külső társadalom felé fenyegető üzenetet hordozott.)

Azt a konklúziót vonhatjuk le a hatalom dimenzióinak megvitatása után, hogy a rejtett dimenziók felfedése a stratégia kidolgozásának fontos része. Az első, a nyílt dimenzióban – a döntéshozatal színterén – elért eredmények a második és harmadik dimenzióban végzett munka és erőfeszítések következményei. A hatalomtól való megfosztás (*disempowerment*) mechanizmusai erőteljesen működnek a latens szinteken, csak leleplezésük és a velük kapcsolatos tudatosság kialakítása teszi lehetővé a sikeres ténykedést a döntéshozatal nyílt színterein. A közösségi tervező stratégiafejlesztő szerepe a kritikus tudatosság kialakításával kezdődik ebben a helyzetben is.

Ez a szakasz a közösségi tervező erőtartálékainak felhasználását is igényli. Ugyanakkor, hogy elkerüljük a normálistól eltérő folyamat látszatát, érdemes megjegyezni, hogy az ellenállás mindennapos emberi cselekedet. Az ellenállásban erő van, és ez meglepheti a túloldalon lévőket (Clegg 1989). Ahogy az iskolával kapcsolatos küzdelem is mutatja, minden ellenállás újabb reakciót indít el abban a hatalmi mezőben, ahol jelen van, és ezért lehetetlen pontosan felmérni a stratégia végkimenetelét. Néhány szerző úgy véli, hogy az egyes tényezők ereje valójában kisebb annál, mint amekkora reakciókat képes kiváltani, amikor egy bizonyos speciális eredményt próbál elérni (lásd az előbbieket). A közösségi tervezők erőt meríthetnek ebből, és esetenként az igazság bizonyítékát is megtalálhatják ebben a véleményben.

Ahhoz, hogy a közösség és a közösségi tervező közös javaslattal állhasson elő, túl kell jutniuk a közösség létrehozása, a részvételi szerkezet kialakítása, a szervezés, valamint a politikai értelemben vett részvétel hosszú és távolról sem egyszerű folyamatán. Fontos megjegyeznünk, hogy nemcsak azért nehéz a következő szakaszba belépni, mert az már a közösségi *empowerment* folyamat kései szakasza, hanem mert sok közösség megragad ennél a szakasznál, az ellenállásnál. A sok politikai jellegű probléma és a nagy energiabefektetési kényszer miatt sok résztvevő ezt tekinti a közösség létrehozására tett erőfeszítés fő céljának. Néhányan úgy gondolják, hogy maga a küzdelem az elsődleges cél, ám annak során rivalizálás és személyes ellentétek alakultak ki, amelyektől nehéz megszabadulni. A konfliktus legitim szakmai gyakorlatként való feltüntetésével kapcsolatban a legfőbb kritika az, hogy nehéz irányítani, és nehéz előre biztosítani, hogy kezelhető és feloldható legyen. Néha a konfliktus túl sok energiát szív el, és túl nagy az ára. Egy szisztematikus tervezési folyamatba való belépés egyik előnye az, hogy az ellenállást a tárgyalások keretébe lehet valahogy illeszteni. Ennek köszönhetően ugyanis a találkozásokat és az érzelmeket jobban lehet irányítani, így a konfliktus is könnyebben irányítható.

Fontos megjegyeznünk, hogy az ellenállás nem minden közösség fejlődésében önálló szakasz, néha csak egy elkeseredett harc a közösség túlélése érdekében. Chicagóban a stadion építését ellenző nők csoportja – a projekt megosztotta volna a közösséget (Feldman és Stall 1994) –, a St. Louisban kilakoltatásuk ellen felépő bérházlakók (Boyte 1984) vagy az izraeli iskolabezárást ellenző csoport esete a túlélésért való küzdelem példája, és nem a hatalmi színterén való előnyök megszerzésének kísérlete.

6. szakasz: Az *alternatív* terv bemutatása

Ebben a szakaszban mutatják be a tervezés legfőbb eredményét, magát a tervet. Úgy döntöttem, hogy az *empowerment* gyakorlata szerinti tervező folyamat termékét *alternatív tervnek* nevezem, hogy megkülönböztethessem más olyan tervektől, amelyek nem a partnerségre és a helyi tudásra épülnek (Friedmann 1992). Az alternatív terv az előző szakasz küzdelmeinek eredménye: ekkorra már az emberek meggyőződnek arról, hogy önmaguknak kell előállniuk a megfelelő tervvel, és összegyűjtenek annyi magabiztosságot és tetterekészséget, hogy megalkossák.

Az *empowerment* gyakorlatát alkalmazó közösségi tervezőnek különleges lehetősége van arra, hogy egy szakmai tudáson alapuló, ugyanakkor eredeti és a közösség világába beleillő javaslatot dolgozzon ki. Ez egy egyedülálló helyzet, aminek előnyei abból származnak, hogy egyfelől a terv egy megoldás, másfelől szakmai tervezési módszer is. A tervezőt alkalmazó intézmény a szakmai elvárásoknak megfelelő terméket kap, ami ugyanakkor megfelelő a végrehajtás helye szempontjából is. A közösség pedig a szakemberekkel együtt tett erőfeszítéseinek köszönhetően igazi profi termékhez jut, és a továbbiakban nem kell függenie tőlük, vagy vakon bízniuk bennük.

A tipikus racionális tervezési folyamatban a terv bemutatása általában a tervező munkájának utolsó szakasza. A közösségi tervezésben általában, az *empowermentet* előmozdító tervezés során pedig különlegesen fontos a folyamatosság. Az alternatív terv végrehajtása a közösséghez való igazodás folyamata. A végrehajtás szakasza is a közös felismerések, mások meghallgatásának, valamint az elért, illetve a változtatást igénylő dolgok konstruktív kiértékelésének folyamata. Így tehát nagyon fontos, hogy a közösségi tervező munkája ne érjen véget ennél a szakasznál.

Érdemes hangsúlyozni a lokális terv hagyományos tervvel szemben mutatkozó előnyeit:

Először is a terv viszonylag olcsó, mivel általában véve helyi erőforrásokra és helyi tudásra támaszkodik. Az importált tervek mindig drágábbak, mert nem veszik figyelembe a rendelkezésre álló helyi tudást, az önkéntes munkát és az improvizációt.

Másodszor, a lokális probléma emberigényes. Több szemtől szembe kölcsönhatás jön létre a tervezők és a végrehajtók között. Egy külső terv ezzel szemben az emberi beavatkozást tőkével próbálja helyettesíteni, emiatt is drágább.

Harmadszor, a lokális terv által használt technológia helyi szinten érvényesül, ezért általában a helyi technológiákra épít akkor is, ha azok kevésbé fejlettek. A terv érzékeny a helyi körülményekre. A külső terveket ezzel szemben úgy alakítják ki, hogy fejlett technológiával helyettesítsék a helyi tudást és gyakorlatot, és így elvárják, hogy a hely és az emberek alkalmazkodjanak.

Negyedszer, a helyi terv irányítása rugalmas és horizontális szervezeti felépítésű, arra a tudásra épít, hogy a végrehajtás során változások történhetnek, valamint hangsúlyt helyez a külső végrehajtók és a helyi lakosok közötti kölcsönös megértés fontosságára. Egy külső terv irányítása általában bürokratikus, és ezért a tervet formai szempontból már nehéz megváltoztatni. A külső tervezésben a technokrácia dominanciája érvényesül: a tanítás fentről lefelé irányul, és szinte esély sincs a végrehajtás során a kölcsönös tanulásra.

Ötödször, a lokális terv olyan módon épül fel, hogy már önmagában képes könnyen és gyorsan kezelni a folyamat káros melléktermékeit, míg a külső terv esetében nehéz a nemkívánatos melléktermékekkel elbánni.

Hatodszor, a helyi tervet hamarabb meg lehet valósítani, míg a külső tervek esetében hosszabb előkészületekre van szükség. Emlékszem olyan helyi közösségi tervekre, ahol a végrehajtás a terv elkészülte után egy nappal már el is kezdődött. Ezzel szemben több hónapnyi előkészületre és korrekcióra volt szükség (ugyanabban a közösségben) ahhoz, hogy a végrehajtás megkezdődhessen a Városkorszerűsítési Terv keretében (a hat szempont alapját lásd Friedmann 1992).

A fogyatékossgal élő gyermekek számára felállított szolgáltatás egy ilyen alternatív projekt. Mindazonáltal fontos megemlítenünk, hogy tipikus tervnek nevezhető megoldás nem létezik a fejlődési rendellenességgel élő gyermekek helyzetének javítására. Tehát tulajdonképpen ebben a tárgykörben csak ez az egyetlen terv létezik. Az alapvető különbség a tervezés tekintetében a végrehajtásban és a terv minőségében rejlik. A hátrányos helyzetű gyermekek szülei számára nem maradt más lehetőség, mint a saját program beindítása, mivel – ha visszaemlékszünk – szervezkedésük megkezdésének oka a gyermekeik számára fontos szociális szolgáltatások hiánya volt. Amióta a tervekkel előálltak, a szolgáltatások eljutottak a rászorulókhöz. Az együttes szervezkedés és a szolgáltatások biztosítása nagyon fontos egyéni és közösségi *empowerment*et eredményezett. A legtöbbször azért szerveznek lokális programokat, mert szükség van rájuk, nem azért, mert elvi alapon támogatják ezeket.

Valójában a közösség számára a tervezés és a végrehajtás különválasztása nem létezik. Ezek az emberek folyamatosan a közösségben élnek és tevékenykednek. Így tehát kívánatos, hogy a végrehajtásra – amely a tervnek a létező körülményekhez való igazítását jelenti – hasonló szellemben kerüljön sor, mint amit a korábbiak során megszoktak.

7. szakasz: Értékelés

A tervezési folyamat által eredményezett *empowerment* értékelése az utolsó szakasz. Az értékelés során összegezzük azt a tudást és tapasztalatot, amit a folyamat során meg lehetett szerezni, levonjuk a tanulságokat, amelyeket a jövőben is fel tudunk használni. Ez egy folyamat lezárása és egyben egy új folyamat kezdete a közösség, valamint a közösségi tervező számára egyaránt; a tervező új, más szerepet kap. A stabilitás nem jellemző a közösségi folyamatokra. A közösségi tevékenység minden ciklusában az *empowerment*nek új lehetőségei vannak, de ugyanakkor veszélybe is kerülhet. Egy kiemelkedően sikeres *empowerment* szakaszt egy visszarendeződési szakasz követhet. A közösségi szervezet relatív stabilitást képes biztosítani az *empowerment* folyamatban, de nem garancia rá. Egy közösségi szervezet esetében a magas szintű stabilitás a procedúrák intézményesülését jelentheti, pedig jobb lenne, ha ez rugalmas maradhatna. A folyamatok megmerevedése jelzi, hogy az *empowerment*tel ellentétes hatások érvényesülnek.

Az értékelési szakaszban számos fontos kérdés kerül összegzésre. Az első – és néha az egyetlen – kérdés, hogy mennyire volt hatásos, illetve milyen mértékben volt hatékony a tervezés és a program. Mivel ez

a könyv az *empowerment* folyamatokra összpontosít, így ezt itt nem tárgyaljuk (ha valakit érdekel a szociális programok eredményének értékelése, kiváló könyveket találhat a témában, pl. Rossi és Freeman 1989). A második kérdés, hogy a program – ami a tervezés eredményeképpen jött létre – milyen szintű *empowermentet* ért el a megvalósítása során. A harmadik kérdés pedig, hogy a programban közreműködő tervező munkája mennyiben tette lehetővé, illetve ösztönözte az *empowermentet*. A következőkben az utóbbi kettőt fejtem ki.

A program által elért empowerment szintjének értékelése

Itt a megoldást, magát a programot értékeljük abból a szempontból, hogy milyen mértékben valósult meg benne az *empowerment*. Megpróbáljuk megbecsülni, hogy a program milyen mértékben tette lehetővé, hogy a résztvevők jobban irányíthassák életüket és környezetüket – a valóságban, és érzésük szerint. Az értékelés főbb kérdései a következők:

A) A program valóban azokat a rétegeket segíti, akik számára azt kidolgozták? Ha igen, akkor milyen szolgáltatásokat hozott létre? Esetenként az derül ki, hogy a szolgáltatásokat nem azok kapják, akiknek erre a leginkább szükségük lenne, hanem mások. Ha tényleg ez a helyzet, azaz a program más rétegeket támogat, akkor ezt fontos felismerni és az okait feltárni.

Ismert szervezeti jelenség, hogy a humán szolgáltatások sokszor preferálnak bizonyos ügyfeleket másokkal szemben, illetve olyanokat, akik tisztázatlan kritériumok alapján kapják meg a szolgáltatásokat (Hasenfeld 1984). Példaként nézzünk egy házassági tanácsadó szolgáltatást! Az intézményt tehát egy konkrét, problémás terület ellátására hozták létre, és helyi pénzekből finanszírozzák, de nem az adott területen működik, hanem a város közepén. A távoli helyszínt eredetileg arra találták ki, hogy biztosíthassa a diszkréciót a szolgáltatást igénybe vevők számára, és megvédje őket az esetleges stigmatizálástól. Aztán egy idő után az értékelés során kiderülhet, hogy a szolgáltatást a város minden részéről igénybe veszik a házaspárok, közöttük igen sok jó anyagi helyzetű ember is. Mindeközben a szomszédság lakói számára szinte semmi haszna nincs a szolgáltatásból.

B) Előmozdította a program a közösség részvételét a környezetet érintő kérdésekben? Kik vettek részt benne? (A cél tudniillik az, hogy olyan csoportokat vonjunk be, akik korábban kimaradtak.) Milyen szintű a részvétel? Mekkora az önkéntes résztvevők száma a program fizetett dolgozóihoz viszonyítva? Valójában milyen szerepeket töltenek be az új résztvevők? A különböző résztvevők meglátása szerint milyen mértékben értékesek társadalmilag ezek a szerepek?

E kérdések felvetésének az a célja, hogy megértsük, a program beéri-e kevés számú résztvevővel, vagy a szervezeti struktúrának és működésének megfelelően változatos lehetőségeket kínál az önként jelentkezők számára. Fontos tudni, hogy milyen szerep jut a résztvevőknek, hiszen – ahogy említettük – a törekvésünk az, hogy a lehető legtöbb ember társadalmilag értékes munkát végezhesen. Vannak olyan programok, amelyek fontossági sorrendet állítanak, és a fizetett munkaerőt értékesnek ítélik, az ingyen dolgozó önkénteseket pedig értéktelennek tartják. Ha a program fenntartó szerepet szán ezeknek az embereknek, hasonlóakat, mint amiket a magánéletükben is betöltenek (itt főleg a szerelésre, takarításra,

főzésre gondolok, amelyekkel még ha jár is felelősség, új készségek elsajátítását nem eredményezi), egy jó lehetőséget elszalasztunk.

- C) Milyen befolyást gyakorol a program a környékre? Képesek a lakosok a fizikai környezetüket jobban alakítani a program bevezetése óta? Mi változott meg az egyes csoportok életében a program következtében? Lehet-e azt mondani, hogy a program környezetében közösség alakult ki? Milyen közösség ez, és kinek a közössége? (Lásd még az E) pontot.)
- D) Milyen mértékben segített a program a közösség kialakításában? Ez a kérdés azt vizsgálja, hogy *mi marad még* a szervezési szinten a tervezés után. Kialakult-e olyan csoport, ahol egyenlők az emberek? Van-e olyan aktivistacsoport, amelyik elkötelezett a program folytatása mellett? Vannak-e olyan emberek, akik a tervben közreműködtek, és a nemrég szerzett tapasztalataiknak köszönhetően most újabb projekteket kezdeményeznek, vagy segítik részvételükkel? A tervezés után létrejött-e valamilyen ernyőszervezet? Ha igen, akkor az milyen? Mennyire zárt és hierarchikus, illetve nyílt és igazságos?
- E) Hozzájárult-e a program a közösség létrejöttéhez? A többi eredményen felül a helyi programnak a közösségérzet kialakulásához is hozzá kell járulnia, ha az *empowerment* folyamata működik benne. Többek közt a következő kérdésekkel lehet ezt kideríteni: A projekt körül létrejött-e egy olyan új szervezet, amelynek tagjai korábban nem vettek részt aktívan a közösség életében? Milyen mértékben járul hozzá a projekt a társadalmi ellenőrzéshez, ahhoz, hogy a közösség képes legyen megbirkózni saját problémáival (Holahan és Wandersman 1987)? Létrehozott-e a projekt olyan szolgáltatást, amelyre szükség van a közösségben? Ugyanakkor fel kell ismernünk, hogy a közösség számára jobb, ha bizonyos szolgáltatások (pl. egy kábítószerezések rehabilitációjával foglalkozó központ) nem túl széles kör számára érhetők el, tehát az előző kérdésre nem mindig az „igen” válasz a legelőnyösebb. Mivel járult hozzá a program a szociális hálózathoz? Milyen mértékben biztosít lehetőségeket új ismeretségekre és új kapcsolatokra a közösségen belül? Milyen mértékben biztosít lehetőséget a közösségen kívüli intézményekkel való, újszerű kapcsolatok létrehozására?
- F) Az új és meglepőnek tűnő szociális hálózatok létrejötte azt jelzi, hogy a program hozzájárult a társadalmi integrációhoz a közösségben és annak környékén. Ezért fontos megkérdeznünk: Milyen mértékben mozditja elő és teszi lehetővé a program a közösség integrációját a társadalmi, szervezeti és politikai környezetbe anélkül, hogy elveszítené hitelességét?
- G) Milyen mértékben mozditja elő a program az újfajta vezetés létrejöttét? Kik lettek vezetők? Mennyien? Milyen területen? A vezetés újjáélesztésének kérdései közvetlen viszonyban vannak a hatalom kérdéseivel. Az *empowerment* olyan folyamat, amely kialakítja a vezetést a közösség köreiben, és a terv sikerét az egyéni *empowerment* szintjén az is jelezheti, hogy új vezetők emelkednek ki.
- H) Milyen mértékben járult hozzá a program ahhoz, hogy a felhasználóiról és a közösségről kedvezőbb kép alakuljon ki a körülöttük élő emberekben? Erre megkapjuk a választ, ha megnézzük, mennyire változtak a szolgáltatásokat igénybe vevő emberekkel kapcsolatos előítéletek, vagy mennyire stigmatizáltak a továbbiakban is. A program „inputjait” különbözőféleképpen lehet megbecsülni ebben az összefüggésben:

1. Milyen mértékben kapott nyilvánosságot a program a közösségen belül, a városban vagy olyanok körében, akiknek ez érdeke lett volna?
2. Milyen publicitást kapott a program a közösségen kívül, és milyen jellegű volt ez a publicitás? Elismerést hozott a közösség számára, a közösséghez való csatlakozást segítette elő, vagy csak a stigmatizálást és az elszigeteltséget növelte?
3. Kifejezte-e valaki az elégedettségét a programmal kapcsolatban, ha igen, ki? Kritizálta-e valaki a programot? Ha igen, ki? Vizsgálni lehet a médiában a programmal és a közösséggel kapcsolatos állításokat, a program végrehajtása előtt és után; valamint tartalma és forrásai alapján is lehet vizsgálni az elégedettséget és a kritikát.
4. A program által elért *empowerment* mértékének megbecsüléséhez ismernünk kell a célcsoport tagjainak véleményét, a program szomszédságában lakóké (tudniillik fontos, hogy a program hozzájáruljon a szomszédos környék sikeréhez is, esztétikusabb környezetet teremtsen, csökkentse a zajt és a szennyezettséget), továbbá a programért felelős személyekét, szakembereket és politikusokét.
5. Használhatjuk a várostervezők értékelési módszereit, próbálkozhatunk költség-haszon becsléssel, valamint több csoport nézőpontját figyelembe véve is megkísérélhetjük értékelni a program sikerét (pl. Hill 1968; Lichfield 1975).

Nehéz azt feltételezni, hogy egyetlen program jelentősen befolyásolhatja a társadalmi megítélést, a stigmatizálást vagy az előítéleteket. Mindazonáltal minden társadalmi program nagy erőfeszítéseket tesz ezen a területen, és fontos értékelni az eredményeket mind a jó döntések kumulatív hatásai tekintetében, mind abból a szempontból, hogy az adott program milyen hatással lehet a jövőbeli programokra a környéken. Mindezekből kifolyólag fontos a program értékelése abból a szempontból is, hogy milyen mértékben sikerült megváltoztatnia a közösségről alkotott képet.

A tervezési folyamat eredményeképpen létrejött közösségi empowerment értékelése

Ebben a részben azzal foglalkozom, hogy a közösségi tervező munkája milyen mértékben járult hozzá az egyéni és közösségi *empowerment* kibontakozásához.

A közösségi *empowerment* előmozdításával kapcsolatosan a következő kérdések merülhetnek fel: Milyen mértékben fejlesztette a közösségi tervező a párbeszédet és a gyakorlatot beavatkozása időtartama alatt? Milyen mértékben tette lehetővé az együttműködést és a részvétel biztosításához szükséges eszközök elérhetőségét? Hogyan értelmezte a különböző szerepeit, és milyen mértékben használta fel azokat a közösségi *empowerment* folyamat javára? Milyen mértékben segítette már a tervezési szakaszban a közösségi szervezet kialakítását?

Milyen mértékben segített a megfelelő közösségi stratégia kialakításában? Milyen mértékben használták fel a helyi tudást a tervezési folyamatban? Segítettek-e a tervezők egy átgondolt értékelési folyamat kialakításában?

Az egyéni empowerment mértékének értékelése a tervezési folyamatban

Fontos, hogy a tervező számos kérdést tegyen fel magának azzal kapcsolatban, hogy beavatkozása mennyiben segítette elő az egyéni *empowerment* folyamatát.

1. Milyen mértékben segítette elő a tervezés, hogy a helyi résztvevők többet tudjanak környezetükről, és több felelősséget vállaljanak környezetükkel kapcsolatban? Ezt milyen eszközökkel érték el? Mik lettek az eredmények?
2. Mennyire sikerült a tervezési környezetben lévő emberek negatív érzelmeivel (mint a düh és a megvetés) megbirkóznia a tervezőnek, illetve milyen mértékben sikerült ezt becsatornázni és felhasználni a kritikus tudatosság kialakításához, valamint ahhoz, hogy a többieket is arra ösztönözzék, hogy álljanak ki önmagukért? Ehhez operacionizálni kell a kritikus tudatosság, valamint a lelkesítéshez felhasznált pozitív energiák fogalmát, ami már önmagában is értékes kutatás.
3. Sikerült-e a tervezőknek a tervezésben részt vevő csoportok közötti kölcsönös segítségnyújtást előmozdítani?
4. Minden lehetőséget felhasználtak-e arra, hogy társadalmilag értékes munkát végezessen mindenki a tervezés során és a beavatkozási folyamatban?
5. Meghatározták-e a tanár és a vezető munkakörét? Ennek következtében a tervezési folyamat tanulási folyamat is volt-e egyben, illetve elősegítette-e a szociális készségek fejlődését?
6. Segített-e a tervezési folyamat az embereknek a helyzetükre vonatkozó kritikus tudatosság kialakításában, és maga a tervező jutott-e új következtetésekre a munkájával, életével, saját társadalmi helyzetével kapcsolatban?
7. Elegendő figyelmet fordítottak-e a tervezők a folyamatban részt vevők önbecsülésére? Tudták-e javítani a velük együtt dolgozók önértékelését?
8. Végül pedig az eredmények ismeretében mit gondolnak, elég időt és erőt fordítottak-e az *empowerment* folyamat előmozdítására?

Ez a három szempont – a terv révén elért *empowerment* mértéke, a szakmai tervezés nyomán kibontakozó közösségi *empowerment*, valamint a közösségi tervező által támogatott egyéni *empowerment* – együttesen mutatja a folyamat lehetséges eredményeit: a közösségi tervezés nyomán kialakuló egyéni, közösségi és szakmai *empowerment* folyamatot.

Összefoglalás

A bevezetőben azt írtam, hogy az *empowerment* új koncepció; a könyv végén azt tekintetem át, hogyan alkalmazható ez a gyakorlatban. A közösségi tervezést újraértelmeztem az *empowerment* kontextuális elméletének megfelelően, erről szól az első rész. A közösségi tervezés módszereit hozzáigazítottam az egyéni és közösségi *empowerment* folyamataiban szokásosan alkalmazott tervezési folyamatokhoz. Kifejtettem, hogy milyen készségekre van szüksége annak a szakembernek, aki mind a tervezés, mind az *empowerment* folyamatában rész szeretne venni. Bemutattam egy olyan praxiselméletet, amelynek alapja az *empowerment*, kritikai szemléletű, és folytonosan újraértékeli a helyzetet.

Azokkal a teoretikus megközelítésekkel szemben, amelyek *pusztán* az elméletre összpontosítanak, és a gyakorlati kérdésekkel való bíbelődést, a javaslatok és következtetések megfogalmazását pedig másra hagyják, ez a könyv egységbe foglalja az *empowerment* alapelveit és az erre épülő szakmai gyakorlatot. A cselekvés és a reflexió összefüggései a könyv szerkezetében is megjelennek.

A terepen tapasztaltak, az, hogy kevés az *empowerment* szellemében működő gyakorlat, szinte önmagától értetődően ahhoz a következtetéshez vezet, hogy ha a kiszolgáltatottságot (*powerlessness*) a maga teljességében akarjuk megközelíteni, akkor olyan szociálpolitikára van szükségünk, amely az *empowerment* filozófiájára alapozva ennek megfelelő tervek és gyakorlatok kialakítását támogatja.

Ez a megközelítés a politikusoktól és a szociális szervezetek vezetőitől alapvető változást követel, mivel a szociális szervezetek nincsenek tisztában azzal, hogy mindennapi gyakorlatuknak milyen káros mellékhatásai vannak, amelyek fokozzák és fenntartják a szolgáltatásokat igénybe vevők kiszolgáltatottságát.

A *széles körben elterjedt felfogással* szemben úgy gondolom, hogy a kiszolgáltatottsággal együtt járó tehetetlenség nem valamiféle megállapodás eredménye. A sérüléseket elszenvedett emberek kétségbeesésük miatt hallgatnak, rezignáltan szemlélik reménytelennek látszó helyzetüket. A demokratikus társadalom, amelyben kölcsönös emberi szolidaritáson alapuló társadalmi szerződés működik, nem fogadhatja el, hogy a népesség egy része ilyen kiszolgáltatottságban él. Ezért a gyakorlatban a szociális szervezet partneri kapcsolatot alakít ki azokkal, akiknek az életébe beleavatkozik. Ez a partnerség azonban nem jelent harmonikus, idilli kapcsolatot. A valóságban meglehetősen viharos természetű, ami azzal kezdődik, hogy keresik a kölcsönös megértést és a közös nyelvet, és folyamatos dialógust alakítanak ki. A következő szakaszban kitartóan keresik azokat a megoldásokat, amelyek tiszteletben tartják a szolgáltatásokat igénybe vevőket, és megfelelnek az ő igényeiknek. A partneri kapcsolat kialakítása azért fontos, hogy egy olyan társadalom jöjjön létre, amelyben működik a közösségi érzés, és arra ösztönzi az embereket, hogy erőteljesebben vegyenek részt saját életük irányításában, valamint környezetük alakításában.

A könyvben kiemelten foglalkoztam néhány olyan módszerrel, amelyek elősegítik az *empowerment* folyamatát. Összefoglalásképpen fontos hangsúlyozni, hogy ezeknek a módszereknek van egy közös sajátossága: az *empowerment* érdekében alkalmazott eljárások nem a könnyű megoldást keresik. Az emberi nyomorúság forrását nem az áldozatokban találjuk meg. Amennyiben az adott probléma nagyobb népességcsoportot érint, meg kell értenünk a helyzet szélesebb, társadalmi összetevőit. Nem elégedhetünk meg azzal, hogy

a kontextusból kiragadott diagnosztikus címkékkel látjuk el azokat, akik segítségért fordulnak hozzánk, és nem okolhatjuk őket a helyzetükért.

A könyvemmel arra szeretném ösztönözni a szakembereket, hogy ne a *terápiás beavatkozások* objektív professzionalizmusával forduljanak azokhoz az emberekhez, akik *sokféle problémával* küszködnek, hanem aktív együttműködést alakítsanak ki velük, ami lehetővé teszi, hogy határozottabban irányíthassák saját életüket és környezetüket. A cél az, hogy megtanuljuk: miként lehet javítani a helyzetet, és jobb életminőséget elérni a tervezett környezetben.

A könyvben szintén részletekbe menően tárgyaltam a hatalom határait is. Céлом az volt, hogy a reményt közvetítsem azoknak, akik nem hisznek abban, hogy képesek változtatni az életükön, és befolyásolni tudják környezetüket. Határozottan figyelmeztetem az olvasót arra, milyen veszélyekkel jár, ha *a hatalomtól megmámosodik* valaki. Mindannyian gyengék és mulandók vagyunk. Bárki, aki erőfölényével, szerepével visszaélve avatkozik be mások életébe, szembetalálja magát ennek elkerülhetetlen, káros mellékhatásaival.

Ennek az alternatívája, ha megértjük, hogy akkor érezhetjük otthon magunkat a világban, ha kreatívan teszünk érte. Ha erőfeszítéseket teszünk egy közösség kialakításáért, részt veszünk a társadalmi változás folyamatában, részt veszünk a sorsunkat alakító döntések meghozatalában, akkor mindez azzal az érzéssel tölt el bennünket, hogy ez a mi világunk, és felelősek vagyunk sorsának alakulásáért. E folyamat során felfedezhetjük, hogy ha élünk azzal a jogunkkal, hogy aktív állampolgárként és egyenlő félként valósítsuk meg önmagunkat, ez egyben egy fantasztikus lehetőség is, ami gyógyítja a megsebzett lelket, önbecsülést ad; tudást, képességeket és hatalmat szerzünk általa. Az önbecsülés, az újonnan szerzett tudás és képességek együttes hatására gazdagodik az egyes ember, közösség alakul ki, erősödik a társadalom, és fontos új forrásokhoz jut a világ: emberi kezdeményezéshez, felelősségvállaláshoz és a mások iránti gondoskodáshoz.

HIVATKOZÁSOK

- Ackelsberg, M. (1988): Communities, resistance and Women's Activism: some implications for a democratic polity. In A. Bookman and S. Morgen (eds.): *Women and the Politics of Empowerment*. Philadelphia, Temple University Press, 297–313.
- Adams, R. (1990): *Self-Help, Social Work and Empowerment*. London, MacMillan Education Ltd.
- Alexander, E. R. (1979): Planning Theory. In A. Catanese and J. C. Snyder (eds.): *Introduction to urban planning*. New York, McGraw Hill, 106–119.
- Alexander, E. R. (1984): After Rationality What? *Journal of the American Planning Association*, 50 (1), 62–67.
- Alinsky, S. (1972): *Rules for Radicals*. New York, Vintage Books.
- Alterman, R. and Churchman, A. (1991): *Hatochnit Leshikum Shechunot. Hanisui Hagadol Velekachav*. [Urban renewal project. The Big Experiment and Its Lessons] Haifa, Eked, The Shmuel Ne'eman Institute. (Hebrew)
- Alterman, R. and MacRae, D. (1983): Planning and Policy Analysis: Converging or Diverging Trends? *Journal of the American Planning Association*, 49, 200–213.
- Altman, I. and Rogoff, B. (1987): Worldviews in Psychology: Trait, Interactional, Organismic and Transactional Perspectives. In D. Stokols and I. Altman (eds.): *Handbook of Environmental Psychology*. New York, John Wiley and Sons, 7–40.
- Anderson, J. and Larsen, J. E. (1998): Gender, Poverty and Empowerment. *Critical Social Policy*, 18 (2), 241–258.
- Antonovsky, A. (1979): *Health, Stress and Coping*. San Francisco, Jossey-Bass Pub.
- Arnstein, S. (1969): A Ladder of Citizen Participation. *Journal of the American Institute of Planners*, 4, 216–224.
- Association of Specialists in Group Work (1990): *Empowering people through group work, A National Invitational Conference*. St. Petersburg Beach, FL, Jan. 25–28.
- Atzmon, Y. (1988): Hishtatfut Toshavim Beshechunat Shikum Yerushalmit: Hizdamnut Lehashpaa O Mareet Ayin. [Participation of Residents in an Urban Renewal Neighborhood in Jerusalem: An Opportunity for Influence or Appearance]. *Megamot*, 31 (3–4), 363–383. (Hebrew)
- Austin, M. J. (1981): *Supervisory Management for the Human Services*. Englewood Cliffs, NJ, Prentice-Hall Inc., 287–288.
- Bachrach, P. and Baratz, M. S. (1962): Two Faces of Power. *American Political Science Review*, 56, 947–952.

- Bachrach, P. and Baratz, M. S. (1963): Decisions and Nondecisions: An Analytical Framework. *American Political Science Review*, 57, 641–651.
- Bandura, A. (1989): Human Agency in Social Cognitive Theory. *American Psychologist*, 44, Sep., 1175–1184.
- Bandura, A. (1997): *Self-efficacy: The Exercise of Control*. New York, W. H. Freeman and Co.
- Bandura, A. (1990): Some Reflections on Reflections. *Psychological Inquiry*, 1 (1), 101–105.
- Barber, J. G. (1986): The Promise and Pitfalls of Learned Helplessness Theory for Social Work Practice. *British Journal of Social Work*, 16, 557–570.
- Bateson, G. (1979): *Mind and Nature: A Necessary Unity*. Toronto, Bantam Books.
- Baum, H. S. (1980): Sensitizing Planners to Organization. In P. Clavel, J. Forester and W. W. Goldsmith (eds.): *Urban and Regional Planning in an Age of Austerity*. New York, Pergamon Press, 279–307.
- Baum, H. S. (1986): Politics and Planners' Practice. In B. Checkoway (ed.): *Strategic Perspective on Planning Practice*. Toronto, MA, Lexington Books, 25–42.
- Beauregard, R. A. (1991): Without a Net: Modernist Planning and the Postmodern Abyss. *Journal of Planning Education and Research*, 10 (3), 189–193.
- Benveniste, G. (1972): *The Politics of Expertise*. Berkeley, University of California Press.
- Benveniste, G. (1989): *Mastering the Politics of Planning: Crafting Credible Plans and Policies That Make a Difference*. San Francisco, Jossey-Bass.
- Beresford, P. and Croft, S. (1993): *Citizen Involvement: A Practical Guide for Change*. London, Macmillan.
- Berger, P. L. and Luckmann, T. (1967): *The Social Construction of Reality*. Garden City, Doubleday.
- Berger, P. L. and Neuhaus, R. J. (1977): *To Empower People, the Role of Mediating Structures in Public Policy*. Washington, DC, American Enterprise Institute for Public Policy Research.
- Berger, P. L. and Richard J. N. (1977): *To Empower People: The Role of Mediating Structures in Public Policy*. Washington, DC, American Enterprise Institute for Public Policy Research.
- Bernard, J. (1973): *The Sociology of Community*. Glenview, IL, Scott, Foresman and Company.
- Bhavnani, K. K. (1990): What's Power Got to do with It? Empowerment and Social Research. In I. Parker and J. Shotter (eds.): *Deconstructing Social Psychology*. London, Routledge, 141–152.
- Biegel, D. E. (1984): Help Seeking and Receiving in Urban Ethnic Neighborhoods: Strategies for Empowerment. *Prevention in the Human Services*, 3, 119–143.
- Bookman, A. and Morgen, S. (1988): „Carry it on”: Continuing the Discussion and the Struggle. In A. Bookman and S. Morgen (eds.): *Women and the Politics of Empowerment*. Philadelphia, Temple University Press, 314–321.
- Borkman, T. J. (1984): Mutual Self-help Strengthening the Selectively Unsupportive Networks of Their Members. In A. Gartner and F. Reissman (eds.): *The Self-help Revolution*. New York, Human Science Press Inc., 109–248.
- Borkman, T. J. (1990): Experiential, Professional and Lay Frames of Reference. In T. J. Powell (ed.): *Working with Self-help*. Silver Spring, MD, NASW Press, 3–30.

- Boyte, A. C. (1984): *Community is Possible*. New York, Harper and Row.
- Boyte, A. C., Booth, H. and Max, S. (1986): *Citizen Action and the New American Populism*. Philadelphia, Temple University Press.
- Bradbury, K. L., Downs, A. and Small, K. A. (1982): *Urban Decline and the Future of American Cities*. Washington DC, The Brookings Institute.
- Breton, M. (1994): On the Meaning of Empowerment and Empowerment Oriented Social Work Practice. *Social Work With Groups*, 17 (3), 23–37.
- Briscoe, C. (1976): Community Work in a Social Service Department. *Social Work Today*, 8, Apr., 171–175.
- Brower, S. and Taylor, R. B. (1998): Neighborhoods and the Extent of Community. Intensive session at the 15 IAPS Conference, Eindhoven, The Netherlands, 14–18 July 1998.
- Brown, D. L. (1986): Participatory Research and Community Planning. In B. Checkoway (ed.): *Strategic Perspectives on Planning Practice*. MA, Lexington Books, 123–151.
- Burke, E. (1979): *A Participatory Approach to Urban Planning*. New York, Human Science Press.
- Butcher, H. (1984): Conceptualizing Community Social Work, a Response to Alan York. *British Journal of Social Work*, 14, 625–633.
- CAHC (1993): *Chicago: City on the Make? The Case for Balanced Growth*. Chicago, Chicago Affordable Housing Coalition.
- Camus, A. (1942): *Le Mythe de Sisyphe*. Paris, Gallimard.
- Cartwright, T. J. (1973): Problems, Solutions and Strategies: A Contribution to the Theory and Practice of Planning. *Journal of the American Institute of Planners*, 39, May, 179–187.
- Chambers, R. (1983): *Rural Development: Putting the Last First*. New York, John Wiley and Sons.
- Chavis, D. M., Stucky, P. E. and Wandersman, A. (1983): Returning Basic Research to the Community. *American Psychologist*, 38, Apr., 424–434.
- Chavis, D. M. (1984): Empowering the Neighborhood Through the Development of Community: The Community Development Process. Paper presented at *The American Psychological Association*: Toronto, Canada, August.
- Checkoway, B. (1984): Two Types of Planning in Neighborhoods. *Journal of Planning Education and Research*, 3 (1), 102–109.
- Checkoway, B. (1986a): Political Strategy for Social Planning. In B. Checkoway (ed.): *Strategic Perspectives on Planning Practice*. Toronto, MA, Lexington Books, 195–214.
- Checkoway, B. (1986): Building Citizen Support for Planning at the Community Level. *Journal of Sociology and Social Welfare*, xiii, Sep., 563–583.
- Chesler, M. A. and Chesney, B. K. (1995): *Cancer and Self-help: Bridging the Troubled Waters of Childhood Illness*. Madison, WI, The University of Wisconsin Press.
- Churchman, A. (1979): Public Participation as a Means of Dealing with Conflicting Views: A Case Study in Israel. Paper presented at the 4th *International Architectural Psychology Conference*, Louvain-La-Neuve.
- Churchman, A. (1985): *Shituf Ve'Hishtatfut Hatoshavim Beproyekt Shikum Hashchunot*. [Involvement and

- Participation of Citizens in the Project of Urban Renewal.] Haifa, The Technion, The Shmuel Ne'eman Institute. (Hebrew)
- Churchman, A. (1987): Can Resident Participation in Neighborhood Rehabilitation Programs Succeed: Israel's Project Renewal Through a Comparative Perspective. In I. Altman and A. Wandersman (eds.): *Neighborhood and community environment*. New York, Plenum, 113–162.
- Churchman, A. (1990a): Resident Participation Issues Through the Prism of Israel's Project Renewal. In N. Carmon (ed.): *Neighborhood Policy and Programmes. Past and Present*. England, Macmillan, 164–178.
- Churchman, A. (1990b): Women and Urban quality of Life. Paper presented at *International Association of Applied Psychology*, 21st Congress, Kyoto, Japan.
- Churchman, A. and Ginsberg, Y. (1984): The Use of Behavioral Science Research in Physical Planning. Some Inherent Limitations. *Journal of Architectural and Planning Research*, 1 (1), 57–66.
- Churchman, A. and Ginsberg, Y. (1991): Dimensions of Social Housing policy: An Introduction. *Journal of Architectural and Planning Research*, 8 (4), 271–275.
- Cicourel, A. (1981): Notes on the Integration of Micro and Macro Levels of Analysis. In K. Knorr-Cetina and A. Cicourel (eds.): *Advances in Social Theory and Methodology*. New York, Methuen, 51–79.
- Clark, K.B. (1988): A Community Action Program. In G. W. Albee, J. M. Jaffe and L. A. Dusenbergl (eds.): *Prevention, Powerlessness and Politics. Readings on Social Change*. Newbury Park, Sage Publications, 461–470.
- Clegg, S.R. (1989): *Frameworks of Power*. London, Sage Publications.
- Cohen, M. B. (1994): Who Wants to Chair the Meeting? Group Development and Leadership Patterns in a Community Action Group of Homeless People. *Social Work With Groups*, 17 (1/2), 71–87.
- Condeluci, A. (1995): *Interdependence: The Route to Community*. 2nd edn. WinterPark, FL, G. R. Press.
- Couto, R. A. (1989): Catastrophe and Community Empowerment: The Group Formulations of Aberfan's Survivors. *Journal of Community Psychology*, 17, July, 236–248.
- Cowen, E. L. (1991): In Pursuit of Wellness. *American Psychologist*, 46 (4), 404–408.
- Cox, E. O. (1988): Empowerment of the Low Income Elderly Through Group Work. *Social Work With Groups*, 11 (4), 111–125.
- Cox, E. O. and Parsons, R. J. (1994): *Empowerment-oriented Social Work Practice with the Elderly*. New York, Longman.
- Crowfoot, J., Chesler, M. A. and Boulet, J. (1983): Organizing for Social Justice. In E. Seidman (ed.): *Handbook of Social Intervention*. London, Sage, 237–267.
- Dahl, R. A. (1961): *Who Governs? Democracy and Power in an American City*. New Haven, Yale University Press.
- Davidoff, P. (1973): Advocacy and Pluralism in Planning. In A. Faludi (ed.): *A Reader in Planning Theory*. Oxford, Pergamon Press, 277–296.
- Davis, J. E. (1991): *Contested Ground: Collective Action and the Urban Neighborhood*. Ithaca, Cornell University Press.

- Davis, K. (1988): *Power Under the Microscope*. Dordrecht/Holand, Foris Publications.
- Deegan, P. E. (1995): Empowerment. Keynote address presented at the *First International Conference on Social Work in Health and Mental Health Care*. Jerusalem, Hebrew University, January, 24.
- Deegan, P. E. (1998). Recovery: The lived experience of rehabilitation. *Psychosocial Rehabilitation Journal*, 11, 11–19.
- Delgado, G. (1986): *Organizing the Movement: The Roots and Growth of ACORN*. Philadelphia, Temple University Press.
- Delois, K. A. (1998): Empowerment Practice with Lesbians and Gays. In L. M. Gutiérrez, R. J. Parsons and E. O. Cox (eds.): *Empowerment in Social Work Practice: A Sourcebook*. Pacific Grove, Brooks/Cole, 65–71.
- Dodd, P. and Gutiérrez, L. (1990): Preparing Students for the Future: A Power Perspective on Community Practice. *Administration in Social Work*, 14 (2), 63–78.
- Dolnick, E. (1993): Deafness as Culture. *The Atlantic Monthly*, 272 (3), 37–53.
- Dreyfus, H. L. and Rabinow, P. (1982): *Michel Foucault: Beyond Structuration and Hermeneutics*. New York, Harvester Wheatsheaf.
- Drucker, P. F. (1994): The Age of Social Transformation. *The Atlantic Monthly*, 274 (5), 53–80.
- Drucker, P. F. (1995): *Managing in a Time of Great Change*. New York, Truman Talley Books/Dutton.
- Eco, U. (1986): Language, Power, Force. *Travels in Hyperreality*. Picador, Pan Books, 239–255.
- Ehrenreich, B. (1992): Double Talk About „Class”. *Time*, March 2, 64.
- Elmore, R. F. (1983): Social Policy Making as Strategic Intervention. In E. Seidman (ed.): *Handbook of Social Intervention*. London, Sage Pub, 212–236.
- Eribon, D. (1991): *Michel Foucault*. Cambridge, Harvard University Press.
- Erikson, E. (1993): *Childhood and society*. 2nd edn. New York, W. W. Norton and Co.
- Erikson, K. (1994): *A New Species of Trouble: the Human Experience of Modern Disasters*. New York, W. W. Norton and Co.
- Etzioni, A. (1992): The Evils of Self-Determination. *Foreign Policy*, 89 (Winter), 21–35
- Etzioni, A. (1993): *The Spirit of Community: Rights, Responsibilities and the Communitarian Agenda*. New York, Crown.
- Fahle, B. and Schwartz, S. (1978): *Environmental Social Sciences: A New Paradigm?* CUNY Graduate School, Environmental Psychology Program.
- Faludi, A. (1973): What is Planning Theory? In A. Faludi (ed.): *A Reader in Planning Theory*. Oxford, Pergamon Press, 1–10.
- Faludi, A. (1987): *A Decision-centered View of Environmental Planning*. Oxford, Pergamon Press.
- Faludi, A. (1990): The global planner: Commentary on John Friedmann's „Planning in the Public Domain”. *Planning Theory Newsletter*, 3, 5–11.
- Fawcett, S. B., Seekins, T., Whang, P. L., Muiu, C. and Suarez de Balcazar, Y. (1984): Creating and Using Social Technologies for Community Empowerment. *Prevention in the Human Services*, 3, 145–171.
- Feldman, R. M. and Stall, S. (1994): The Politics of Space Appropriation: A Case study of Women's Struggles

- for Homeplace in Chicago Public Housing. In I. Altman and A. Churchman (eds.): *Women and the Environment*. New York, Plenum Press.
- Fisk, D. B. (1993): *Chapel Adventures: Empowerment Through Place*. Chicago: Paper prepared for discussion at Edra Conference.
- Florin, P. (1989): *Nurturing the Grassroots: Neighborhood Volunteer Organizations and American Cities*. New York, Citizens Committee for New York City Inc.
- Flyvbjerg, B. (1992): Aristotle, Foucault and Progressive Phronesis. *Planning Theory*, 7–8, 65–83.
- Forester, J. (1980): Critical Theory and Planning Practice. In P. Clavel, J. Forester, W. W. Goldsmith (eds.): *Urban and Regional Planning in an Age of Austerity*. New York, Pergamon Press, 326–336.
- Forester, J. (1989): *Planning in the Face of Power*. Berkeley, University of California Press.
- Forester, J. (1990): Reply to My Critics. *Planning Theory Newsletter*, 2, 43–60.
- Foucault, M. (1979): *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. New York, Vintage.
- Foucault, M. (1980): *Power/knowledge. Selected Interviews and Other Writings, 1972–1977*. Colin Gordon, ed. New York, Pantheon Books.
- Foucault, M. (1996): *Foucault Live (Interviews, 1961–1984)*. Sylvere Lotringer, ed. 2nd edn. New York, Semiotext(e).
- Foucault, M. (1986): Of Other Spaces. *Diacritics*, Spring, 23–27.
- Freire, P. (1970): *Cultural Action for Freedom*. Cambridge, Harvard Educational Review and Center for the Study of Development and Social Change.
- Freire, P. (1985): *The Politics of Education*. South Hadley, MA, Bergin and Garvey Pub.
- Freire, P. and Macedo, D. (1987): *Literacy: Reading the Word and the World*. London, Routledge and Kegan Paul.
- Friedan, B. (1963): *The Feminine Mystique*. England, Penguin Books.
- Friedmann, J. (1973): *Retracking America: A Theory of Transactive Planning*. New York, Anchor Books.
- Friedmann, J. (1987): *Planning in the Public Domain. From Knowledge to Action*. Princeton, NJ, Princeton University Press.
- Friedmann, J. (1989): The Dialectic of Reason. *International Journal of Urban and Regional Research*, 13 (2), 217–236.
- Friedmann, J. (1990): Reply to Commentary on John Friedmann's „Planning in the Public Domain”. *Planning Theory Newsletter*, 3, Spring, 42–46.
- Friedmann, J. (1992): *Empowerment: The Politics of Alternative Development*. Cambridge, Blackwell.
- Galbraith, J. K. (1992): *The Culture of Contentment*. Boston, Houghton Mifflin Co.
- Gallant, R. W., Cohen, C., Wolff, T. (1985): Change of Older Persons' Image: Impact on Public Policy Result from Highland Valley Empowerment Plan. *Perspective on Aging*, 14, Sep.–Oct., 9–13.
- Galper, J. (1979): Organizing and Planning. In F. M. Cox, J. L. Erlich, J. Rothman and J. E. Tropman (eds.): *Strategies of Community Organization*. 3rd edn. Itasca, IL, Peacock Publishers, 483–489.

- Gane, M. (ed.): (1986): *Towards a Critique of Foucault*. London and New York, Routledge and Kegan Paul, 149–179.
- Gans, H. (1982): *The Urban Villagers*. New York, The Free Press.
- Gaventa, Y. (1980): *Power and Powerlessness: Quiescence and Rebellion in an Appalachian Valley*. Urbana, University of Illinois Press.
- Germain, C. B. (1979): *Social Work Practice: People and Environments*. New York, Columbia University Press.
- Germain, C. B. and Gitterman, A. (1980): *The Life Model of Social Work Practice*. New York, Columbia University Press.
- Giddens, A. (1982): *Profiles and Critiques in Social Theory*. Berkeley and Los Angeles, University of California Press.
- Giddens, A. (1984): *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. Los Angeles, University of California Press.
- Giddens, A. (1991): *Modernity and Self-identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Stanford, Stanford University Press.
- Gidron, B., Guterman, N. B. and Hartman, H. (1990): Participation in Self-help Groups and Empowerment Among Parents of the Mentally Ill in Israel. In T. J. Powell (ed.): *Working with Self-help*. Silver Spring, MD, NASW, 267–276.
- Gil, D. G. (1987): Individual Experience and Critical Consciousness: Source of Social Change in Everyday Life. *Journal of Sociology and Social Welfare*, xiv (1), 5–20.
- Gilbert, N. and Specht, H. (1979): Who Plans? In F. M. Cox, J. L. Erlich, J. Rothman and J. E. Tropman (eds.): *Strategies of Community Organization*. Third edition, Itasca, IL, Peacock Publishers, 337–353.
- Gilkes, C. T. (1988): Building in Many Places: Multiple Commitments and Ideologies in Black Women's Community Work. In A. Bookman and S. Morgen (eds.): *Women and the Politics of Empowerment*. Philadelphia, Temple University Press, 53–76.
- Giroux, H. A. (1987): Literacy and the Pedagogy of Political Empowerment. In P. Freire and D. Macedo: *Literacy: Reading the Word and the World*. London, Routledge and Kegan Paul, 1–26.
- Glaser, B. G. and Strauss, A. L. (1967): *The Discovery of Grounded Theory*. New York, Aldine.
- Goodman, B. (1982): *Using Political Ideas*. Chichester, John Wiley and Sons.
- Gordon, C. (ed.) (1980): *Power/knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972–1977*. By Michel Foucault. New York, Pantheon.
- Greer, G. (1970): *The Female Eunuch*. Toronto, Bantam Books.
- Griscom, J. L. (1992): Women and Power: Definition, Dualism and Difference. *Psychology of Women Quarterly*, 10 (4), 389–416.
- Gruber, J. and Trickett, E. J. (1987): Can We Empower Others? The Paradox of Empowerment in the Governing of an Alternative Public School. *American Journal of Community Psychology*, 15 (3), 353–371.

- Gurin, A. (1970): *Community Organization Curriculum in Graduate Social Work Education*. Report and Recommendations. New York, Council on Social Work.
- Guterman, N. B. and Bargal, D. (1996): Social Workers' Perceptions of Their Power and Service Outcomes. *Administration in Social Work*, 20 (3), 1–20.
- Gutiérrez, L. M. and Ortega, R. (1991): Developing Methods to Empower Latinos: The Importance of Groups. *Social Work with Groups*, 14 (2), 23–43.
- Gutiérrez, L. M., Ortega, R. M. and Suaruz, Z. E. (1990): Self-help and the Latino Community. In T. J. Powell (ed.): *Working with Self-help*. Silver Spring, MD, NASW, 218–236.
- Gutiérrez, L. M., Parsons, R. J. and Cox, E. O. (1998): *Empowerment in Social Work Practice: a Sourcebook*. Pacific Grove, Brooks/Cole.
- Gutting, G. (ed.) (1994): *The Cambridge Companion to Foucault*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Habermas, J. (1975): *Legitimation Crisis*. Boston, Beacon Press.
- Hague, C. (1982): Reflections on Community Planning. In C. Paris (ed.): *Critical Readings in Planning Theory*. Oxford, Pergamon Press, 227–244.
- Hajer, M. A. (1989): *City Politics: Hegemonic Projects and Discourse*. Aldershot, Avebury.
- Handler, J. F. (1990): *Law and the Search for Community*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press.
- Hanna, M. and Robinson, B. (1994): *Strategies for community empowerment*. Lewiston, New York, Edwin Mellen Press.
- Harper, K. V. (1990): Power and Gender Issues in Academic Administration. *AFFILIA*, 5 (1), 81–93.
- Harvey, D. (1973): *Social Justice and the City*. London, Edward Arnold.
- Hasenfeld, Y. (1979): Program development. In F. M. Cox, J. L. Erlich, J. Rothman and J. E. Tropman (eds.): *Strategies of community organization*. Itasca, IL, Peacock Publishers, 138–159.
- Hasenfeld, Y. (1983): *Human Service Organizations*. NJ, Prentice-Hall.
- Hasenfeld, Y. (1984): Analyzing the Human Service Agency. In F. M. Cox, J. L. Erlich, J. Rothman and J. E. Tropman (eds.): *Tactics and Techniques of Community Practice*. Itasca, IL, Peacock Pub., 14–26.
- Hasenfeld, Y. (1987): Power in Social Work Practice. *Social Service Review*, 61, Sep., 469–483.
- Hasson, S. (1988): Hazofen Hakaful Shel Mifal Shikum Hashchunot Umashmauto. [The double code of the Urban Renewal project and its meaning.] *Ir Ve'ezor*, 18. (Hebrew)
- Hegar, R. L. and Hunzeker, J. M. (1988): Moving Toward Empowerment-based Practice in Public Child Welfare. *Social Work*, 33, Nov.–Dec., 499–502.
- Heskin, A. D. (1991): *The Struggle for Community*. Boulder, Westview Press.
- Hester, R. T. (1987): Participatory Design and Environmental Justice: Pas de deux or Time to Change Partners? *Journal of Architectural and Planning Research*, 4 (4), 289–300.
- Hill, M. (1968): A Goals-achievement Matrix for Evaluating Alternative Plans. *Journal of the American Institute of Planners*, 34(1), 19–29.
- Hirayama, H. and Centingok, M. (1988): Empowerment: a Social Work Approach for Asian Immigrants. *Social Casework*, 69, Jan., 41–47.

- Hoch, C. (1990): Retracking the public domain. *Planning Theory Newsletter*, 3, Spring, 36–41.
- Hoffman, C. (1978): Empowerment Movements and Mental Health: Locus of Control and Commitment to the United Farm Workers. *Journal of Community Psychology*, 6, 216–221.
- Holahan, C. Y. and Wandersman, A. (1987): The Community Psychology Perspective in Environmental Psychology. In D. Stokols and I. Altman (eds.): *Handbook of Environmental Psychology*. New York, John Wiley and Sons, 827–861.
- Horton, M. (1990): *The Long Haul: An Autobiography*. New York, Anchor Books.
- Horton, M. and Freire, P. (1990): *We Make the Road by Walking: Conversations on Education and Social Change*. Philadelphia, Temple University Press.
- Howard, T. (1993): *Feeling at Home*. Chicago, Paper delivered at 24th Annual EDRA Conference.
- Hudson, B. M. (1979): Comparison of Current Planning Theories: Counterparts and Contradictions. *Journal of the American Planning Association*, 45, Oct., 387–398.
- Hunter, F. (1953): *Community Power Structure*. Chapel Hill, University of North Carolina Press.
- Ingram, D. (1994): Foucault and Habermas on the Subject of Reason. In G. Gutting (ed.): *The Cambridge Companion to Foucault*. Cambridge, Cambridge University Press, 215–261.
- Innes, J. E. (1990): Toward a Redefinition of the Knowledge-policy Alliance. *Planning Theory Newsletter*, 3, Spring, 51–64.
- Jordan, B. (1993): Framing Claims and the Weapons of the Weak. In G. Drover and P. Kerans (eds.): *New Approaches to Welfare Theory*. Aldershot, Edward Elgar, 205–219.
- Kahn, A. and Bender, E. I. (1985): Self-help as a Crucible for People Empowerment in the Context of Social Development. *Social Development Issues*, 9 (2), 4–13.
- Katz, M. B. (1989): *The Undeserving Poor: From the War on Poverty to the War on Welfare*. New York, Pantheon Books.
- Katz, R. (1984): Empowerment and Synergy: Expanding the Community's Healing Resources. *Prevention in Human Services*, 3 (2/3), 201–230.
- Kieffer, C. H. (1983): Citizen empowerment: A developmental perspective. *Prevention in Human Services*, 1 (3), 9–36.
- Kieffer, C. H. (1984): Citizen Empowerment: A Developmental Perspective. *Prevention in Human Services*, 1, 9–36.
- Konopka, G. (1988): Social Change, Social Action as Prevention. In G. W. Albee, J. M. Joffe and L. A. Dusen-burg (eds.): *Prevention, Powerlessness and Politics*. Newbury Park, Sage Publications, 537–548.
- Kramer, R. (1988): Hatafkid Hamishtane Shel Sochnuyot Hitnadvutiot Bemedinat Harevaha. [The Changing Role of Voluntary Agencies in the State.] *Hevra Verevaha*, 19(2), 124–125. (Hebrew)
- Krumholz, N. and Forester, J. (1990): *Making Equity Planning Work*. Philadelphia, Temple University Press.
- Kuhn, T. S. (1970): *The Structure of Scientific Eevolutions*. Chicago, University of Chicago Press.
- Laing, R. D. (1967): *The Politics of Experience*. Harmondsworth, Middlesex, Penguin.
- Lane, S. T. M. and Sawaia, B. B. (1991): An Experience with Favela Women: Participatory Research as an

- Operational Tool for Epistemological Premises in Community Social Psychology. *Applied Psychology: An International Review*, 40 (2), 119–142.
- Lather, P. (1987): Research as Praxis. *Evaluation Studies Review Annual*, 12, 437–457.
- Lauffer, A. (1979): Social Planning in the United States: An Overview and Some Predictions. In F. M. Cox, J. L., Erlich, J. Rothman and J. E. Tropman (eds.): *Strategies of Community Organization*. 3rd edn. Itasca, IL, Peacock Publishers, 292–305.
- Lauffer, A. (1982): *Assessment Tools*. Beverly Hills, Sage Publications.
- Lauria, D. T. and Whittington, D. (1990): Planning in Squatter Settlements: An Interview with a Community Leader. *Journal of Planning Education and Research*, 9 (3), 207–213.
- Law-Yone, H. (1988): *The Manipulation of Information in Urban Planning and Simulation*. Reprinted Multilingual Matters.
- Leavitt, J. and Saegert, S. (1988): The Community-household: Responding to Housing Abandonment in New York City. *Journal of American Planning Association*, 54, Autumn, 489–500.
- Lee, J. A. B. (1994): *The Empowerment Approach to Social Work Practice*. New York, Columbia University Press.
- Lengermann, P. M. and Neibrugge-Brantley, J. (1988): Contemporary Feminist Theory. In G. Ritzer, *Sociological Theory*. New York, McGraw-Hill Publications, 400–441.
- Levenson, H. (1981): Differentiating Among Internality, Powerful Others and Chance. In H. M. Lefcourt (ed.): *Research with the Locus of Control Construct*. Vol. 1, Assessment Methods. New York, Academic Press, 15–60.
- Levine, A. G. (1982): *Love Canal: Science, Politics and People*. Toronto, Lexington Books.
- Lichfield, N. (1975): *Evaluation in the Planning Process*. Oxford, Pergamon.
- Liebow, E. (1967): *Tally's Corner*. Boston, Little, Brown and Co.
- Lincoln, Y. S. and Guba, E. G. (1985): *Naturalistic Inquiry*. Beverly Hills, Sage Publications.
- Lincoln, Y. S. and Guba, E. G. (1987): But is It Rigorous? Trustworthiness and Authenticity in Naturalistic Evaluation. *Evaluation Studies Review Annual*, 12, 426–431.
- Lipsky, M. (1980): *Street-level bureaucracy: Dilemmas of the Individual in Public Services*. New York, Russell Sage Foundation.
- Loewenberg, F. and Dolgoff, R. (1982): *Ethical Decisions for Social Work Practice*. Itasca, IL, Peacock Publishers.
- Lukes, S. (1974): *Power: A Radical View*. London, Macmillan.
- Luttrell, W. (1988): The Edison School struggle: The Reshaping of Working-class Education and Women's Consciousness. In A. Bookman and S. Morgen (eds.): *Women and the Politics of Empowerment*. Philadelphia, Temple University Press, 136–158.
- Mandelbaum, S. J. (1991): Telling Stories. *Journal of Planning Education and Research*, 10 (3), 209–213.
- Mann, M. (1986): *The Sources of Social Power*. Vol. 1. Cambridge, Cambridge University Press.

- Marcus, C. C. (1995): *House as a Mirror of Self: Exploring the Deeper Meaning of. Home*. Berkeley, CA, Co-nari Press.
- Markusen, A. R. (1980): City Spatial Structure, Women's Household Work and National Urban Policy. *Journal of Women in Culture and Society*, 5 (3), 525.
- Markusen, A. R. (1989): Industrial restructuring and regional politics. In R. A. Beauregard (ed.): *Economic Restructuring and Political Response*. Newbury Park, CA, Sage Publications, 209–240.
- Marris, P. (1987): *Meaning and Action: Community Planning and Conceptions of Change*. London, Routledge and Kegan Paul.
- Maton, K. and Rappaport, J. (1984): Empowerment in a Religious Setting: A Multivariate Investigation. *Prevention in Human Services*, 3 (2/3), 37–70.
- May, R. (1972): *Power and Innocence*. New York, Norton.
- Mazza, L. (1990): Planning as a Moral Craft. *Planning Theory Newsletter*, 3, 47–50.
- Mehan, H. and Wood, H. (1975): *The reality of ethnomethodology*. New York, Wiley.
- Merton, R. K. (1957): *Social Theory and Social Structure*. New York, The Free Press.
- Messinger, R. W. (1982): Empowerment as a Social Worker's Politics. In M. Mahaffey and J. W. Hanks (eds.): *Practical Politics: Social Work and Political Responsibility*. Silver Spring, MD, NASW, 212–223.
- Meyerson, M. and Banfield, E. (1955): *Politics, Planning and the Public Interest*. New York, The Free Press.
- Miller, J. B. (1983): Women and Power. *Social Policy*, 13 (4), 3–6.
- Mills, C. W. (1956): *The Power Elite*. New York, Oxford University Press.
- Minson, J. (1986): Strategies for Socialists? Foucault's Conception of Power. In M. Gane (ed.): *Towards a Critique of Foucault*. London and New York, Routledge and Kegan Paul, 108–148.
- Moore, T. (1978): Why Allow Planners to do What They Do? A Justification from Economic Theory. *Journal of the American Institute of Planners*, 44, Oct., 387–398.
- Morales, A. (1984): Social Work with Third-world People. In F. M. Cox, Y. L. Erlich, J. Rothman and J. E. Tropman (eds.): *Tactics and Techniques of Community Practice*. Second edition. Itasca, IL, Peacock Publishers, 447–457.
- Morgan, G. (ed.): (1983): *Beyond Method*. Beverly Hills, Sage Publications.
- Morgan, G. (1986): *Images of the Organization*, Newbury Park, CA, Sage Press.
- Morgan, G. (1997): *Images of Organization*. New edition. Thousand Oaks, Sage Publications.
- Morgen, S. and Bookman, A. (1988): Rethinking Women and Politics: An Introductory Essay. In A. Bookman and S. Morgen (eds.): *Women and the Politics of Empowerment*. Philadelphia, Temple University Press, 3–29.
- Morris, R. (1979): The Role of the Agent in Local Community Work. In F. M. Cox, J. L. Erlich, J. Rothman and J. E. Tropman (eds.): *Strategies of Community Organization*. 3rd edn. Itasca, IL, Peacock Publishers, 103–113.
- Mullender, A. and Ward, D. (1985): Towards an alternative model of social groupwork. *British Journal of Social Work*, 15, 155–172.

- Mullender A. and Ward, D. (1991): *The Practice Principles of Self-directed Groupwork: Establishing a Value-base for Empowerment*. Nottingham, The Center for Social Action.
- Mueller, E. (1990): Poverty, the Underclass and Immigration: Another Look at the Debate on Poverty. *Berkeley Planning Journal*, 5, 59–77.
- Needleman, M. L. and Needleman, C. E. (1974): *Guerillas in the Bureaucracy: The Community Planning Experiment in the United States*. New York, John Wiley and Sons.
- Neighbors, H. W. (1991): Mental health. In J. Jackson (ed.): *Life in Black America*. Newbury, CA, Sage Publications, 221–237.
- Neighbors, H. W., Elliott, K. A. and Gant, L. M. (1990): Self-help and Black Americans: A Strategy for Empowerment. In T. J. Powell (ed.): *Working with Self-help*. Silver Spring, MD, NASW, 189–217.
- Neufville, De J. I. (1986): Usable Planning Theory: An Agenda for Research and Education. In B. Checkoway (ed.): *Strategic Perspectives on Planning Practice*. Toronto, MA, Lexington Books, 43–62.
- Nicola-McLaughlin, A. and Chandler, Z. (1988): Urban Politics in the Higher Education of Black Women: A Case Study. In A. Bookman and S. Morgen (eds.): *Women and the Politics of Empowerment*. Philadelphia, Temple University Press, 180–201.
- O'Barr, W. M. (1984): Asking the Right Questions About Language and Power. In C. Kramarae, M. Schulz, W. M. O'Barr (eds.): *Language and Power*. Beverly Hills, Sage Publications, 260–275.
- O'Connell, B. (1978): From Service to Advocacy to Empowerment. *Social Casework*, 59, 195–202.
- Okazawa-Rey, M. (1998): Empowering Poor Communities of Color: A Self-help Model. In L. M. Gutiérrez, R. J. Parsons and E. O. Cox (eds.): *Empowerment in Social Work Practice: A Sourcebook*. Pacific Grove, Brooks/Cole, 52–64.
- O'Neil, P. M. (1991): Disturbing Threat to Academic Obfuscation. *American Psychologist*, 45, Oct., 1090.
- O'Sullivan, M. J., Waugh, N. and Espeland, W. (1984): The Fort McDowell Yavapai: From Pawns to Powerbrokers. *Prevention in Human Services*, 3 (2/3), 73–97.
- Ozer, E. M. and Bandura, A. (1990): Mechanisms Governing Empowerment Effects: A Self-efficacy Analysis. *Journal of Personality and Social Psychology*, 58 (3), 472–486.
- Page-Adams, D. and Sherraden, M. (1997): Asset Building as a Community Revitalization Strategy. *Social Work*, 42(5), 423–434.
- Parsons, R. J. (1988): Empowerment for Role Alternatives for Low Income Minority Girls: A Group Work Approach. *Social Work with Groups*, 11 (4), 27–43.
- Parsons, R. J. (1991): Empowerment: Purpose and Practice Principle in Social Work. *Social Work with Groups*, 14 (2), 7–21.
- Parsons, R. J., Jorgensen, J. D. and Hernandez, S. H. (1994): *The Integration of Social Work Practice*. Pacific Grove, CA, Brooks/Cole.
- Pateman, C. (1970): *Participation and Democratic Theory*. London, Cambridge University Press.
- Payne, M. (1991): *Modern Social Work Theory: A Critical Introduction*. Hong Kong, Macmillan, 224–234.

- Perlman, R. and Gurin, H. (1972): *Community Organization and Social Planning*. New York, John Wiley and Sons, 28–53.
- Perloff, R. (1987): Self Interest and Personal Responsibility Redux. *American Psychologist*, 42, Jan., 3–11.
- Peters, T. (1987): *Thriving on Chaos*. New York, Harper Perennial.
- Peters, T. (1992): *Liberation Management: Necessary Disorganization for the Nanosecond Nineties*. New York, Alfred A. Knopf.
- Peters, T. and Waterman, R. H. (1982): *In Search of Excellence*. New York, Warner Books.
- Pinderhughes, E. B. (1983): Empowerment for Our Clients and For Ourselves. *Social Casework*, 64, June, 331–338.
- Phillips, K. (1990): *The Politics of Rich and Poor*. New York, Random House.
- Phillips, K. (1993): Boiling Point: Republicans, Democrats and the Decline of Middle Class Prosperity. New York, Random House.
- Plunkett, L. C. and Fournier, R. (1991): *Participative Management: Implementing Empowerment*. New York, John Wiley and Sons.
- Powell, T. J. (1987): *Self-help Organizations and Professional Practice*. Silver Spring, MD, NASW.
- Prestby, J. E., Wandersman, A., Florin, P., Rich, R. and Chavis, D. (n/d): *Participation and Empowerment*. An unpublished paper.
- Prestby, J. E. and Wandersman, A. (1985): An Empirical Exploration of a Framework of Organizational Viability: Maintaining Block Organizations. *Journal of Applied Behavioral Science*, 21 (3), 287–305.
- Proshansky, H. M., Ittelson, W. H. and Rivlin, L. G. (1970): Freedom of Choice and Behavior in a Physical Setting. In H. M. Proshansky, W. H. Ittelson and L. G. Rivlin (eds.): *Environmental Psychology: Man and His Physical Setting*. New York, Holt, Rinehart and Winston, 173–183.
- Rappaport, J. (1981): In Praise of Paradox: A Social Policy of Empowerment Over Prevention. *American Journal of Community Psychology*, 9 (1), 1–25.
- Rappaport, J. (1984): Studies in Empowerment: Introduction to the Issue. *Prevention in Human Services*, 3 (2/3), 1–7.
- Rappaport, J. (1985): The Power of Empowerment Language. *Social Policy*, 15, Fall, 15–21.
- Rappaport, J. (1987): Terms of Empowerment / Exemplars of Prevention. Toward a Theory of Community Psychology. *American Journal of Community Psychology*, 15 (2), 121–145.
- Reason, J. and Rowan, P. (1981): Issues of Validity in New Paradigm Research. In J. Reason and P. Rowan (eds.): *Human Inquiry*. Chichester, John Wiley and Sons, 239–250.
- Reid, A. and Aguilar, M. A. (1991): Constructing Community Social Psychology in Mexico. *Applied Psychology: An International Review*, 40 (2), 181–199.
- Reinharz, S. (1981): Implementing New Paradigm Research: A Model for Training and Practice. In J. Reason and P. Rowan (eds.): *Human Inquiry*. Chichester, John Wiley and Sons, 415–436.
- Reinharz, S. (1984): Women as Competent Community Builders. In A. U. Rickel, M. Gerrard and I. Iscoe (eds.): *Social and Psychological Problems of Women*. Washington, Hemisphere Pub. Co., 19–40.

- Reissman, F. (1983): Empowerment Turns Electoral. *Social Policy*, 13 (4), 2.
- Reissman, F. (1985): New Dimensions in Self-help. *Social Policy*, 15, 2–4.
- Reissman, F. (1987): Forward. In T. J. Powell: *Self-help Organizations and Professional Practice*. Silver Spring, MD, NASW, x..
- Ritzer, G. (1988): *Sociological Theory*. New York, McGraw-Hill Publications.
- Rivera, F. G. (1990): The Way of Bushido in Community Organization Teaching. *Administration in Social Work*, 14 (2), 43–61.
- Rivera, F. G. and Erlich, J. L. (1984): An Assessment Framework for Organizing in Emerging Minority Communities. In F. M. Cox, Y. L. Erlich, J. Rothman and J. E. Tropman (eds.): *Tactics and Techniques of Community Practice*. 2nd edn. Itasca, IL, Peacock Publishers, 98–108. 2
- Roberts-Gray, C. and Scheirer, M. A. (1988): Checking the Congruence Between a Program and Its Organizational Environment. *New Directions for Program Evaluation*, 4, 63–81.
- Rohe, W. and Gates, L. (1985): *Planning with Neighborhoods*. Chapel Hill, NC, University of North Carolina Press.
- Rojek, C. (1985): *Capitalism and Leisure Theory*. London, Tavistock Press.
- Rojek, C. (1986): The subject in social work. *British Journal of Social Work*, 16 (1), 65–77.
- Rose, S. M. (1986): Community Organization: A Survival Strategy for Community-based, Empowerment-oriented Programs. *Journal of Sociology and Social Welfare*, xiii, Sep., 491–506.
- Rose, S. M. and Black, B. L. (1985): *Advocacy and Empowerment: Mental Health Care in the Community*. Boston, Routledge and Kegan Paul.
- Ross, M. G. and Lappin, B. W. (1967): *Community Organization: Theory, Principles and Practice*. New York, Harper and Row Pub.
- Rossi, P. H. and Freeman, H. E. (1989): *Evaluation: A Systematic Approach*. 4th edn. Newbury Park, Sage Publications.
- Rothman, J. (1979): Three Models of Community Organization Practice, Their Mixing and Phasing. In F. M. Cox, J. L. Erlich, J. Rothman and J. E. Tropman (eds.): *Strategies of Community Organization*. 3rd edn. Itasca, IL, Peacock Publishers, 25–45.
- Rothman, J. (1968): Three Models of Community Organization Practice. *Social Work Practice*, 16–47.
- Rothman, J. and Zald, M. (1985): Planning Theory in Social Work Community Practice. In S. Taylor and R. Roberts (eds.): *Theory and Practice of Community Social Work*. New York, Columbia University Press, 125–153.
- Rotter, J. B. (1966): Generalized Expectations for Internal Versus External Control of Reinforcement. *Psychological Monographs*, 80 (1), whole no. 609.
- Rowan, J. (1981): A Dialectical Paradigm for Research. In J. Reason and P. Rowan (eds.): *Human Inquiry*. Chichester, John Wiley and Sons, 93–112.
- Rowan, J. and Reason, P. (1981): On Making Sense. In J. Reason and P. Rowan (eds.): *Human Inquiry*. Chichester, John Wiley and Sons, 113–137.

- Rubin, H. and Rubin, I. (1986): *Community Organizing and Development*. Columbus, Merrill Pub. Co.
- Rubin, H. and Rubin, I. (1992): *Community Organizing and Development*. 2nd edn. New York, Macmillan Publishing Company.
- Russel-Erlich, J. L. and Rivera, F. G. (1986): Community Empowerment as a Non-problem. *Journal of Sociology and Social Welfare*, xiii, Sept., 451–465.
- Sacks, K. B. (1988): Gender and Grassroots Leadership. In Bookman and S. Morgen (eds.): *Women and the Politics of Empowerment*. Philadelphia, Temple University Press, 77–94.
- Sadan, E. and Pery, E. (1990): Tadrich Lehakeerat Ochlusia Meyuhedet [A Manual for studying Special Populations] In E. Sadan: *Tadrachim Beavoda Kehilatit*. [Manuals for community work.] Second edition. Jerusalem, The Ministry of Labour and Welfare. (Hebrew)
- Saegert, S. (1987): Environmental Psychology and Social Change. In D. Stokols and I. Altman (eds.): *Handbook of Environmental Psychology*. New York, John Wiley and Sons, 99–128.
- Sanchez, E., Cronick, K. and Wiesenfeld, E. (1988): Psychological Variables in Participation: A Case Study. In D. Canter, M. Krampen, D. Stea (eds.): *New Directions in Environmental Participation*. Ethnoscapes: 3. Aldershot, Avebury, 9–13.
- Sanchez, E., Wiesenfeld, E. and Cronick, K. (1991): Community Social Psychology in Venezuela. *Applied Psychology: An International Review*, 40 (2), 219–236.
- Sandercock, L. and Forsyth, A. (1990): *Gender: A New Agenda for Planning Theory*. Berkeley: University of California, Institute of Urban and Regional Development, Working paper 521.
- Sarason, S. (1972): *The Creation of Settings and the Future of Societies*. San Francisco, CA, Jossey-Bass Inc. Pub.
- Sarason, S. (1974): *The Psychological Sense of Community: Prospect for a Community Psychology*. San Francisco, CA, Jossey-Bass Inc. Pub.
- Saxe, C. and Nyden, P. (1993): The Policy Research and Action Group (PRAG). *Poverty and Race*, 2 (1), 1.
- Schon, D. A. (1983): *The Reflective Practitioner: How Professionals Think in Action*. New York, Basic Books.
- Schumacher, E. F. (1973): *Small is Beautiful: Economics as If People Mattered*. New York, Harper and Row.
- Schuman, T. (1987): Participation, Empowerment and Urbanism: Design and Politics in the Revitalization of French Social Housing. *Journal of Architectural and Planning Research*, 4 (4), 349–359.
- Sendler A., Reis D., Spenser S. and Harpin J. (1983): Man-environment Interaction and the Locus of Control. In H. Lefcourt (ed.): *Research with the Locus of Control Construct*. New York, Academic Press, 187–207.
- Serrano-Garcia, I. (1984): The Illusion of Empowerment: Community Development Within a Colonial Context. *Prevention in Human Services*, 3 (2/3), 173–200.
- Sherman, W. R. and Wenocur, S. (1983): Empowering public welfare workers through mutual support. *Social Work*, 28, 375–379.
- Shotter, J. (1990): Social Individuality Versus Possessive Individualism: The Sounds of Silence. In I. Parker and J. Shotter (eds.): *Deconstructing Social Psychology*. London and New York, Routledge.
- Simon, B. L. (1990): Rethinking Empowerment. *Journal of Progressive Human Services*, 1 (1), 27–39.

- Siporin, M. (1972): Situational Assessment and Intervention. *Social Casework*, 53, Feb., 91–109.
- Sohng, SSI. (1998): Research as an Empowerment Strategy. In L. M. Gutiérrez, R. J. Parsons and E. O. Cox (eds.): *Empowerment in Social Work Practice: A Sourcebook*. Pacific Grove, Brooks/Cole. 187–203.
- Solomon, B. B. (1976): *Black Empowerment: Social Work in Oppressed Communities*. New York, Columbia University Press.
- Solomon, B. B. (1985): How to Really Empower Families? New Strategies for Social Work Practitioners. *Family Resource Coalition*, Report 3, 2–3.
- Spender, D. (1984): Defining Reality: A Power Tool. In C. Kramarae, M. Schulz and W. M. O'Barr (eds.): *Language and Power*. Beverly Hills, Sage Publications, 194–205.
- Staples, L. H. (1990): Powerful Ideas About Empowerment. *Administration in Social Work*, 14 (2), 29–42.
- Steele, C. M. (1992): Race and the Schooling of Black Americans. *The Atlantic Monthly*, 269 (4), 68–79.
- Steele, F. (1980): Defining and Developing Environmental Competence. In C. P. Alderfer and C. L. Cooper (eds.): *Advances in Experiential Social Processes*. Chichester, John Wiley and Sons, 225–244.
- Stoecker, R. (1989): *Who Takes Out the Garbage? Social Reproduction as a Neglected Dimension of Social Movement Theory*. A presentation prepared for The American Sociological Association Annual Meeting.
- Stokols, D. (1987): Conceptual Strategies of Environmental Psychology. In D. Stokols and I. Altman (eds.): *Handbook of Environmental Psychology*. New York, John Wiley and Sons, 41–70.
- Susser, I. (1988): Working-class Women, Social Protest and Changing Ideologies. In A. Bookman and S. Morgen (eds.): *Women and the Politics of Empowerment*. Philadelphia, Temple University Press, 257–271.
- Swift, C. (1984): Forward Empowerment: An Antidote for Folly. *Prevention in Human Services*, 3 (2/3), xi–xv.
- Tester, F. J. (1994): In an Age of Ecology: Limits to Voluntarism and Traditional Theory in Social Work Practice. In M. D. Hoff and J. G. McNutt (eds.): *The Global Environmental Crisis: Implications for Social Welfare and Social Work*. Aldershot, Avebury, 75–99.
- Thomas, D. N. (1983): *The Making of Community Work*. London, George Allen and Unwin.
- Tjosvold, D. (1991): *Team Organization*. Chichester, John Wiley and Sons.
- Tropman, J. E. (1984): Value Conflicts and Decision Making: Analysis and Resolution. In F. M. Cox, Y. L. Erlich, J. Rothman and J. E. Tropman (eds.): *Tactics and Techniques of Community Practice*. Second edition. Itasca, IL, Peacock Publishers, 89–98.
- Trotter, S. (1988): Neighborhood Change. In G. W. Albee, J. M. Jaffe and L. A. Dusenbury (eds.): *Prevention, Powerlessness and Politics*. Newbury Park, Sage Publications, 471–481.
- Tyler, F. B., Pargament, K. I. and Gatz, M. (1983): The Resource Collaborator Role: A Model for Interactions Involving Psychologists. *American Psychologist*, 38, Apr., 388–398.
- United Way (1984): Budgeting: Introduction to Budgeting. In F. M. Cox, Y. L. Erlich, J. Rothman and J. E. Tropman (eds.): *Tactics and Techniques of Community Practice*. 2nd edn. Itasca IL, Peacock Publishers, 324–325.
- Van Den Berg, N. and Cooper, L. B. (eds.) (1986): *Feminist Visions for Social Work*. Silver Spring, MD, NASW.

- Valentine, C. (1968): *Culture and Poverty*. Chicago, The University of Chicago Press.
- Walzer, M. (1986): The Politics of Michel Foucault. In D. C. Hoy (ed.): *Foucault: A Critical Reader*. Oxford, Blackwell, 51–68.
- Walzer, M. (1995): Education, Democratic Citizenship and Multiculturalism. *Journal of Philosophy of Education*, 29, 181–189.
- Wandersman, A. and Florin, P. (1988): *Citizen Participation*. Unpublished manuscript.
- Warren, R. (1972): *The Community in America*. Chicago, Rand McNally.
- Warren, R. (1975): *Bed-wetting: origins and treatment*. New York, Pergamon Press.
- Weaver, D. R. (1982): Empowering Treatment Skills for Helping Black Families. *Social Casework*, 63, Feb., 100–105.
- Weber, M. (1947): *The Theory of Social and Economic Organization*. London, Oxford University Press.
- Wellins, R. S., Byham, W. C. Wilson, J. M. (1991): *Empowered Teams*. San Francisco, CA, Jossey-Bass Publishers.
- Wickham, G. (1986): Power and Power Analysis: Beyond Foucault? In M. Gane (ed.): *Towards a Critique of Foucault*. London and New York, Routledge and Kegan Paul, 149–179.
- Wodak, R. (ed.) (1989): *Language, Power and Ideology*. Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins Publishing Company.
- Wolfe, M. (1990): *Whose Culture? Whose Space? Whose History? Learning from Lesbian Bars*. Ankara, Turkey, Address at conference of International Association for the Study of People and Their Surroundings (IAPS).
- Wolff, T. (1987): Community Psychology and Empowerment: An Activist's Insights. *American Journal of Community Psychology*, 15, 151–165.
- York, A. S. (1984): Towards a Conceptual Model of Community Social Work. *British Journal of Social Work*, 14, 241–255.
- York, A. S. (1990): Directive and Non-directive Approaches in Community Social Work. *Journal of Social Work and Policy in Israel*, 3, 39–52.
- Zimmerman, M. A. (1995): Psychological Empowerment: Issues and Illustrations. *American Journal of Community Psychology*, 23 (5), 581–599.
- Zimmerman, M. A. (2000): Empowerment Theory: Psychological, Organizational and Community Levels of Analysis. In J. Rappaport and E. Seidman, *Handbook of Community Psychology*. New York, Kluwer Academic/Plenum Publishers. 43–63.
- Zimmerman, M. A. and Rappaport, J. (1988): Citizen Participation, Perceived Control and Psychological Empowerment. *American Journal of Community Psychology*, 16, 725–750.
- Zirpoli, T. J., Hancox, D., Wieck, C. and Skarnulis, E. R. (1989): Partners in Policymaking: Empowering People. *JASH*, 14 (2), 163–167.
- Zola, I. K. (1987): The Politization of the Self-help Movement. *Social Policy*, 18 (2), 32–33.

További, a közösségre és az empowermentre vonatkozó munkák

- Adams, R. (2003): *Social Work and Empowerment*. 3rd edn. Houndmills, Palgrave Macmillan.
- Barnes, M. and Warren, L. (eds.) (1999): *Paths to Empowerment*. Bristol, The Policy Press.
- Bauman, Z. (2001): *Community: Seeking Safety in an Insecure World*. Cambridge, Polity.
- Bauman, Z. (2002): *Society Under Siege*. Cambridge, Polity.
- Beresford, P. (1999): Towards an Empowering Social Work Practice: Learning from Service Users and Their Movements. In W. Shera and L. M. Wells (eds.): *Empowerment Practice in Social Work: Developing Reacher Conceptual Foundations*. Toronto, Canadian Scholar's Press Inc., 259–277.
- Beresford, P. and Evans, C. (1999): Research Note: Research and Empowerment. *British Journal of Social Work*, 29 (5), 671–677.
- Breton, M. (2004): An Empowerment Perspective. In C. D. Garvin, L. M. Gutiérrez and M. J. Galinsky (eds.): *Handbook of Social Work with Groups*. New York, The Guilford Press, 58–75.
- Brown, P. (2001): *Empowerment Theory and Social Work Practice*. Presentation in Conference on The Professionalization of Social Work, Bodo, Norway, June, 28.
- Busch, N. B. and Valentine, D. (2000): Empowerment Practice: A Focus on Battered Women. *Affilia*, 15 (1), 82–95.
- Clark, H. and Spafford, J. (2002): Adapting to the Culture of User Control? *Social Work Education*, 21 (2), 247–257.
- Cox, E. O. (2002): Empowerment-oriented Practice Applied to Long-term Care. *Journal of Social Work in Long-Term Care*, 1 (2), 27–46.
- Cohen, B. J. and Austin, M. J. (1997): Transforming Human Services Organizations Through Empowerment of Staff. *Journal of Community Practice*, 4 (2), 35–50.
- Collins, D. (1998): Towards a More Challenging „Vision” of Empowerment. *Business Research Yearbook*, 5, 694–698.
- Couto, R. A. (1999): *Making Democracy Work Better*. Chapel Hill, The University of North Carolina Press.
- Cox, E. O. and Cockram, J. (1997): Empowerment and the Limitations of Formal Human Services and Legislation. In P. Ramcharan, G. Roberts, G. Grant and J. Borland (eds.): *Empowerment in Everyday Life: Learning Disability*. London, Jessica Kingsley, 222–258.
- Cox, E. O. and Joseph, B. H. R. (1998): Social Service Delivery and Empowerment. The Administrator's Role. In L. M. Gutiérrez, R. J. Parsons and E. O. Cox: *Empowerment in Social Work Practice: A Sourcebook*. Pacific Grove, Brooks/Cole, 167–186.
- Dalton, J. H., Elias, M. J. and Wandersman, A. (2001): *Community Psychology: Linking Individuals and Communities*. Australia, Wadsworth Thomson Learning.
- Davis, K. (1999): The Disabled People's Movement: Putting the Power in Empowerment. In M. Barnes and L. Warren (eds.): *Paths to Empowerment*. Bristol, The Policy Press, 15–24.

- Dowson, S. (1997): Empowerment Within Services: A Comfortable Delusion. In P. Ramcharan, G. Roberts, G. Grant and J. Borland (eds.): *Empowerment in Everyday Life: Learning Disability*. London, Jessica Kingsley, 101–120.
- East, J. F. (1999): An Empowerment Practice Model for Low-income Women. In W. Shera and L. M. Wells (eds.): *Empowerment Practice in Social Work: Developing Richer Conceptual Foundations*. Toronto, Canadian Scholar's Press Inc. 142–158.
- Elms, M. and Smith, C. (2001): Moved by the Spirit: Contextualizing Workplace Empowerment in American Spiritual Ideals. *The Journal of Applied Behavioral Science*, 37 (1), 33–50.
- Fleming, J. and Ward, D. (1999): Research as Empowerment: The Social Action Approach. In W. Shera and L. M. Wells (eds.): *Empowerment Practice in Social Work: Developing Richer Conceptual Foundations*. Toronto, Canadian Scholar's Press Inc. 370–389.
- Fung A. and Wright, E. O. (2003): *Deepening Democracy: Institutional Innovations in Empowered Participatory Governance*. London, Verso.
- Gilchrist, A. (2004): *The Well-connected Community: A Networking Approach to Community Development*. Bristol, The Policy Press.
- Gladwell, M. (2000): *The Tipping Point: How Little Things Can Make a Big Difference*. Boston, Little, Brown.
- Gutiérrez, L. M., Parsons, R. J. and Cox, E. O. (1998): A Model for Empowerment Practice. (3–23): In L. M. Gutiérrez, R. J. Parsons and E. O. Cox (eds.): *Empowerment in Social Work Practice: A Sourcebook*. Pacific Grove, Brooks/Cole.
- Hermann, P. (2003): *Empowerment: Discussion paper submitted to the European Network on Indicators of Social Quality*. Amsterdam, European Foundation on Social Quality. <http://www.socialquality.org/site/index.html>
- Hodges, V. G. (1998): Empowering Families. In L. M. Gutiérrez, R. J. Parsons and E. O. Cox (eds.): *Empowerment in Social Work Practice: A Sourcebook*. Pacific Grove, Brooks/Cole, 146–162.
- Jonson-Reid, M. (2000): Evaluating Empowerment in a Community-based Child Abuse Prevention Program: Lessons Learned. *Journal of Community Practice*, 7 (4), 57–76.
- Klein, K. J., Ralls, R. S., Smith-Major, V. and Douglas, C. (2000): Power and Participation in the Workplace: Implications for Empowerment Theory, Research and Practice. In J. Rappaport and E. Seidman (eds.): *Handbook of Community Psychology*. New York, Kluwer Academic/Plenum Publishers, 273–295.
- Kretzmann, J. P. and McKnight, J. L. (1993): *Building Communities from the Inside Out: A Path Toward Finding and Mobilizing a Community's Assets*. Chicago, ACTA Publications.
- Manning, S. S. (1999): Building an Empowerment Model of Practice Through the Voices of People with Serious Psychiatric Disability. In W. Shera and L. M. Wells (eds.): *Empowerment Practice in Social Work: Developing Richer Conceptual Foundations*. Toronto, Canadian Scholar's Press Inc., 102–118.
- Morris, J. (1997): *Community Care: Working in Partnership with Service Users*. Birmingham, Venture Press.
- Mullender, A. (1999): From the Local to the Global: Groups at the Heart of the Community. In H. Bertcher,

- L. F. Kurtz and A. Lamont (eds.): *Rebuilding Communities: Challenges for Group Work*. New York, Haworth Press, 35–50.
- O'Connor, E. S. (2001): Back on the Way to Empowerment: The Example of Ordway Tead and Industrial Democracy. *The Journal of Applied Behavioral Science*, 37 (1), 15–32.
- Prasad, A. (2001): Understanding Workplace Empowerment as Inclusion: A Historical Investigation of the Discourse of Difference in the United States. *The Journal of Applied Behavioral Science*, 37 (1), 51–69.
- Putnam, R. D. (2001): *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York, Simon and Schuster.
- Rose, S. M. (2000): Reflections on Empowerment-based Practice. *Social Work*, 45 (5), 403–412.
- Rubin H. J. and Rubin, I. S. (2001): *Community Organizing and Development*. 3rd edn. New York, Macmillan.
- Rubin, H. J. (1997): Being a Conscience and a Carpenter: Interpretations of the Community-based Development Model. *Journal of Community Practice*, 4 (1), 57–90.
- Sadan, E. and Churchman, A. (1997) Process-focused and Product-focused Community Planning: Two Variations of Empowering Professional Practice. *Community Development Journal*, 32 (1), 3–16.
- Sandercock, L. (1998) *Towards Cosmopolis*. London, Wiley.
- Schwartz, D. B. (1997): *Who Cares? Rediscovering Society*. Boulder, CO, Westview Press.
- Sewell, G. (2001): What Goes Around, Comes Around: Inventing a Mythology of Teamwork and Empowerment. *The Journal of Applied Behavioral Science*, 37 (1), 70–89.
- Sirianni, C. and Friedland, L. (2001): *Civic Innovation in America: Community Empowerment, Public Policy and the Movement for Civic Renewal*. Berkeley, University of California Press.
- Smock, K. (2003): *Democracy in Action: Community Organizing and Urban Change*. New York, Columbia University Press.
- Speer, P. W. and Andrew Peterson, N. (2000): Psychometric Properties of an Empowerment Scale: Testing Cognitive, Emotional, and Behavioral Domains. *Social Work Research*, 24 (2), 109–118.
- Swift, C. F., Bond, M. A. and Serrano-Garcia, I. (2000): Women's Empowerment. A Review of Community Psychology's First 25 years. In J. Rappaport and E. Seidman: *Handbook of Community Psychology*. New York, Kluwer Academic/Plenum Publishers, 857–895.
- Taylor, Marilyn (2003): *Public Policy in the Community*. Houndsmills, Palgrave MacMillan
- Watkins Murphy, P. and Cunningham, J. V. (2003): *Organizing for Community Controlled Development: Renewing Civil Society*. Thousand Oaks, CA, Sage Publications.
- Zimmerman, M. A. (2000): Empowerment Theory: Psychological, Organizational and Community Levels of Analysis. In J. Rappaport and E. Seidman: *Handbook of Community Psychology*. New York, Kluwer Academic/ Plenum Publishers, 43–63.